

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MUDOFAA VAZIRLIGI

JIZZAX OLIY HARBIY AVIATSIYA BILIM YURTI

GUMANITAR VA IJTIMOIIY-IQTISODIY FANLAR KAFEDRASI

F. QO‘YSINOVA

MADANIYATSHUNOSLIK

fanidan o‘quv-qo‘llanma

JIZZAX - 2016

UDK 355:00

Qo'ysinova F. O. , katta o'qituvchi
“Madaniyatshunoslik” fanidan o'quv-qo'llanma

Jizzax oliy harbiy aviatsiya bilim yurtining nashri. 2016 y. 168 bet

Yoshlarni har tomonlama yetuk, vatanparvar kadrlar bo'lib tarbiyalanishida ta'lim oluvchilarning madaniy saviyasi katta ahamiyatga ega. Bugungi kunda ijtimoiy hayotning barcha sohalarida, jumladan mudofaa va xavfsizlik sohasida ham madaniyatning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Ushbu o'quv-qo'llanma harbiy oliy o'quv yurtlari bo'yicha tuzilgan o'quv dasturi asosida yozildi. Unda dasturdagi barcha mavzular qamrab olingan

Qo'llanma oliy harbiy ta'lim muassasalarining madaniyatshunoslik o'qituvchilari, kursantlari hamda tinglovchilari uchun mo'ljallangan.

Taqrizchi: Jizzax davlat pedagogika instituti

Falsafa kafedrası katta o'qituvchisi M.Ergasheva.

Mazkur o'quv-qo'llanma JOHABYU kursantlariga mo'ljallangan.

Qo'llanma Jizzax oliy harbiy aviatsiya bilim yurti Ilmiy Kengashida tasdiqlangan.

Bayonnoma № 14. 27. 05. 2016 yil

O'quv jarayonida qo'llash uchun tavsiya etildi

KIRISH

Jahon oliy ta'lim tizimidagi "Madaniyatshunoslik" fanining respublikamiz oliy ta'lim muassasalari o'quv jarayonlariga kiritilishi, eng avvalo, bo'lg'usi mutaxassislarni jahon madaniyati va sivilizatsiyasi yutuqlari bilan tanishtirishni, ularga gumanitar bilimlar berishni chuqurlashtirishni nazarda tutadi.

"Madaniyatshunoslik" fanini kursantlarga o'qitishning ahamiyati katta. Chunki jamiyat taraqqiyotida va shaxs kamolotida fan bilimlarining o'rnini va roli o'ta muhim ahamiyatga ega. Zero, insoniyat to'qnash kelgan barcha muammolar va to'siqlarning echimi madaniyatga borib taqalmoqda. Demak, inson hayoti, uning madaniyati bilan bog'liq muammolarni bugun hal qilmasdan turib kelajak taraqqiyotini ta'minlab bo'lmaydi.

Madaniyatshunoslik fani yangicha fikrlashni, insonparvarlik va vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantiruvchi fan sifatida O'zbekistonning milliy tiklanishida, ta'lim-tarbiya tizimida muhim rol o'ynaydi.

Biz o'tmish ajdodlarimizdan qabul qilib olgan madaniy-ma'naviy merosni o'z tajribalarimiz bilan to'ldirib, rivojlantirib boramiz va kelajak avlodlarga meros qilib qoldiramiz. Bu uzluksiz umumbashariy ahamiyatga molik jarayon. Hozirgi murakkab dunyoda inson, uning hayoti, ezgulik, mehr va muruvvat, adolat, haqiqat, erkinlik, tenglik, tinchlik, do'stlik, baxt-saodat, vatanparvarlik kabi eng oliy umuminsoniy qadriyatlarni asrab-avaylashimiz zarur. Shu o'rinda Prezident Islom Karimovning: «Kirib kelayotgan XXI asrda dunyoni madaniyat va ma'naviyat qutqaradi» degan so'zlarini doimo yodda tutishimiz lozim.

"Madaniyatshunoslik" fani kursantlarda keng mushohada madaniyatini shakllantirib, ularni ziyolilik ruhida tarbiyalaydi hamda buyuk maqsadlar bilan yashashga da'vat etadi.

MADANIYATSHUNOSLIK FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI

1. Madaniyatshunoslik fanining predmeti va maqsadi
2. Madaniyatning tarkibiy qismlari va vazifalari
3. Madaniyat va sivilizatsiya

Madaniyatshunoslik eng yosh fan hisoblanadi. U asosan XX asr ikkinchi yarmida ijtimoiy muammolarni yechishda madaniyatning ta'sirini ko'tarishga, ta'limtarbiya ishlarini insonparvarlashtirishga, ehtiyojning kuchayishi natijasida mustaqil fan sifatida shakllandi. G'arb mamlakatlari Oliy o'quv yurtlarida Madaniyatshunoslik fani o'qitila boshlandi. Sobiq Sovet Ittifoqi davrida madaniyatshunoslikka soxta fan deb qaraldi, unga yetarli e'tibor berilmadi, ta'lim muassasalarida o'qitilmadi.

O'zbekistonning davlat mustaqilligi qo'lga kiritilgandan keyin madaniyatshunoslik fani respublika Oliy o'quv yurtlarida alohida fan sifatida o'qitish yo'lga qo'yildi.

Xo'sh, madaniyatshunoslik qanday fan?

Madaniyatshunoslik fanining predmeti inson faoliyati, insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy qadriyatlari sivilizatsiyalarning kelib chiqishi va rivojlanishi, madaniyatlararo muloqot kabi dolzarb masalasidir. Madaniyatshunoslik fani insoniyatga xos madaniy jarayonni, uning mazmun-mohiyati va ahamiyatini tahlil qiladigan, madaniyat taraqqiyotining umumiy qonunlarini o'rganadigan gumanitar fandir.

Madaniyatshunoslik fani, **birinchidan**, insoniyat taraqqiyotining ibtidoiy turmush tarzidan to hozirgi kungacha bo'lgan davrdagi madaniy jarayonni butunligicha, yaxlit idrok etishga, madaniyat taraqqiyoti haqida barcha fanlar tomonidan to'plangan bilim va tushunchalarni integratsiyalashga ko'maklashuvchi fandir.

Ikkinchidan, madaniyatshunoslik madaniyatni murakkab va dinamik hodisa, o'ziga xos fenomen, sistema sifatida o'rganuvchi fandir.

Uchinchidan, insoniyat taraqqiyotining barcha bosqichlariga xos madaniy jarayonni, insonlar tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy madaniy yutuqlarni taqqoslash, solishtirish orqali eng umumiy madaniyatshunoslik qonunlarini aniqlovchi fandir.

To'rtinchidan, hozirgi zamonda jahonda kechayotgan globallashuv sharoitida madaniyatlararo muloqot, milliy madaniyatlar o'rtasidagi aloqalar haqida talabalarda nazariy bilim va amaliy ko'nikmalar hosil qilishga yo'naltirilgan fandir. Madaniyatshunoslik fani boshqa gumanitar fanlar bilan bevosita bog'liq holda o'rganiladi.

Madaniyatshunoslik gumanitar fan sifatida falsafa fani bilan yaqin aloqadordir. Falsafa fanining asosiy masalasi ruh yoki materiya birlamchimi degan masala emas, balki insoniyat hayotining ma'nomazmuni masalasidir. Aynan bu masala bilan madaniyatshunoslik fani ham shug'ullanadi. Falsafa fani olamda insonning o'rni, jamiyat taraqqiyoti haqida mulohaza yuritadi, jamiyat taraqqiyotining umumiy qonunlarini tadqiq qiladi. Bu masalalarni tadqiq qilish u

yoki bu darajada madaniyatshunoslikka ham xosdir. Falsafa fanining vujudga kelishi va rivojlanishining o'zi madaniyat taraqqiyotining mahsulidir.

Madaniyatshunoslik **sotsiologiya** fani bilan ham yaqin aloqadordir. Negaki, sotsiologiyaning jamiyat ijtimoiysiyosiy hayoti, jamiyatda kishilarning mavqeyi haqida to'plagan ma'lumotlaridan madaniyatshunoslik fanida foydalaniladi. Umumnazariy xulosalar chiqarishda sotsiologik materiallar dalil sifatida xizmat qiladi.

Madaniyatshunoslik fani **politologiya** (siyosatshunoslik) fanining davlat qurilishi va tuzilishi, siyosiy rejimning turlari va xususiyatlari, jamiyatni siyosiy boshqarish usullari haqidagi ma'lumotlariga asoslanadi, ularga tayanib davlat boshqaruvi, siyosiy madaniyat haqida umumiy nazariy xulosalar chiqaradi.

Madaniyatshunoslik fani insonning ichki dunyosi haqida fikr yuritishda psixologiya fani yutuqlaridan, jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlaridagi turmush tarzi, urfodatlarni, milliy madaniy mentalitetlarni tasvirlashda etnografiya fani ma'lumotlariga asoslanadi.

Madaniyatshunoslik fani **tarix** fani bilan bevosita bog'liqdir. Madaniyatshunos jahon xalqlari tarixini yaxshi bilmog'i zarur. Busiz insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlarida shakllangan tarixiy madaniyat turlarini, ularning xususiyatlarini, u yoki bu davrga xos madaniy mentalitetni tasvirlay olmaydi. Insoniyatning shakllanishi va taraqqiyoti haqidagi tarixiy faktlar, voqea hodisalarni bilish, madaniyatning kelib chiqishi va rivojlanishi jarayoni to'g'risida nazariy xulosalar qilishga, madaniy taraqqiyotga xos qonunlar chiqarishga ko'maklashadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, madaniyat tarixi madaniyatshunoslik fanining tarkibiy qismidir. Shuningdek, madaniyatshunoslik fani boshqa ijtimoiy gumanitar fanlar bilan ham yaqindan aloqadadir.

Madaniyatshunoslik fani boshqa gumanitar fanlardan o'ziga xos xususiyatlari bilan farq qiladi. Madaniyatshunoslik fanini tadqiqot obyekti turli xalqlarning ko'p asrlik madaniy hayoti, o'ziga xos jihatlari va umumiy ildizlarini, Sharq va G'arb madaniyatining taraqqiyot bosqichlari, o'ziga xos xususiyatlari va mushtarakligini, milliy va mintaqaviy madaniyatning jahon madaniyati ravnaqiga ta'sirini, madaniyatning tarkibiy tuzilishi, madaniyatlararo muloqot muammolari, ularning insoniyat hayotidagi rolini o'rganishdan iborat.

Madaniyatshunoslik fani turli darajalardagi milliy mintaqaviy va jahon madaniyatiga, uning alohida shaxslardan to butun insoniyatgacha bo'lgan turli xil obyektlariga tadbiqan qo'llash mumkin bo'lgan eng umumiy madaniyatshunoslik qonuniyatlarini aniqlash imkoniyatini beradi.

Xulosa qilib aytganda, madaniyatshunoslik fanining predmeti, uning tadqiqot obyekti insoniyatning asrlar davomidagi madaniy faoliyati, jahon xalqlarining madaniy taraqqiyot yutuqlarini, ularning rangbarangligi va ma'nomazmunini, madaniyatlararo muloqot masalalarini o'rganishdan iborat.

Madaniyatshunoslik fani tadqiqot olib borishda bir qator metodologik tamoyillarga tayanadi. Dialektik metod madaniyatshunoslikning muhim metodi bo'lib, insoniyatning madaniy hayotini, ming yillar davomida insonlar yaratgan moddiy va ma'naviy yutuqlarni yaxlit, umumiy va o'zaro bog'liq holda o'rganishga imkon beradi. Dialektik metod bironbir mamlakat yoki mintaqada kechgan madaniy jarayonni, jumladan O'zbekiston xalqining asrlar davomida

shakllangan madaniyatini jahon xalqlari madaniyati rivoji bilan uzviy bog'liq holda o'rganish, tadqiq qilishga ko'maklashadi va madaniy taraqqiyotga xos umumiy madaniyatshunoslik qonuniyatlarini ochishga imkon beradi.

Madaniyatshunoslik fani obyektni o'rganishda ilmiy bilishning *tizimli (sistemali) yondashuv metodiga* tayanadi. Sistemali yondashuv bo'laklarni butun orqali, butunni uning bo'laklari orqali tahlil etish, o'rganishni taqozo etadi. Bu metod madaniyat tarkibiga kiruvchi til, din, huquq, axloq odob, ta'limtarbiya, adabiyot, san'at va hokazo bo'laklar orqali butun jamiyat taraqqiyoti to'g'risida umumlashtirilgan xulosalar chiqarishga, jamiyat taraqqiyoti orqali esa madaniyat tarkibiga kiruvchi bo'laklarni tahlil qilishga imkon beradi.

Madaniyatshunoslik fani o'z tadqiqotlarida *tarixiylik metodiga* asoslanadi. Tarixiylik metodi madaniyatga davriy nuqtayi nazardan o'zgarib, yangilanib, rivojlanib, boyib boruvchi jarayon sifatida qaraydi. Tarixiylik metodi har bir xalq madaniyatini, har bir davr madaniyatini o'z davri nuqtayi nazardan baholashni, hozirgi madaniy hayotni va erishilgan yutuqlarni o'tgan zamon madaniyatiga taqqoslab tasavvur qilish, tasvirlashni talab qiladi.

Madaniyat barcha mamlakatlarda bir tekisda rivojlanuvchi jarayon emas. Turli xalqlarning turmush tarzi, mentaliteti, madaniy ongi, tili, tafakkuri birbiridan farq qilishi tabiiy. Shu boisdan madaniyatshunos ularni birbiriga qaramaqarshi qo'ymasdan tahlil qilishi, ma'no mazmunining mag'ziga tushunib yetishga intilmog'i lozim. Ijtimoiysiyosiy, iqtisodiy munosabatlar ta'sirida madaniyat taraqqiyotida inqirozli yoki sakrash holatlari ham yuz berib turadi. Bunday holatlarni tahlil qilishda iqtisodiy, sotsiologik, statistik va bilishning boshqa ilmiy metodlardan ham foydalaniladi.

Madaniyatshunoslik fani o'z predmetini o'rganishda tadqiqotchidan *o'z idroki, ichki sezgilari bilan his qilish* orqali haqiqatni anglashni ham talab qiladi. Bu tamoyil turli xil madaniyat sohalariga chuqurroq kirishga, dalilu ashyolar yordamida isbotlarsiz bevosita ichki sezgilar, mushohada orqali haqiqatni bilish imkoniyatini beradi. Shuningdek, madaniyatshunoslikda madaniyatning moddiy va ma'naviy unsurlarini talqin qilish, turli davrlarga xos yozuv matnlarini *sharhlash, izohlab berish, tushuntirish (Germenevtika)* usulidan ham foydalaniladi.

Xullas, madaniyatshunoslik boshqa fanlar singari ilmiylik, xolislik, haqqoniylik talablariga javob beruvchi bilishning aniq metodlariga tayangan holda tadqiqot yuritadi.

Madaniyatshunoslik fanini o'rganishning zaruriyati shundaki, insoniyat jamiyat taraqqiyotiga faqat siyosiy, iqtisodiy, texnikaviy, huquqiy tadbirlar bilan erishib bo'lmaydi, shular bilan bir qatorda jamiyat ma'naviymadaniy hayotini ham yuksaltirishga erishmog'i zarur bo'ladi. «Ma'naviyat yo'q joyda, – degan edi Prezident Islom Karimov, – hech qachon baxtsaodat bo'lmaydi».

Madaniyat tushunchasi, tarkibiy qismlari va vazifalari

Madaniyatshunoslik fanini o'rganishda madaniyat so'zining ma'nomazmunini bilish, idrok qila olish muhim o'ringa ega. Madaniyat so'zi arabcha madina (shahar) so'zidan kelib chiqqan. Arablar kishilar hayotini ikki turga: birini badaviy (sahroyi) turmush, ikkinchisini madaniy turmush deb ataganlar. Madaniylik shaharda o'troq holda yashab, o'ziga xos turmush tarziga ega

bo'lgan aholiga, masalan, Madina shahrida yashaganlarga nisbatan ishlatilgan. Madina – to'liq arabcha nomi Madinat Rasulilloh, ya'ni payg'ambar shahri hisoblanib, obodonchiligi, ko'rkamligi bilan Arabistondagi aholi yashaydigan boshqa manzilgohlardan ajralib turar edi. Shuningdek, Madina Makkadan keyin musulmonlar ibodat qiladigan eng yirik shahar edi. Shu tariqa madaniyat so'zi bizning o'lkamizga Madina shahri nomi bilan, islom dini bilan bog'liq tarzda kirib kelgan.

Abu Nasr Forobiy ta'kidlashicha, «Madaniy jamiyat shunday bo'ladiki, har bir odam kasb-hunarda ozod, hamma babbarobar, o'zi istagan va tanlagan kasb-hunar bilan shug'ullanadi. Odamlar chin ma'nosi bilan ozod yashamaydilar».

Fanda, odamlar o'rtasidagi muloqotda madaniyat so'zi bilan bir qatorda kultura so'zi ham ishlatiladi. Yevropada kultura deganda insonning tabiatga ko'rsatadigan maqsadli ta'siri, insonga ta'limtarbiya berish tushuniladi. Kultura so'zi lotincha «culture» so'zidan olingan bo'lib, «yerga ishlov berish», «ekib o'stirish» ma'nosini bildiradi. Rus faylasuflari N. Berdyayev va V. Rozinovlar «kultura» so'zining «kult» ya'ni diniy ibodat, sig'inish so'zidan kelib chiqqanligini qayd etganlar.

Hozirgi paytda insoniyat faoliyatining ko'pgina sohalarida madaniyat yoki kultura so'zi qo'llaniladi. Qadimgi Rimda madaniyat deganda shaxsning tarbiyalanganlik, ma'rifatlilik darajasi tushunilgan. Ellinlar varvarlardan o'zlarining farqlarini tarbiyalanganlikda deb bilganlar. Keyinroq madaniyat deganda shaxsning qadrqimmati, takomilligi tushunilgan. Nemis faylasufi F. Shiller kishilardagi insoniylik fazilatlarini, uning ichki dunyosi, ma'naviylik darajasini madaniyat deb tushuntirgan. Amerikalik madaniyatshunos olim Eduard Teylor (1832-1917) madaniyat atamasini ilmfanga kiritdi. Teylor o'zining «Pervobo'tnaya kultura» (1871) asarida: «madaniyat keng ma'noda kishining jamiyat a'zosi sifatida o'zlashtirgan bilimi, e'tiqodi, san'ati, axloqodobi, qonunqoidalari va boshqa bir qator qobiliyatlari va odatlari yig'indisidan tashkil topadi», deb ta'kidlaydi.

Faylasuf va madaniyatshunos V. M. Rozin iborasi bilan aytganda, «qancha yirik madaniyatshunos bo'lsa, shuncha nazariyalar, tushunchalar mavjud» (V. M. Rozin. Kulturologiya. Uchebnik. –M., 1998, 49bet). Darhaqiqat, E. Teylor zamonida madaniyatning 7 ta ta'rifi bo'lgan bo'lsa, 1950yillarda uning soni 150 taga, hozirgi kunda esa madaniyatga berilgan tushunchalar soni 400 taga yetadi. Bu ta'riflar umumlashtirilsa, madaniyat so'zining ma'no-mazmunini quyidagicha tushunish mumkin:

1. Madaniyat – uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar, osoriatiqalar yig'indisi.

2. Madaniyat – u yoki bu jamiyatga xos falsafiy qarashlar, ilm, fan, maorif, san'at, axloq, din, huquq, siyosat, maishiy xizmat ko'rsatish darajasini aks ettiruvchi omillar, ijtimoiy taraqqiyot darajasi.

3. Madaniyat – umuminsoniy hodisa, faqat bir xalqqa tegishli, faqat bir xalqning o'zigina yaratgan sof madaniyat bo'lmaydi. Har bir milliy madaniyatning asosiy qismini shu millatning o'zi yaratgan bo'lsada, unda jahon xalqlari yaratgan umuminsoniy madaniyatning ulushi, ta'siri bo'lishi tabiiy hol. Madaniyat aholining

biron tabaqasi yoki sinfiga emas, barchaga barobar xizmat qiladi. Masalan, san'at va adabiyot durdonalari, me'morlik yodgorliklari, fantexnika yutuqlari va boshqalar barchaga tegishlidir.

4. Madaniyat – insonlar hayotida, jamiyat rivojida shakllangan milliy, umuminsoniy qadriyatlar majmuyi.

5. Madaniyat – har bir kishining tarbiyalanganligi, insoniylik fazilatlar va ijodiy faoliyatining ifodasidir.

Madaniyatni qo'llanilishiga qarab shaxsiy, oilaviy, kasbiy, tabaqaviy, milliy madaniyat, jamiyat madaniyati, umuminsoniy madaniyat kabi qismlarga bo'lib o'rganish ham mumkin. Kundalik hayotda «muomala madaniyati», «mehnat madaniyati», «nutq madaniyati», «ishlab chiqarish madaniyati», «xizmat ko'rsatish madaniyati», «dam olish madaniyati», «huquqiy madaniyat» kabi tushunchalar ham qo'llaniladi.

Madaniyat inson hayotida muhim vazifalarni bajaradi. Ular orasida quyidagilarni alohida ta'kidlab ko'rsatish mumkin.

Madaniyat, avvalo, *ijtimoiy vazifalarni*, ya'ni shaxsni, odamni inson qilib shakllantirish va tarbiyalash vazifasini bajaradi. Madaniyat har bir shaxsning insoniyat yaratgan bilimlarni, ma'naviy qadriyatlarni, tartib-qoidalarini o'zlashtirib olish, tarbiyalash, jamiyatning to'la huquqli a'zosi sifatida faoliyat yuritish qobiliyatini shakllantirish vazifasini bajaradi. Insonning tabiat hukmronligidan ajralib chiqishi madaniyatga xos ayrim elementlarning shakllanishi bilan birga sodir bo'ladi. Aynan madaniyat orqali har bir shaxs jamiyatda uzoq yillar davomida to'plangan tajribalarni, an'analar va urfodatlarni, turmush tarzini o'zlashtiradi, imkon qadar boyitadi va nihoyat ular keyingi avlodlarga yetkaziladi.

Madaniyat *axborotlarni o'zlashtirish*, bilish, tushunish vazifasini bajaradi. Madaniyat inson uchun dunyoni bilish, dunyo to'g'risida turli ma'lumotlar, axborotlar olish, ularni avloddan avlodga o'tib borishini ta'minlaydi.

Madaniyat *tartibga soluvchi vazifani* ham bajaradi, ya'ni kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni belgilangan tartibqoidalar, axloqiyhuquqiy normalar asosida tartibga solishga xizmat qiladi.

Madaniyat kishilar o'rtasida *o'zaro fikr almashuv* bilan bog'liq bo'lgan, *aloqa uchun* xizmat qiladigan vazifani bajaradi. Bu borada til asosiy vosita rolini o'ynaydi. Gap shundaki, madaniyatning bir qator sohalari – fan, san'at, texnika va boshqalarning o'ziga xos tili bo'lib, ularni bilmasdan turib madaniyatni to'laligicha bilib bo'lmaydi.

Madaniyat *aksiologik vazifani* ham bajaradi, ya'ni kishilar tomonidan moddiy, ma'naviy, estetik, axloqiy qadriyatlarni egallashga, yomondan yaxshini, be'mani, xunuk narsalardan go'zallikni ajrata bilishga ko'maklashadi.

Madaniyat *ijodkorlikni rivojlantirish vazifasini* ham bajaradi. Insonni mavjud madaniyatga tanqidiyijodiy qarash, isloh qilish, takomillashtirish, yangi bilimlar, qoidalar, qadriyatlar, tartibqoidalar yaratishga undaydi.

Madaniyat kishilardagi jismoniy va ruhiy ma'naviy toliqishni haydash, hordiq chiqarish, tiklanish, kayfiyatini ko'tarish yo'lidagi tadbirlar, o'yinlar tashkil etuvchi vazifalarni ham bajaradi.

Madaniyat doimo taraqqiy etuvchi ko'p qirrali jarayon, uning tarkibiga kiruvchi

elementlari o'zgarib turadi. Shu jihatdan tadqiqotchilar madaniyatni o'ziga xos belgilari, sifatiga qarab bir necha turlarga bo'ladilar. Madaniyatga sivilizatsion nuqtayi nazardan yondashuvchi mutaxassislar insoniyat bir necha sivilizatsiyalarni bosib o'tganligini ta'kidlaydilar.

Madaniyatni tili, dini, an'analari, qadriyatlari, iqtisodiyoti yaqinligini inobatga olib milliy, mintaqaviy, davriy jihatdan bir necha turlarga bo'lish keng tarqalgan. *Milliy madaniyatda* til asosiy vosita sifatida olinsa, *mintaqaviy madaniyatda* diniy, axloqiy, badiiy, moddiy, geografik yaqinlik, umumiylik nazarda tutiladi. Madaniyatni irqiy omilni nazarda tutgan holda bo'lish holatlari ham uchraydi. Fransuz faylasufi J. Gobino jamiyat, madaniyat, din, til to'laligicha irqiy jihatlar bilan bog'liq, madaniyat mavjud tabiiy sharoit bilan bog'liq deb tushuntiradi va Yevropa madaniyatini negroid madaniyatdan eng yuqori, ustun darajada deb hisoblaydi.

XX asrning ikkinchi yarmida ayrim mutaxassislar jamiyat va madaniyat sohasida yuz bergan o'zgarishlarni tushuntirish uchun kontrkultura, subkultura tushunchalarini qo'llay boshladilar. *Kontrkultura* deganda bir guruh yoshlarning g'arb mamlakatlardagi rasmiy qadriyatlarga qarshi g'oyaviysiyosiy, badiiy qarashlari, ideallari tushuniladi. Yoshlarning bunday chiqishlari so'l radikalchilik, anarxistik, ekstrimistik ko'rinishlarda namoyon bo'lmoqda. *Subkultura* deganda jamiyatdagi turli tabaqalar, guruhlarga xos madaniy jihatlar hisobga olinadi. Yoshlar orasida modaga berilgan xotinqizlar, ayrim musiqaga («pop», «rok») berilgan yoki alohida jargon bilan gaplashishni xush ko'radigan subkulturalar haqida ham fikrlar mavjud. Shuningdek, qashshoqlar, kambag'allar, o'rta tabaqalar, yuqori tabaqalar, jamiyatdagi elita qatlamlari madaniyati degan tushunchalar ham ishlatiladi. Masalan, ayrim tadqiqotchilar kambag'al tabaqalar madaniyati shaxsiy gigiyenadan tortib bilim darajasigacha bo'lgan sohalarda past saviyada namoyon bo'ladi, deb tushuntiradilar. Jamiyatni umumiy madaniyat asosida birlashtirishga intiluvchi *ommaviy madaniyat* mavjudligi haqida fikr bildiruvchilar ham bor.

Shahar madaniyati, qishloq madaniyati, kasb madaniyati, ular o'rtasidagi farqlar haqida ham gapiriladi. Bularning hammasi madaniyatning murakkab tarkibiy tizimdan iborat ekanligini ko'rsatadi.

Madaniyatshunoslik fanida *shaxs kamoloti* muhim masaladir. Shaxsning barkamol inson bo'lib yetishishida tarixiy, ijtimoiymadaniy muhitning ta'siri katta. Inson ma'lum ijtimoiymadaniy muhitda dunyoga keladi, go'daklik chog'idayoq shaxs ijtimoiymadaniy muhitni tayyor holda topadi. Mavjud ijtimoiymadaniy muhit ta'sirida shaxs ijtimoiy shaxsga aylanadi. *Shaxsning ijtimoiylashuvi* madaniy ijtimoiy muhit yaratgan va rioya qilinadigan qadriyatlarni, urfodatlarni, axloqodobni, moddiy va ma'naviy boyliklarni, g'oyaviy andozalarni o'zlashtirish, qabul qilish orqali sodir bo'ladi, shaxs inson sifatida shakllanadi. Shu bilan birga, shaxsda o'tkinchi ehtiyojlarni – yurist, iqtisodchi, injener, shifokor, pedagog, san'atkor bo'lish, boy bo'lish, amaldor bo'lish, shonshuhrat qozonish, turli unvonlar olish va boshqa ehtiyojlarni qondirish kabi istaklar ham paydo bo'ladi. Buning uchun ta'lim muassasalarida qunt bilan o'qib, dunyo va jamiyat, ularning taraqqiyot qonunlari to'g'risidagi umumiy bilimlarni egallash, maxsus kasbiy fanlarni o'rganish, izlanish, hayotiy tajriba orttirish, intellektual salohiyatga ega bo'lish zarur bo'ladi.

Madaniyat kishining nafaqat ijtimoiylashuvini, shuningdek, jamiyat bilan integratsiyalashuvini ta'minlaydi. Madaniyat insonga barkamollikka erishishga, ijodiy kuchlarini namoyon etishga ko'maklashadi. *Shaxsning madaniy darajasini baholashda* uning aqli, tafakkuri, ongi, axloqi, xulqatvori ham muhim o'rin tutadi. Madaniyat insonning yashirin, betakror individual xususiyatlari, qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish, o'stirish va rivojlantirishga yordam beradi.

Shaxsni barkamol qilib yetishtirishda jamiyat madaniyatining bir qator tizimlari alohida ahamiyatga ega. Masalan:

Siyosiy madaniyat – kishilarning siyosiy ongi, manfaatlari, maqsadlarini ifodalovchi siyosiy-huquqiy g'oyalar majmuyidir. Siyosiy madaniyat jamiyatning turli ijtimoiy tabaqalari manfaatlari bilan bog'liq holda vujudga keladi va siyosiy faoliyatda namoyon bo'ladi. Har bir ijtimoiy tabaqa o'zining siyosiy manfaatlardan kelib chiqib g'oyalar, dasturlar ishlab chiqadi, siyosiy tashkilotlar tuzadi va siyosiy hokimiyat uchun turli usullar, vositalar bilan amaliy harakat qiladi.

Siyosiy madaniyat huquqiy madaniyat bilan bog'liq. Huquqiy madaniyat qonunlarni bilish, ularga amal qilish, huquqiy ong, huquqiy saviya, huquqiy munosabatlar, huquqiy faollik madaniyati demakdir.

Iqtisodiy madaniyat deganda iqtisodiy bilim, iqtisodiy ong, iqtisodiy faoliyat, iqtisodiyijtimoiy munosabatlar tushuniladi. Shaxs iqtisodiy madaniyati jamiyat iqtisodiy madaniyatining tarkibiy qismidir. Shaxs iqtisodiy madaniyatining kamol topishi uchun iqtisodiy qadriyatlarni, iqtisodiy bilimlarni puxta egallashi lozim, shundagina u erkin iqtisodiy faoliyat yurita oladi.

Axloqiy madaniyat tarkibiga axloqiy ong, axloqiy munosabat va axloqiy faoliyat kiradi. Jamiyat axloqiy madaniyati axloqiy qadriyatlar tizimini ifodalasa, shaxs axloqiy madaniyatida axloqiy qadriyatlarning individuallikda qanday darajada aks etishi ifodalanadi.

Barkamol insonni tarbiyalashda ekologik madaniyat, estetik madaniyat, din, fan va boshqalar ham muhim ahamiyatga ega.

Madaniyat va sivilizatsiya

Ko'pgina hollarda madaniyat va sivilizatsiya so'zlari yonmayon ishlatiladi. Masalan, «Qadimgi Misr sivilizatsiyasi», «Qadimgi Misr madaniyati». Bu atamalar go'yo bir xil ma'noni anglatganday ko'rinadi. Aslida esa sivilizatsiya va madaniyat birbiridan farq qiluvchi tushunchalardir. Faylasuflardan O. Shpengler va A. A. Berdyayev asarlarida, sivilizatsiya – bu insoniyat borlig'ining moddiytexnik tomoni, madaniyat esa uning ma'naviy-ruhiy tomonidir, deb tushuntiriladi.

Insoniyat hayotida sivilizatsiya va madaniyat o'zaro bog'liq holda rivojlanib kelmoqda. Gap shundaki, odam paydo bo'lgandan beri, ongli mavjudod sifatida yashash uchun kurashib kelmoqda. Odam dastlab o'zini o'rab turgan olam oldida, tabiatning dahshatli hodisalari, qahraton sovuq, jazirama issiq oldida ojiz, himoyasiz, yalong'och bir mavjudod edi. Biroq odam barcha tirik mavjudodlardan o'z ongliligi bilan ajralib turardi, hammasidan ustun edi. Inson ongliligi tufayli yashash uchun kurashdi, o'zini o'rab turgan tabiatga ishlov berib, astasekin o'zi uchun zarur qulayliklar yaratib bordi. Bu qulayliklar yaratilish usuli, mazmunmohiyatiga ko'ra sivilizatsiya yoki madaniyat atamaları bilan tushuntiriladi.

Insoniyat tomonidan yaratilgan ov va mehnat qurollari, olovdan foydalanishni o'zlashtirish, chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik, kiyimbosh, uyjoy, yirik suv inshootlari, binolar, mashinalar, texnika taraqqiyoti, transport, aloqa, maishiy xizmat vositalari kabilar sivilizatsiya tushunchasiga kiradi. Demak, sivilizatsiya deganda insonlar o'zlari uchun yaratgan jismoniy qulayliklar, moddiy ehtiyojlarini qondiruvchi moddiytexnik vositalar tushuniladi.

Madaniyat esa yashash uchun kurashning ruhiy, ma'naviy usullaridir. Masalan, odam yirtqich hayvonlardan himoyalaniish usulini, ya'ni sivilizatsiya yo'lini topishi mumkin. Lekin inson o'limdan o'zini saqlay olmaydi, o'lim haq. Demak, odam o'zini o'zgartirishi, o'lim vasvasi bilan doimo dahshat ostida bo'lmasligi, unga ko'nikishi zarur bo'ladi. Bu sohada madaniyat harakatga keladi. Madaniyat insonlarga ruhiy, ma'naviy qulayliklar yaratadi, shaxsni, uning tabiat haqidagi tafakkurini o'zgartiradi, insonda ichki barqarorlikni shakllantiradi. Ma'naviyat orqali inson o'lim dahshatini yengadi, kezi kelganda Vatani, xalqi uchun o'limga ham tik boradi. Ibtidoiy jamiyatdagi sehrgarlik, jodugarlik, afsungarlik, hozirgi zamon dinlari, xalq qo'shiqlari, adabiyot, san'at, axloqodob va boshqalar – bularning hammasi madaniyat sohasiga kiradi. Agar sivilizatsiya insonning moddiy ehtiyojlarini qondirsa, madaniyat uning ma'naviy ehtiyojlarini qondiradi.

Sivilizatsiya lotincha *civilis* so'zidan kelib chiqqan bo'lib, fuqarolikka, davlatchilikka taalluqli ma'noni anglatadi. Sivilizatsiya so'zi ma'rifatparvarlarning XVI asrdan boshlab urushlarsiz hamda mutaassib ruhoniylar ta'siridan ozod, aql va adolatga asoslangan jamiyat uchun kurashishlari jarayonida fanga kirib keldi. Sivilizatsiya so'zi jamiyat taraqqiyotining darajasini belgilovchi tushunchadir. Sivilizatsiya insoniyat ijtimoiy taraqqiyotidagi uchta katta davrning (yovvoyilik, vaxshiylik va sivilizatsiya) oxirgisi bo'lib, u yozuvning, davlatning, huquqiy tartib-qoidalarining kelib chiqishidan, ya'ni bundan 6 ming yillar muqaddam (Misrda) boshlangan. Sivilizatsiyaning boshlanishi bilan turli xil dinlar, gumanistik va axloqiy qadriyatlar keng tarqala boshlaydi. Sivilizatsiya barcha mintaqalarda birdaniga boshlanmagan, turli mintaqalarda birinketin vujudga kelgan, albatta.

Sivilizatsiya madaniyat tushunchasi kabi insoniyat taraqqiyotining mahsuli. Sivilizatsiya so'zi madaniyatning zamon va makonda chegaralangan tarixiy tipi ma'nosida ham ishlatiladi. Qadimgi Misr sivilizatsiyasi, Mesopotamiya sivilizatsiyasi, O'rta dengiz sivilizatsiyasi, Hind sivilizatsiyasi, Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi. Sivilizatsiya dastlab ayrim hududlarda, birbiri bilan u qadar bog'lanmagan holda shakllangan bo'lsa, XVIII asrlarda umumjahon sivilizatsiyasi shaklida uyg'unlashdi. Fransuz faylasufma'rifatparvarlari aql va adolatga asoslangan jamiyatni sivilizatsiyalashgan jamiyat deb ta'riflaganlar. Dunyoda ilg'or fan, texnika, texnologiya, axborot vositalari asosida ish yuritayotgan, ma'rifatparvar, demokratik jamiyat, huquqiy davlat qurgan mamlakatlar mavjud, ular haqiqiy sivilizatsiya yo'liga kirib bormoqdalar. Jumladan, mustaqil O'zbekiston ham yuksak sivilizatsiyali demokratik jamiyat qurish yo'lidan bormoqda.

Demak, madaniyat va sivilizatsiya o'rtasida mantiqiy birlik, umumiylik mavjud, negaki ularning har ikkalasi ham inson faoliyatining mahsulidir. Ham moddiy, ham ma'naviy taraqqiyotning boshida insonlarning ma'naviy tafakkuri, niyatlari, g'oyalari, o'ylari, loyihalari, mo'ljallari turadi, so'ngra ular moddiy shaklda

namoyon bo‘ladi. Bunga nafaqat texnik inshootlarning, shuningdek, badiiy asarlarning yaratilishi ham misol bo‘la oladi. Masalan, Amir Temur haykalida, avvalo, yaratuvchi (haykaltarosh) ning ma’naviy tafakkuri, loyihasi, mo‘ljali, so‘ngra ularning moddiy shaklga kirgan ajoyib monumentini ko‘ramiz.

Jamiyat va madaniyat taraqqiyotida vorisiylik alohida o‘rin tutadi. Vorisiy deganda oldingi avlod tomonidan yaratilgan turmush tarzi, rasmrusum va an’analar, moddiy va ma’naviy madaniyat yutuqlarning keyingi avlodga o‘tishi va o‘zlashtirilishi tushuniladi.

Madaniyatshunoslik fanida vorisiylik muhim kategoriya hisoblanadi. Vorisiylik negizida hayotiylik yotadi. Kishilar o‘zidan oldingi avlodlar yaratgan madaniy boyliklarga tayanib yashaydilar, ularga tayanib yangiliklarni yaratadilar. Agar vorisiylik negizida hayotiylik bo‘lmaganida edi, «biz uchun o‘tmish sovuq, befoyda, o‘lik va qiziqarsiz bo‘lib qolaverardi», deb ta’kidlaydi J. Neru. Sharqshunos olim Maks Myuller Hind sivilizatsiyasi haqida fikr yuritarkan «eng zamonaviy va eng qadimiy hind sivilizatsiyasi o‘rtasida uzluksiz vorisiylik mavjud», deb yozadi. Vorisiylik barcha xalqlar madaniyati taraqqiyotiga xos uzluksiz jarayondir.

Ta’limning demokratlashuvi, insonparvarlashuvi va ijtimoiylashib borishi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan ta’lim islohotining muhim yutug‘idir. Negaki, amalga oshirilayotgan islohotlarimizning pirovard natijasi iqtisodiyotga, davlat boshqaruviga, jamoat tashkilotlari va boshqa sohalarga qanday mutaxassislar kelishiga bog‘liq, albatta. Shu boisdan bugungi kunda talabalarimizning madaniy va ma’naviyaxloqiy saviyasi o‘ta dolzarb masala hisoblanadi. Xususan, Oliy ta’lim muassasalari oldidagi asosiy vazifa, bitiruvchilarni ijtimoiy hayotning mustaqil subyekti sifatida shakllantirishga erishishdir. Buning mazmuni shundan iboratki, har bir bitiruvchi siyosiy, ma’naviy, ma’rifiy, axloqiy, iqtisodiy, dunyoviy va boshqa sohalarda mustaqil, tushunib yetgan holda qarorlar qabul qilishga yetilgan bo‘lishi zarur. Talabalarda bunday malakalarni shakllantirishda madaniyatshunoslik fani muhim o‘ringa ega.

Xulosa qilib aytganda, madaniyatshunoslik yangicha fikrlashni, insonparvarlik va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantiruvchi fan sifatida O‘zbekistonning milliy tiklanishida, ta’limtarbiya tizimida muhim rol o‘ynaydi.

Madaniyatshunoslikning tadqiqot manbai bo‘lib:

• inson yaratgan san’at sohasi;
• kishilarning muomala vositasi bo‘lgan til;
• jamiyat boyligi va mezoni bo‘lmish bilim;
• ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy tashkilotlar;
• jamiyatda sodir bo‘luvchi demografik va etnik jarayonlar xizmat qiladi.

Madaniyat soʻzi arabcha madina (shahar) soʻzidan kelib chiqqan. Arablar kishilar hayotini ikki turga:

birini badaviy
(sahroyi) turmush,

ikkinchisini madaniy
turmush
Madina – toʻliq
arabcha nomi Madinat-
Rasulilloh,

Milliy madaniyatda til asosiy vosita sifatida olinadi

**davriy
madaniyat**

mintaqaviy
madaniyatda diniy,
axloqiy, badiiy,
moddiy, geografik
yaqinlik, umumiylik
nazarda tutiladi.

❑ *Kontrkultura* deganda bir guruh yoshlarning g'arb mamlakatlardagi rasmiy qadriyatlarga qarshi g'oyaviy-siyosiy, badiiy qarashlari, ideallari tushuniladi.

❑ *Subkultura* deganda jamiyatdagi turli tabaqalar, guruhlariga xos madaniy jihatlar hisobga olinadi.

MADANIY TARAQQIYOTNING ASOSIY QONUNIYATLARI. MADANIY TARAQQIYOT VA MA'NAVIY MEROS

1. Moddiy va ma'naviy madaniyat, ularning o'zaro aloqadorligi
2. Madaniyatning shaxs va jamiyat hayotidagi o'rni
3. Madaniyat rivojlanishida qadriyatlarning o'rni

Madaniy jarayonning o'ziga xosligi shundaki, madaniyat hodisasi har doim shakl va mazmun, borliq va munosabat, narsaning mavjudligi va uning ramziy mazmuni uyg'unligiga ega bo'ladi. Moddiy madaniyat va ma'naviy madaniyat-madaniyatning asosiy ikki sohasi bo'lib, bir-biri bilan o'zaro aloqada, o'zaro ta'sirda va bir-birini taqazo qilgan holda rivojlanadi. Moddiy madaniyat har doim ma'lum bir ma'naviy madaniyatning timsoli hisoblanadi, o'z navbatda ma'naviy madaniyat ham qaysidir narsa, belgi, tasvir, ramzlarda moddiy uyg'unlikda mujassam bo'ladi.

Moddiy madaniyatning ma'naviyatdan tarixan ayriligi faqat insoniyat taraqqiyotining boshlang'ich davrlarigagina xosdir. Jamiyatda ma'naviy faoliyat maxsus sohaga aylangach axloqiy mezonlar, din, san'at, huquq, siyosat, fan shakllanib, ma'lum doiradagi kishilar bu soha bilan shug'ullana boshladi.

Madaniyat hodisasini osonroq tahlil etish uchun uni ma'lum tur va sohalarga bo'lib o'rganiladi. Bu yo'ldagi birinchi bosqich – madaniyatni moddiy va madaniy turlarga bo'lishdir. Moddiy madaniyat va ma'naviy madaniyat – madaniyatning asosiy ikki sohasi bo'lib, bir-biri bilan o'zaro aloqada, o'zaro ta'sirda va bir-birini taqazo qilgan holda amal qiladi va rivojlanadi. Moddiy madaniyat hamisha ma'lum bir ma'naviy madaniyatning timsoli hisoblanadi. O'z navbatda, ma'naviy madaniyat ham qaysidir narsa, belgi, tasvir, ramzlarda, moddiy uyg'unlikda mujassam bo'ladi.

Insoniyat taraqqiyotining boshlang'ich davrlarida moddiy hayot bilan ma'naviy hayot yaxlit birlikda namoyon bo'lgan. Ibtidoiy tuzum sharoitida har ikki turdagi madaniyat unchalik rivojlanmagan, bir-biridan ajralmagan edi. Davrlar o'tib ma'naviy faoliyat maxsus sohaga aylandi. Axloqiy mezonlar, din, san'at, huquq, siyosat, fan shakllanib, ma'lum doiradagi kishilar bu soha bilan shug'ullana boshladi. Qadimgi fanda madaniyat deganda faqat ma'naviy madaniyat nazarda tutilgan. Borliqni xaqiqat, yaxshilik, go'zallik belgilaydi, deb hisoblangan. Shuning uchun, birinchi o'rinda ilmiy tadqiqotlarning asosi - fan ahlok, nafosat bo'lib kelgan. Natijada, jamiyatning moddiy hayotini, uning iqtisodiyotini o'rganishga yetarli e'tibor berilmagan. Moddiy madaniyat tadqiqot uchun qiziqarsiz soha bo'lib hisoblangan.

Industrial jamiyatining vujudga kelishi, uning texnikaviy taraqqiyoti va texnologiyalarning tez fursatda almashishi insoniyatning barcha moddiy madaniyatini o'rganishga turtki bo'ldi. Kishilarning amaliy qayta o'zgartiruvchilik faoliyati, ularni ijtimoiy ishlab chiqarish va takroriy ishlab chiqarish bilan borliqdagi moddiy madaniyatning o'ziga xos sohalarga bo'linishi madaniyatshunoslikda muayyan tadqiqotlarga zaruriyat tug'dirdi.

Moddiy madaniyatning birinchi katta sohasi - bu mehnat qurollari ishlab chiqarishning barcha vositalari, turar joylar, aloqa, texnika qurilmalaridir. Xullas, sun'iy sharoitda yaratilgan narsalarning barchasi shuningdek moddiy madaniyatning bu qismi ishlab chiqarish texnika madaniyati yoki jamiyat hayotining moddiy texnika asosi deb ataladi. Ishlab chiqaruvchi texnika madaniyatining maxsus qismini ishlab chikarish texnologiyalari, mehnat faoliyatida ishtirok etuvchilarning ijodiy ko'lam, ularning texnik bilimi, ishlab chiqarish madaniyati, jismoniy va ruhiy imkoniyatlari tashkil qiladi.

Moddiy madaniyatning ikkinchi sohasi - ijtimoiy hayot va uning barcha tarmoqlarining me'yoriy harakatini ta'minlovchi ko'plab ijtimoiy institutlar, tashkilot va muassasalar faoliyati bilan bog'liq. Bu turli hokimiyat tuzilmalari va unga munosib boshqaruv shakllari, ijtimoiy tashkilotlar, ta'lim, yosh avlodni tarbiyalash va ta'lim berish, sog'liqni saqlash va dam olish, bo'sh vaqt va ko'ngil ochish muassasalari tizimi kabi barcha ijtimoiy institutlar amalda jamiyat madaniyatini saqlaydi, o'zgartiradi va qayta shakllantiradi.

Moddiy madaniyatning uchinchi sohasi (ishlab chikaruvchi va qayta ishlab chiqaruvchi) insonning o'zi hisoblanadi. Moddiy madaniyatning bu sohasi insonning tabiiy, ya'ni biologik hamda ijtimoiy, sotsial mavjudotlik muammolarini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga turli avlodlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, bundagi mukammolar ham shu sohaga taaluqli bo'lib hisoblanadi.

Inson ulg'ayishi va voyaga etish mobaynida turli xil ijtimoiy-demografik guruhlariga mansub bo'ladi. Odamning ma'lum yoshida va muayyan ijtimoiy mavqeida (sotsial statusida) biron-bir madaniyatga mansublik ustvor, hal qiluvchi bo'ladi. Ayni paytda jamiyatdagi, hatto undan tashqaridagi madaniyatlarning ta'siri ham sezilarli bo'ladi. Buning natijasida inson ikki xil, ba'zan undan ham ko'proq madaniyatga mansub bo'lib qoladi. Masalan, kechagi talaba bugun mutaxassis bo'lib, katta bir korxonaga injener bo'lib xizmatga o'tadi. Boshqa bir odam xorijga o'qish yo ishga ketadi. Bir oila qizi o'zga uyga kelin bo'lib tushadi va x. k. Endi ular yangi madaniyat, boshqa qadriyat va me'yorlar asosida yashashi lozim.

Turli madaniy olamlarga birin - ketin kirib borish inson ichki olami va tashqi hatti-harakatlarini mazmunini boyitadi. Ammo ko'p tomonlama, turli madaniy olamga mansublikning ma'lum bir xatarli tomoni ham bor. Ya'ni, endi ulg'ayib kelayotgan avlod jamiyatga aralashuvi jarayonida chetdan kelayotgan begona madaniyatlarning ta'siriga tushib qolishi ham mumkin. O'z milliy madaniyatidan batamom mahrum bo'lish - manqurtga aylanadi va har qanday madaniyatga ham befarq munosabatda bo'ladi. Shuning uchun meros, madaniyatning uzluksiz an'anaviy yangilanish jarayonini ta'minlash o'ta muhimdir.

Moddiy madaniyatning uchinchi sohasi doirasiga inson hayot faoliyatining genetik (irsiy), jismoniy (somatik), tibbiy-biologik hususiyatlari haqidagi, jamiyatda yuzaga keladigan va tarixiy taraqqiyotning o'ziga hos hususiyatlarini aks etuvchi madaniy an'analar va sog'lom odatlarga to'g'ri keladigan insonning tartibli ovqatlanish va turmush tarzi haqidagi bilimlar majmui bo'lgan inson ekologiyasi muammolari ham mansubdir.

Umuman, moddiy madaniyatga mehnat madaniyati, ishlab chiqarish madaniyati, turmush madaniyati, ekologik madaniyatlar kiradi. Ishlab chiqarish

vositalari moddiy madaniyatning muhim qismidir. Zamonaviy texnika yutuqlari jamiyat moddiy madaniyati asosini belgilovchi jihatdir.

Maishiy turmushdagi iste'mol buyumlari ham har bir xalqning moddiy hayot darajasini belgilaydi. Moddiy madaniyat ishlab chiqarish va iste'mol buyumlarining oddiy majmuidangina iborat bo'lmay, ularni ijodiy o'zlashtirish, yangidan yaratish, ulardan mukammal foydalanish usullari hamdir. Bunda ijodiy salohiyat, malaka va g'oya yangidan moddiylashib, shaxs, jamiyat, millat, xalq davlat umuminsoniy mazmun ham kasb etadi.

Moddiy madaniyat muayyan tarixiy davrda jamiyatda mavjud bo'lgan buyumlarni, moddiy ishlab chiqarish faoliyatining barcha sohalarini va natijalarini o'z ichiga oladi.

Tarixiy davrlarda madaniyatning keng ko'lamli rivoji **sivilizatsiya** tushunchasida ham ifodalanadi. **Sivilizatsiya** ijtimoiy va moddiy madaniyat taraqqiyoti bosqichini bildirib, madaniyatning turdosh nomidir. Hozirgi davrda sivilizatsiya insoniyatga begona bo'lgan obyektlarni qayta o'zgartirishni bildiradi, madaniyat esa insonning fazilati va holati, tashqi dunyoga bog'liqligi yoki erkinligining mezonidir. Nemis olimi O. Shpengler, sivilizatsiya tafakkurni bir qolipga solib qo'yadi, umum qabul qilgan xaqiqatlarni mutloqatlashtiradi, deb hisoblaydi. Ba'zi olimlar sivilizatsiyani urbanizatsiyaga, ya'ni qishloqlarni barbod qilib shaharlarning kattalashuviga olib keladi, olamning insoniylik qiyofasini yo'qotadi, deb xaf bildiradilar. Yana sivilizatsiya va fan o'zligicha ma'naviy taraqqiyotni ta'minlay olmaydi, bu erda aqliy, axloqiy va estetik yutuqlarni mujassam qilgan ma'naviy tuzilma zarur, degan fikrlar ham mavjud.

Ma'naviy madaniyat ancha ilgaritdan o'rganila boshlangan. Insoniyat tarixining boshlaridan kishilar ma'naviy madaniyatni belgilashga, uning shakllanish sabablarini aniqlanishga, ma'naviy boylik ijodkori va yaratuvchilari qanday sifatlarga ega bo'lishlari kerakligi va ma'naviy ijodkorlik jarayonini tushuntirishga uringanlar. Ilgari mavjud bo'lmagan madaniyat hodisasini vujudga keltirishga xizmat qiluvchi ijodiy kuchlar faoliyatida hayolot, fantaziyaga berilish muhim o'rin tutadi.

Insondagi barcha qobiliyat tabiatan mavjud bo'lib, uning shakllanishi insonning paydo bo'lish davridan boshlanadi. Jamiyat, undagi madaniyat rivojlangan sari ajdodlardan qolgan yovvoyilik xususiyatlari tabiat bilan doimiy o'zaro hamkorlikda, uni o'zlashtirishi davomida yo'qolib, insonning bilim va ko'nikmalari, ijtimoiy qiyofasi rivojlangan. Undagi jismoniy va ruhiy jihatlar takomillashib, intellektual va xisssiy imkoniyatlar kuchayib bordi. Inson jismoniy, fikriy va xis qiluvchi mavjudod sifatidagi dastlabki davridanoq o'ziga xos dunyosini yarata boshlagan. .

Moddiy va ideal dunyosi taraqqiyotining har bir davrida fikrlash va xis qilish tarzining maxsus aqliy tasavvur tizimi to'plandi. Bunda barcha umuminsoniy madaniyat singari turli xalqlar tomonidan yaratilgan mustaqil madaniyatlar manbai ham mavjud. Insonning ideal dunyosi - bu uzluksiz harakat shaklining benixoya rang-barangligi, murakkab me'yor, munosabatlar darajasiga ega bo'lgan obrazlar rivoji va vazifasi, tiplarning voqelik bilan aloqasidir.

Ma'naviy faoliyatning turli shakllari mavjud bo'lib, ular bir qarashda o'ziga mustaqil ko'rinadi. Biroq ularning barchasi bir butun ma'naviyatning tarkibiy qismlari, elementlaridir. Fan, din, falsafa, san'at, axloq, huquq, siyosat, mafkura, milliy o'zlik ma'naviy madaniyatning muayyan shakllari hisoblanadi. Ma'naviyatning har bir shakli, tarkibiy qismi o'z tuzilishi va ma'lum bir vazifalariga ega. Ma'naviy madaniyatning ayrim shakllari ma'lum chegaralarda, boshqalari barcha sohalarida amal qiladi. Masalan, axloqning yaratilishi butun jamiyat xizmati bo'lsa, san'atni noyob qobiliyat egalari yaratadi; kundalik bilim hammaga ozmi - ko'pmi xos bo'lsa, faqat buyuk mutafakkirlargina ilm daholari darajasiga ko'tarila oladilar.

Madaniyatga xos eng ajoyib xislatlardan biri - unda hech bir ortiqcha, shunchaki narsa yo'q, barcha madaniyag hodisalari kim va nima uchundir zarur, foydali, paydo bo'lishi va saqlanib kelishida ma'no va mazmun bor.

Madaniyatning asosiy funksiyalari quyidagilardir:

1) Olamni o'zlashtirish va qayta o'zgartirish funksiyasi. ; insonning dunyoni bilish, maqsad-manfaatiga mos o'rganish ehtiyoji; ijoddagi hayotiy talablarini qondirish zarurati bilan bog'liq.

2) Himoya-moslashuv vazifasi; jamiyat va atrof-muxit o'rtasidagi muvofiqlikni saqlash. Ushbu funksiya uzoq vaqt qiyin tabiiy sharoitlarda barcha yangi himoya vositalarini ishlab chiqishda va ko'niktirishda (olov, turar joy, kiyim, dexqonchilik va hok.) odamning omon qolishini ta'minlaydi. Keyingi vaqtlarda o'ta jiddiy bo'lib turgan muammo tabiatni himoya qiluvchi vositalarini yaratish, bunda ekologik mezon - ekologik tafakkurning keng ko'lamda yoyilishini amalga oshirish demak.

3) Signifikativ funksiya (belgilash, ro'yxatga olish mazmunida):- mazmun, ma'no, nom, belgilar ko'lamini ishlab chiqish vositasida dunyoning qiyofasi, voqelikning belgi tizimini yaratadi. Sezgilar ham, tashqi idrok ham, na shuurning bevosita kechinmalar holidagi yig'indisi ham yo'nalishni aniqlash tizimini insonga ta'minlab bermaydi. Bu vazifani ma'lumotlarni o'zida saqlamasdan, nazariy modellar va axborotlar bilimini to'plashni vujudga keltirish uchun faqat material bo'lib xizmat qiluvchi mazmun bajaradi.

4) Axborotlarni o'zlashtirish va yig'ish funksiyasi xabarlarni yig'ish va saqlash vositasi tabiiy xotira yoki xabarlarni narsalarga yozish (qo'lyozmalar, kartinalar, plastinkalar, kitoblar, kinotasmalar, magnit tasmalari yoki raqamli yozuvlar) bo'lishi mumkin. Har qanday holatda axborotlarni tashkil qilish, uning qadri va mazmuni bo'yicha tartibga solishning ma'lum usuli va belgilar tizimi zarur. Hozirgi davrda til belgilar tizimining keng ko'llamli va o'ta ahamiyatlisi bo'lib qolmoqda.

5) Kommunikativ funksiya (aloqa almashuv) - mohiyatni aniqlashda bilimlar, fikrlar, ma'naviy kuchlarni almashlash. Ijtimoiy hayot doimiy ravishda energiya, axborot, o'zaro amaliy hamkorlikni taqazo qiladi, negaki, faqat turli tiplarning munosabati (an'anaviy, funktsional-ahamiyatli, shaxslararo, ishlab chikaruvchi, madaniy - ma'rifiy) jamiyatning tuzum sifatida mavjudligini va uning keyingi taraqqiyotini ta'minlashga qodir.

6) Normativiylik funksiya (mezon-me'yoriy) - kishilar hulqini tartibga solish, ularning kuchini bir me'yorda va jamiyatni bir butunlikda saqlash maqsadida muvofiqlashtirish. Me'yor - qoida qandaydir harakat yoki qandaydir predmetlar, narsalarni yaratish sohasida aniq ko'rsatmadir. Ongli ravishda o'rnatilgan yoki ko'p asrlik an'analarga tayanuvchi majburiy, taqiqlovchi me'yorlar mavjud (huquqiy, axloqiy me'yorlar), biroq ularning mazmuni bor jamiyatni barbod qilmaslik uchun kishilar faoliyatini tartibga solish, aniq chegaralar bilan belgilashdan iborat.

7) Ruhiy yoki «loyihaviy» mo'tadillik yaratish funksiyasi - bayramlar, diniy marosimlar, o'yin, tomosha jarayonlarida ruhiy zo'riqlashlarni bartaraf qilish. Qoniqarsiz istaklar, ro'yobga chiqmaydigan niyatlar, amalda taqiqlanuvchi mojarolar mavjudligi ruhiy zo'riqlashlar paydo bo'lishiga olib kelib, nafaqat ma'lum bir shaxs salomatligiga zarar yetkazadi, balki, ommaviylik kasb etib, jamiyat harakatini izdan chiqarishi mumkin. Shuning uchun madaniyatda keraksiz xissiyotdan xalos bo'lish mexanizmi ishlab chiqilgan.

Xullas, kishilar yaratgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar, boyliklar ularning kobiliyatlari, munosabatlari va mohiyatli kuchlari namoyon bo'lishidan iborat. Inson madaniyat sohasida bu ma'naviy qadriyatlarga o'z munosabatini bildirar ekan, ayni vaqtda, o'zi rivojlanadigan, o'zi o'zgarib turadigan mohiyat sifatida ham namoyon bo'ladi. Demak, madaniyat narsalar shaklida, inson faoliyatining tayyor mahsulotlari shaklida va insonning jonli qobiliyatlari, bilimlari shaklida amal qiladi.

Kishilar ijtimoiy tajriba jarayonida zaruriy moddiy shart-sharoit va hayot vositalarini yaratish bilangina kifoyalanmay, ayni chog'da o'z ongini ham takomillashtiradi. Ijtimoiy ong shakllarini (dunyoqarash, axloq, huquq, estetik ong) vujudga keltiradilar yoki ma'naviy ishlab chiqarish faoliyatni amalga oshiradilar. Bularning majmui ma'naviy madaniyat sohasini tashkil etadi.

Ma'naviy madaniyat kishilar ma'naviy ijodkorligi faoliyatlari natijalari-tasavvurlar, g'oyalar, ilmiy bilimlar, diniy qarashlar, san'at sohalari, axloqiy va huquqiy me'yorlarni ishlab chiqarishdan hosil bo'ladi. Bunday ma'naviy qadriyatlar o'zicha paydo bulmaydi, balki muayyan taraqqiyot bosqichida o'zaro munosabatga kiradigan kishilar tomonidan yaratiladi.

Ma'naviy madaniyat — ma'naviy ijodning shunchaki mahsuloti bo'lmay, balki ijodiy faoliyatni amalga oshiradigan kishilar o'rtasidagi munosabatni ham bildiradi. Shuningdek, ma'naviy madaniyat ta'lim va fan sohasi bilan bog'langan ilmiy faoliyat va bilim olish jarayoni bilan uzviy bo'lgan bilish madaniyatini, axloqiy va estetik madaniyatni o'z ichiga oladi. Natijada, ma'naviy madaniyat o'zaro uzviy bog'liqda inson ma'naviy fazilati va faoliyatining narsalarda moddiylashgan shaklida, inson tomonidan yaratilgan ma'naviy qadriyatlar shaklida (ilm, san'at, huquq, axloq qoidalari) mavjud bo'ladi.

Madaniyatning quyidagi funksiyalari bevosita shaxs bilan bog'liq:

— **«Gominizatsiya»** — urug'doshlik xususiyatlarini o'rganish. Madaniyat Homo sapins, ya'ni hozirgi «aqlli odam» uchun xos bo'lgan - nutq, narsalarni ramziy ifodalash (yoki mavhum tafakkur) xususiyatlarini har bir odam o'rganishi uchun imkon yaratadi.

— **Sotsializatsiya** — (umumlashtirish) - jamiyat hayoti uchun uning haqiqiy a'zosi sifatida zarur hisoblangan ma'lum miqdordagi talablarni o'zlashtirish. Bu funksiya idrok, tafakkur, nutq, so'zlarni qo'llanilishi, ohangi, imo-ishora va shama, tipik hodisalarga munosabat tarzi, shuningdek, talab va qadriyat yo'nalishlari tizimini shakllantirish kabi andozaviy usullarning mustahkamlanishi bilan bog'liq.

— **Inkulturratsiya** — avvalo o'z xalqining, keyin esa umuminsoniy madaniy merosning o'zlashtirilishi, ularni egallash, ya'ni madaniylashish jaryoni.

— **Individualizatsiya** - madaniyat ma'lum shaxslar qobiliyati, iqtidori, xususiyatini o'ta rivojlantirishga mo'ljallangan. Shaxs madaniyati qolgan barcha madaniyatlar doirasida - (jamiyat, insoniyat) eng asosiy element bo'lib, bu har bir aniq shaxs madaniyatining barkamollik darajasiga, jamiyat yoki butun insoniyat madaniyati bilan bog'liq bo'lishini bildiradi.

Madaniyatning shaxs va jamiyat hayotidagi o'rni.

Har qanday jamiyat ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismi, boy bilim olami bo'lib, u insonni qaerda yashashi va harakat qilishini, umuman, dunyodagi va jamiyatdagi o'rnini belgilashga yordam beradi. Madaniy qadriyatlar inson uchun o'ta shaxsiy mohiyat va mazmun kasb etib, inson u orqali boshqa kishilar bilan, butun jamiyat bilan munosabat o'rnatadi. Qadriyatlar jamiyatga manzur bo'luvchi axloq shakllarini yaratishda va anglashda insonga yordam beradi. Tahsinga loyiq joyi shundaki, insonda boshkalarga nisbatan munozarali emas, balki muloyim munosabat shakllanadi. Munozaralar tugilgan hollarda ularni bartaraf qilishning jamiyatni mustahkamlashga yordam beradigan qulay usullari topiladi.

Jamiyat, avvalo tarixning muayyan bir taraqqiyoti bosqichida tabiatdan ajralib chiqqan moddiy dunyoning tarkibiy qismi bo'lib, rivojlanuvchi kishilar hayotiy faoliyatlarining majmuidir. Shuningdek, jamiyat kishilik tarixining muayyan bosqichi yoki ijtimoiy tizimning aniq tipi. Ishlab chiqarish munosabatlarining majmui ijtimoiy munosabatlar deyiluvchi jamiyatni, ya'ni tarixiy taraqqiyotning muayyan bosqichidagi jamiyatni vujudga keltiradi. Shaxs bilan jamiyatning o'zaro munosabatlari turli tarixiy davrlarda turlicha bo'lib, shaxs madaniyati jamiyat madaniyatini belgilaydi va shaxs madaniyati ham o'z navbatida muayyan bir jamiyat madaniyatida shakllanadi. Har bir jamiyat shaxs madaniyatini kamol toptirishda o'zining me'yoriy qadriyatlarini belgilaydi va shaxsning ma'naviy extiyojlarini ta'minlaydi.

Jamiyat bilan shaxsning o'zaro munosabati, shaxsning erkinligi, uning xuquq va burchlari, insoniy qadriyatlar haqidagi muammo barcha tarixiy davrlardagi muxim masala hisoblangan. Inson tabiatning oliy mahsuli bo'lib, uning mohiyati barcha ijtimoiy munosabatlar yig'indisi bilan belgilanadi. Inson ayni paytda ham tarixiy taraqqiyotning mahsuli, ham uning subyektidir. Ijtimoiy munosabatlar insonni ijtimoiy vujudga aylantiradi, dunyoqarashini shakllantiradi. Inson ishlab chiqarish jarayonida faqat narsalar yaratib qolmay, o'zini, o'z shaxsiyatini ham qayta yaratadi. Bu jarayonda inson o'zini takror ijod qiladi va shu jihatdan u ijtimoiy mavjudotdir.

Odamlarning ijtimoiy mohiyati shaxsda mujassamlashgan holda o'z ifodasini topadi. Shaxs odamning ijtimoiy mohiyati va ijtimoiy faoliyatining ifodalanishidir. Odam ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish natijasida shaxsga aylanadi. Inson ijtimoiy

munosabatlar yig'indisi sifatida muayyan huquq va burchlarga egadir. Bu uning shaxs ekanligini ifodalaydi. Indivud shaxsga aylanishi uchun bir qancha huquq va erkiiliklarga ega bo'lishi lozim. Shaxs deyilganda, umuman insonni emas, balki tipik va erkinliklarga ega bulgan odam tushuniladi. U ijtimoiy shart-sharoitlarga bog'liq bo'lgan odamdir.

Individ alohida bir kishi bo'lib, boshqalardan farqlanuvchi xususiyatlarga ega. Individ ham ijtimoiy mavjudotdir. U ijtimoiy taraqqiyot jarayonida ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish asosida shaxs sifatida shakllanadi. Individning shaxs tariqasida voyaga eta borishi u mansub bo'lgan tarixiy sharoitlardan, yashab, ta'lim-tarbiya olib turgan jamiyatdan ajralmasdir.

Shaxsni jamiyatdan, ijtimoiy munosabatlardan ajratib bo'lmaganidek, jamiyat taraqqiyoti ham insonning amaliy faoliyati bilan uzviy bog'lqdir. Jamiyat bilan shaxs o'rtasidagi munosabat bir-biriga bog'liq, bir-birini taqozo qiladigan munosabatlardir. Ijtimoiy munosabatlar ta'sirida shaxs turmushining turli-tuman ko'rinishlari, hususiyatlari shakllanadi. Shaxsning shakllanishida jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Har bir shaxsda u mansub bo'lgan jamoaga, millatga, elatga, jamiyatga xos jami xususiyatlar va belgilar bo'ladi.

Shaxs o'z hayotining butun mazmunini jamiyatdan, kishilar jamoasidan oladi. Har qanday shaxs obyektiv shart-sharoitlar va subyektiv omillarning uzviy birligi ta'siri ostida shakllanadi. Shaxs kamolatida obyektiv shart-sharoitlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Oila, o'quv dargohlar, ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar, matbuot, mahalla, ko'cha singari omillar ham shaxsni tarbiyalashda muhimdir. Obyektiv shart-sharoitlarning shaxsga ta'siri sub'ekgiv omillar orqali o'tadi.

Shaxs erkinligi. Shaxs ijtimoiy mavjudot sifatida muayyan erkinlikka ham egadir. Uning erkinlik darajasi jamiyatning ijtimoiy tuzilishiga, mulkiy munosabatlarga ham bog'lik. Erkinlik har bir shaxsning tabiiy huquqidir. Shaxslarning insoniy huquqlari va erkinliklarni chegaralab qo'yish, paymol qilish, milliy, diniy kamsitishlar, irqchilik, xalqlarning tili, urf-odatlar, tarixi, madaniy meroslari, milliy qadriyatlariga bepisand qarash, ularning huquq va manfaatlarini kamsitishdir.

Shaxsning huquq va erkinliklaridan tashqari uning jamiyat va umuminsoniyat oldidagi **burchi va ma'suliyati** ham bor. Inson o'zi yashab turgan jamiyatning qonun-qoidalari, tartiblari, axloqiy, huquqiy normalariga amal qilmaslik, uning muammolari, qiyinchiliklariga befarq qarashi aslo mumkin emas. Har bir mamlakatning konstitutsiyasida belgilab qo'yilgan qonunlarga amal qilish, boshqa fuqarolarning milliy qadr-qimmatini hurmatlash, jamiyat manfaatlariga, turmush tarziga, odob-axloq va madaniyatiga zid va nojuya harakatlarga murosasiz bo'lish, Vatanni himoya qilish va boshqa shu kabilar shaxsning burchi va ma'suliyatidan iborat.

Har bir shaxsning umumxalq manfaatlariga to'la taalluqli bo'lgan burchlari va ma'suliyatlari ham bo'ladi. Bular tabiatni muhofaza qilish, uning boyliklarini qo'riqlash, madaniy-tarixiy yodgorliklarni saqlash haqida g'amxo'rlik qilish, boshqa xalqlar va mamlakatlar bilan do'stlik, tinchlikni saqlash singarilardir. Barcha sivilizatsiyali jamiyatlarda shaxsning erkini bo'g'ib qo'yish, uning

huquqlariga yo‘l bermaslik, unga hiyonat qilish yoki uning jamiyat oldidagi burch va ma’suliyatini bajarmasligi qonun yo‘li bilan ta’qiqlanadi.

Shaxsning komillikka erishuvini ta’minlashda jamiyatdagi mehnat madaniyatini rivojlantirish, kishilarning siyosiy ongliligini oshirish, axloqiy va estetik nafosatini tarbiyalashda madaniyatning tarkibiy qismlari, sohalari katta vazifani bajaradi. Shaxsni sotsial jihatdan farqlanishiga ko‘ra insonning mehnat madaniyati, munosabat madaniyati, axloq madaniyati, badiiy-tafakkur madaniyati, dunyoqarashi ruhiy olami haqida gapirish mumkin. Madaniyat ijtimoiy tuzilma sifatida ilmiy bilimlarni, tafakkurni, axloqiy - estetik qadriyatlarni, ahlokiy - huquqiy nizomlarni, urf - odat va ananalarni qamrab oladi.

Shaxs madaniyatining shakllanishida jamiyat madaniyatining quyidagi tizimlari axtamiatlidir:

Siyosiy madaniyat - kishilarning siyosiy ongi, manfaatlari, e’tikodlari, maqsadlarini ifodalovchi siyosiy - huquqiy g‘oyalar majmui bo‘lib, ma’naviy qadriyatlarning maxsus tizimini tashkil qiladi. Bu madaniyat tarixiy taraqqiyot bosqichlarida jamiyatning ijtimoiy tabaqalari manfaatlari bilan bog‘liq holda vujudga kelib, jamiyat siyosiy faoliyatiga uzviy bog‘liq. Siyosiy madaniyat, siyosiy faoliyat sifatida, ya’ni insonlar faoliyatidagi tabiatni qayta yaratish va o‘zlarini tarbiyalash jarayonlarini qamrab olib, «siyosiy ishlab chiqarishni» aks ettiradi.

Siyosiy faoliyat amaliy jihatdan ijtimoiy guruhlarining siyosiy hokimiyat uchun bo‘lgan harakatlarini ifodalaydi, ma’naviy - nazariy jihatdan esa ijtimoiy munosabatlarni tabaqaviy dunyoqarash ruhida anglash, muayyan siyosiy g‘oyalar, dasturlar ishlab chiqish va targ‘ib qilishni nazarda tutadi. Umuman, siyosiy madaniyat kishilar faoliyatining manfaatli va tabaqaviy jihatdan o‘ziga xos shakli bo‘lib, siyosiy munosabatlarni tabaqalar, shaxslar tomonidan faol o‘zlashtirish jarayonini bildiradi. Siyosiy madaniyat tarkibiga: mafkura, siyosiy tajriba va an’analar, siyosiy tashkilotlar, siyosiy faoliyat usullari kiradi.

Siyosiy madaniyatning mavjudlik usuli: jamiyatning siyosiy-madaniy boyligi - amaliy siyosiy madaniyatdan iboratdir. Jamiyatning siyosiy-madaniy boyligi - davlat boshqaruvining tarixiy tajribasi, siyosiy faoliyat vositalari, usullari, siyosiy bilimlar majmuidir. Amaliy siyosiy madaniyat esa jamiyat, guruh, shaxs siyosiy hayotidagi mavjud madaniyatdir.

Siyosiy madaniyat sotsial namoyon bo‘lish shakli jihatidan jamiyat siyosiy madaniyatini sotsial guruhlar va shaxs siyosiy madaniyatiga ajratish mumkin. Jamiyat siyosiy madaniyati taraqqiyotning ma’lum bir bosqichidagi siyosiy - ijtimoiy qadriyatlar, siyosiy tuzilmalar, siyosiy faoliyat usullarining majmuidir. Shaxs siyosiy madaniyati esa, individ tomonidan jamiyagning siyosiy, mafkuraviy va ijtimoiy - ruxiy qadriyatlarini va usullarini o‘zlashtirilishi hamda amalga oshirishi tizimidir. Shaxs siyosiy faoliyatida siyosiy madaniyatni bilish va amaliy faoliyatda qo‘llash darajasining o‘zaro bog‘liqligi, yaxlit birligidan siyosiy madaniyat tarkib topadi.

Siyosiy madaniyat taraqqiyoti huquqiy madaniyat bilan bog‘liq bo‘lib, bu faqat qonunlarni bilish, huquqiy saviyadagina iborat bo‘lmay, qonunlarga amal qilish va ularga bo‘ysunish madaniyati demakdir. Umuman, huquqiy madaniyat -

huquqiy ong, huquqiy munosabatlar, huquqiy faollikning birlikda namoyon bo'luvchi ma'naviy qadriyatlar tizimidir.

Iqtisodiy madaniyat - tushunchasida iqtisodiy bilimlar va fikrlar uslubi bilan faol ishlab chiqarish, iqtisodiy faoliyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik omillari namoyon bo'ladi. Iqtisodiy madaniyat mazmunida madaniyat va iqtisodning o'zaro ta'sir xususiyatlari mavjud bo'lib, tarkibiga iqtisodiy ong, iqtisodiy faoliyat, iqtisodiy munosabatlar kiradi.

Iqtisodiy ong avvalo, kishilarning ijtimoiy ishlab chiqarishda o'z o'rnini anglashini bildirib, ratsional bilimlarni, emotsional tuyg'ularni o'zida ifodalaydi. Iqtisodiy faoliyat tarkibiga moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish, mehnat va mehnat mahsulini o'zgartirish ham kiradi. Iqtisodiy faoliyat subyekti insondir. Mukammal fikr va yuksak ong faoliyatda moddiylashsagina iqtisodiy madaniyat hodisasiga aylanadi. Iqtisodiy tafakkur bilan iqtisodiy ong iqtisodiy odobning mezoni bo'lib, iqtisodiy ong faoliyatning fikriy obrazidir.

Ijtimoiy munosabatlar iqtisodiy madaniyatning asosini tashkil qilib, ijtimoiy-iqtisodiy ongni belgilaydi, ularda o'z ifodasini topadi. Shuningdek, ijtimoiy munosabatlar ishlab chiqarish darajasini emas, balki mulk, taqsimot, iste'mol bilan bog'liq munosabatlarni aks ettiradi. Iqtisodiy munosabatlar nomoddiy sohalarining ham qismi sifatida faoliyat jarayonida vujudga keladi, rivojlanadi, jamiyat iqtisodiy madaniyatini ifodalaydi. Iqtisodiy madaniyatning mazmunini kishilarning turli sohalaridagi maqsadga muvofiq ijodiy faoliyati, yangi sifat natijalari tashkil etadi.

Jamiyat iqtisodiy madaniyatida shaxsning iqtisodiy madaniyati uning o'zini kamol toptirishini anglatib, nafaqat madaniyat kadriyatlarini yaratishi, boyitishi va iste'mol qilish darajasini, balki o'z erkinligini yangi bosqichga ko'tarishini ta'minlaydi.

Axloqiy madaniyat - jamiyat, sotsium, individlar tomonidan axloqiy kamolat me'yorlariga erishish darajasidir. Kundalik turmushda, kishilar faoliyatida amal qiladigan va o'zlashtiriladigan axloqiy qadriyatlar axloqiy kamolat me'yorlari bilan bog'liqdir. Axloqiy madaniyat tarkibiga axloqiy ong, axloqiy munosabat va axloqiy faoliyat kiradi.

Axloqiy ong tarixan o'zgaruvchi axloqiy munosabatlarni anglatib, axloqlilikning subyektiv jihatidir. Voqelikka va inson faoliyatiga qadriyatlaridan munosabatda bo'lish axloqiy ongning muhim xususiyatidir. Axloqiy munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning alohida ko'rinishi bo'lib, axloqiy faoliyatga bog'liq holda kishilar o'rtasida tarkib topadigan o'zaro bog'liqlik va axloqlar yig'indisidir. Axloqiy faoliyatda inson yoki jamiyatning axloqiy ongi axloqiy munosabatlari yaxlit namoyon bo'lib, axloqiy talablar, fazilatlar insonparvarlik mohiyatini kasb etadi. Axloqiy faoliyat: axloqiy bilimlarni egallash; axloqiy tuyg'ularni shakllantirish; o'zini tarbiyalash; mehnatga mexr; axloqiy tarbiyalanganlik va hokozolardan tashkil topadi.

Axloqiy me'yorlar va qoidalar o'zida aniq tarixiy mazmun, muayyan jamiyatning ijtimoiy holatini aks ettiradi. Axloqiy madaniyat inson xulqining aniq ko'rinishiga ega bo'lmasdan mavjud bo'la olmaydi. Axloqiy madaniyat axloqiy ongdan tashqari kishilarning xulqi orqali ro'yobga chiqadi.

Jamiyatning axloqiy madaniyati mazmunan individ axloqiy madaniyatidan farq qiladi. Jamiyat axloqiy madaniyati axloqiy qadriyatlar tizimini ifodalaydi, shaxs axloqiy madaniyatida esa ana shu tizimning jihatlari individuallikda aks etadi. Bu ikki jihat bir-birini taqozo qiladi, bir - birini boyitadi.

Estetik madaniyat - insonning ma'naviy-xissiy faoliyati bilan boshangan munosabat va qadriyatlar tizimini ifodalaydi. Estetik madaniyat sohasi - insonning tevarak atrofini o'rab olgan voqelikka nisbatan bo'ladigan munosabatida o'zini erkin namoyon etishdir. Bu erkinlikning mohiyati shundaki, inson predmetga, uning jinsi va turiga mos me'yorni topib gavdalantiradi, uni qayta ishlaydi.

Estetik madaniyat jamiyat madaniyatining ixtisoslashtirilgan qismi bo'lib, uning holatini san'at va estetik munosabatlar rivojlanishi bilan bog'lab tushuntirish mumkin. Estetik munosabatlar va unga muvofiq keladigan estetik qadriyatlar tizimi estetik madaniyatning unsurlari hisoblanadi. Estetik madaniyatning xususiyatlari esa uning negizini tashkil etuvchi faoliyatning o'ziga xosligi bilan shartlangandir. Faoliyat amal qilmog'i uchun: faoliyat subyekti, faoliyat obyekti, faoliyatning o'zi bo'lishi kerak.

Madaniyat tizimida fan moddiy va ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, fan ma'naviy ishlab chiqarishning mahsuli sifatida o'zida insonning moxiatli kuchlarini ifoda etib, madaniyat hodisasi sifatida namoyon bo'ladi. Fan madaniyat hodisasi sifatida bilimlarni ishlab chiqarish xususiyatlari nazarda tutiladi. Har qanday tasavvur va bilimlar singari fan ham ijtimoiy praktika, ijtimoiy ehtiyoj tufayli yuzaga keladi.

Madaniyat tizimida din insonning e'tiqod ramzi, oxirat va hayot tasavvurlarining ma'naviy va moddiy madaniyat sifatida namoyon bo'lishidir. Shuningdek, din barcha jamiyatlarda axloqni shakllantiruvchi soha bo'lib keldi va g'oyaviy - siyosiy yo'nalishlarga ega bo'ldi. Ibtidoiy davrlardan boshlab madaniyatning tarkibiy qismi sifatida shakllanib, jahondagi yirik madaniyatlar: budda, xristianlik, islom sivilizatsiyalarini yaratdi.

Madaniyat rivojlanishida qadriyatlarning o'rni

Qadriyat tushunchasi madaniyatshunoslikning asosiy tushunchalaridandir.

Ayrim tadqiqotchilar uni davrning ehtiyojini belgilaydi, ya'ni, tarixiy xususiyat kasb etadi deb hisoblasa tadqiqotchi Rikert aksincha, qadriyat doimiy, universal xususiyatga ega deydi. T. Parsons qadriyatni me'yoriy andoza deb aytadi. Mazkur turli xil, xatto qarama - qarshi fikrlardan qadriyatning ma'nosi ko'p qirrali ekanligi anglanadi.

Qadriyat - kishilar hayotida o'ta ahamiyatli hodisadir. Uni madaniyat soxalari ro'yobga chiqargan hodisa sifatida bog'qlikda anglash mumkin. Shunda xo'jalik, texnik, ijtimoiy, siyosiy, badiiy, ilmiy, axloqiy qadriyatlar ajraladi. Rasmiy nuqtai nazardan qadriyatni ijobiy va salbiy, o'ziga xos va doimiy, mustaqil va shartli tarzda farqlash mumkin. Moddiy nuqtai nazardan qadriyat hissiy (ya'ni oddiy his qilish orqali) - bu hayotiy, maishiy, texnik, qoniqish qadriyati va boshqa; va ma'naviy-ilmiy, axloqiy, estetik, diniy va boshqalarga bo'linadi. Ayrim qadriyatlar (ho'jalik, texnik, siyosiy) tarixiy xususiyat kasb etib, yani madaniyat, davr o'zgarishi bilan ular ham o'zgarib turishini batafsilroq o'rganish chog'ida

aniqlash qiyin emas; boshqa kadriyatlar esa doimiy, universal hususiyatga ega bo'lishi mumkin.

Qadriyat ijtimoiy faoliyatni tartibga solib, individlar, guruhlar va jamiyatning muhim yutuqlariga erishuvini belgilaydi. Ijtimoiy ko'lamdagi mazmun darajasi bo'yicha qadriyat uzviylikga ega. Qadriyatning dastlabki darajasi oddiylari orasidan ajralgan aniq narsalar, holatlar, harakatlarning afzallari bilan bog'liq. Ikkinchi darajasi esa, ma'lum individga yaqin bo'lgan ijtimoiy guruhlar qiziqishiga mos keluvchi obrazlar harakati yoki faoliyatning tanlanishi bilan bog'liq. Uchinchi daraja - bu eng yuksak umuminsoniy maqsadlardagi tanlanish bo'lib, bunda ezgulik, haqiqat, go'zallik, adolat, tartib, boylikka qarama-qarshi yovuzlik, yolg'on, hunuklik, betartiblik, qashshoqlik mujassamlikda namoyon bo'ladi yoki bu taqdir bilan bog'liq o'ta yuksak tanlash hisoblanadi (buddizmda nirvan, suffiylikda fano singari).

Qadriyatlarning ierarxiyaga asoslangan murakkab tizimida individdagi singari turli toifadagi umumning ham o'ziga xosligi asosiy va takroriy, markaziy va chetdagi, ustunlik va holatdagi tarzlarga ajratish mumkin. Qadriyatlar ro'yxati har bir jamiyatning milliy va o'ziga xos sivilizatsiyasi bilan bog'liq holda keskin farqlanadi hamma davrlarda, barcha xalqlarda eng yuksak qadriyatlar ezgulik, hayot, mehnat, sevgi, haqiqat, baxt singari mezonlarda ifodalangan.

O'z mohiyatiga ko'ra qadriyatlar muayyan jamiyat yoki sinfga mansub kishilar turmushi va madaniyatida qadr-qimmatga ega bo'lgan, haqiqiy yoki xayoliy ne'matlari bo'lmish tabiat va jamiyat hodisalaridir. Bu ne'matlarning qadriyatlar deyilishga sabab kishilar ularni qadrlaydilar, chunki bu qadriyatlar ularning shaxsiy va ijtimoiy turmushini boyitadi.

Qadriyatlar ichida eng asosiysi va umumiysi hayotdir. Hayotdan mahrum bo'lish qolgan barcha qadriyatlardan foydalanishni yo'qqa chiqaradi, qolgan qadriyatlar aslida, hayot ne'matlarining mohiyatidir, madaniy qadriyatlardir.

Qadriyatning hayotdagi o'rni va ahamiyati baholash tufayli belgilanadi. Baholash esa insonlarning ehtiyojlari, manfaatlari, maqsadlari, qiziqishlaridan kelib chiqadi. Ayrim hollarda ehtiyoj va manfaatlar bir-biriga zid kelishi mumkin. Muayyan ijtimoiy guruh, millat, sinflar uchun oliy qadriyat hisoblangan hodisalar boshqalar uchun qadriyat bo'lmasligi mumkin. Tabiat va jamiyat hodisalarini qadriyat turkumiga kiritish va kiritmaslik kishilarning ehtiyojlari, manfaatlari, orzu - istaklari, maqsadlari bilan belgilanadi.

Qadriyat - deyilganda inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan, millat, elat va ijtimoiy guruhlarining manfaatlari va maqsadlariga xizmat qiladigan tabiat va jamiyat hodisalari majmui tushunilmog'i lozim.

Qadriyatlar ijtimoiy hususiyatga ega bo'lib, kishilarning amaliy faoliyati jarayonida shakllanadi va rivojlanadi. Ular mohiyatiga ko'ra turlarga bo'linadi. Avvalo, inson va uning hayoti eng oliy qadriyat hisoblanadi. Inson ehtiyojlarini qondirishda tabiiy qadriyatlar: yer va yer osti boyliklari, boshqa tabiat ne'matlari katta ahamiyat kasb etadi.

Inson mehnati, aqli bilan yaratilgan moddiy boyliklar moddiy qadriyatlar hisoblanadi. Madaniy-ma'naviy qadriyatlarga ilmiy-texnikaviy va intellektual imkoniyatlar yaratgan boyliklar mansub. Shuningdek, jamiyat taraqqiyotida, inson

hayotida ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar: erkinlik, tenglik, birodarlik kabilar ham o‘rin tutadi. Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar ichida istiqlool tufayli qo‘lga kiritilgan barqarorlik, tinchlik, totuvlik alohida ahamiyatga ega.

Qadriyatlar turlari. Qadriyatlar amal qilish doirasiga ko‘ra milliy, mintaqaviy va umuminsoniy turlarga bo‘linadi. Milliy qadriyatlar murakkab ijtimoiy - ruhiy hodisa bo‘lib, u millatning tili, madaniyati, tarixi, urf-odatlari, an‘analarini, jamiki moddiy va ma‘naviy boyliklarini, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha tomonlarini qamrab oladi. Mintaqaviy qadriyatlar iqtisodiyoti, madaniyati, tarixi, tili, dini, urf - odat va an‘analari mushtarak bo‘lgan xalqlar manfaatlariga xizmat qiladigan tabiiy va ijtimoiy hodisalar majmuasini tashkil etadi.

Umuminsoniy qadriyatlar mazmuni jihatdan chuqur va keng bo‘lib, umumbashariy ahamiyat kasb etadi. Umuminsoniy qadriyatlar barcha millatlar, elatlar va xalqlarning maqsad va intilishiga muvofiq keladi.

Milliy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlar bilan qancha ko‘p uyg‘unlashgan bo‘lsa, ularning taraqqiy etishiga shu qadar keng imkoniyat ochiladi.

Umuminsoniy qadriyatlar turkumiga insoniyat sivilizatsiyasining taraqqiyoti bilan bog‘liq bo‘lgan umumbashariy muammolar kiradi. Bular: Yer yuzida ilm-fanni taraqqiy etdirish, tinchlikni saqlash, kirg‘in qurollarini to‘xtatish, tabiatni muhofaza qilish va hokazolardir.

Yuqoridagilar xulosa etilsa, birinchidan madaniyat mazmun va idrok shakliga ko‘ra ikkiga - moddiy va ma‘naviy madaniyatga bo‘linadi. **Moddiy madaniyat** inson va insoniyat tomonidan ming yillar mobaynida, hayot ehtiyoji tufayli yaratilgan mehnat qurollari, ishlab chiqarish vositalari, fan-texnika namunalari, tarar joy binolari, yo‘llar, ko‘priklar, xayratomuz inshootlar (o‘q yoydan tortib, kosmik karabellargacha) demakdir. U inson ma‘naviyati, zakovatining buyum, narsa, obidalarida gavdalanishdir.

Ma‘naviy madaniyat - ijtimoiy, tarixiy tajriba, ehtiyoj asosida vujudga kelgan bilim, malaka, e‘tiqod, axloq, sa‘nat, din, falsafa, badiiy, siyosiy - huqiy normalar, nazariyalarda (qadim mifologiyadan bugungi kontseptual xulosalrgacha) ifodlanadi. Madaniyatning bu ikki sohasi o‘z rivojolanish qonunuiyatlariga ko‘ra ichki jihatdan o‘zaro bog‘liq. Xayolot, fikr, mulohaza, izlanish, tadqiqot, kashfiyot, amaliyotda jamlangandek, moddiy madaniyat – ilmiy xulosa, umumlashma, talqin, ijod usulbi, qarashlarda o‘z ifodasini topadi. Madaniyatning bu ikki ko‘rinishi bir butun, ichki bog‘liklikda yashaydi va amal qiladi.

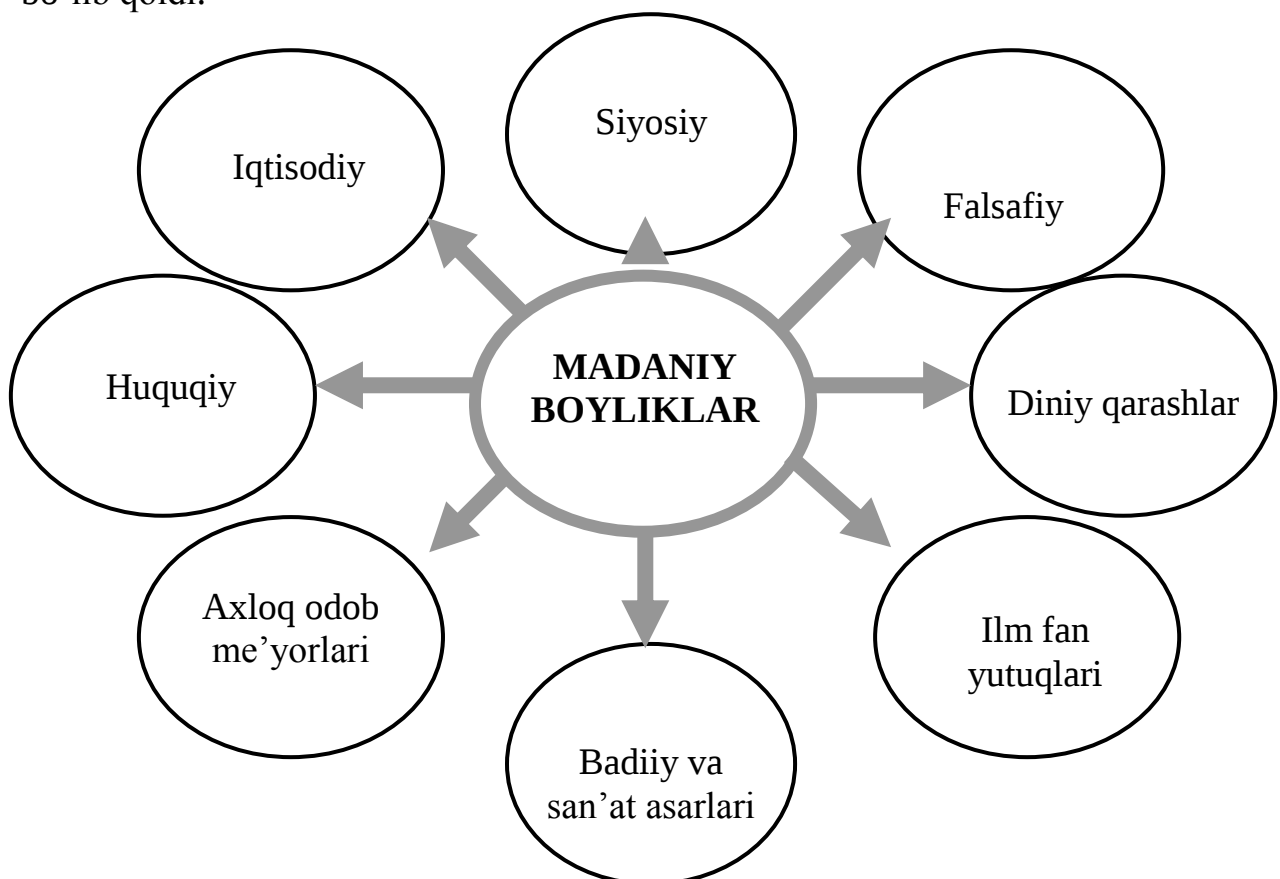
Ikkinchidan, Vorislik - madaniy taraqqiyotning asosiy qonunidir. Vorislik - uzluksizlik, davomiylik, tadrijiylik demakdir. Bu quyidan yuqoriga, madaniyatni oddiy ifodasi (tasavvur, xayolot)dan murakkab ko‘rinishga (tasavvuf, nazariy qarashlar) vertikal rivojlanishdir.

Har bir davr, ijtimoiy rivojlanishning har bir bosqichi o‘z madaniyati, madaniyat belgilariga ega bo‘ladi (masalan: ibtidoiy madaniyat yoxud XX asr madaniyati). Lekin u o‘zidan ilgarigi davr, yoxud kelajak madaniyatidan uzilib qolmaydi. Avvalgi madaniyatlardan zamon ehtiyoji, mezonlariga ko‘ra, foydalangandek, (inshootlar tarixi, ijod uslubiyati, umuminsoniy qadriyatlar)

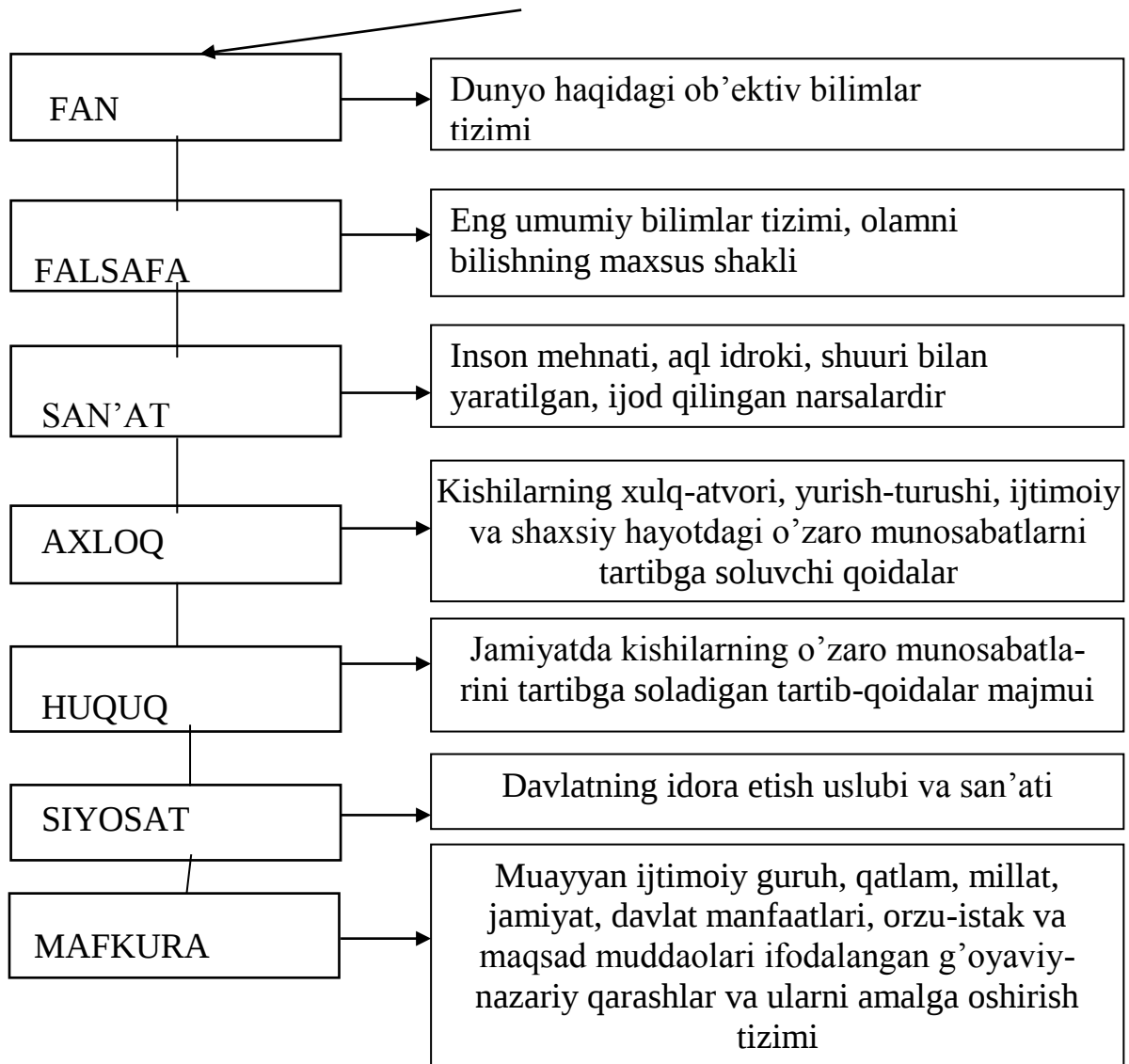
keyingi avlod, davrlarga ham o'zidan meros qolidardi. Shu asnoda avlodlar, zamonlar uzluksizligi, bog'liqligi davom etadi.

Uchinchidan, Evolyutsion, tadrijiy rivojlanish - madaniyat taraqqiyotining yana bir muhim qonuniyatidir. Madaniyatning har bir ko'rinishi, ifoda shakli asrlar osha avloddan avlodga sayqallashib, takomil topib «asta - sekin», bosqichma - bosqich ijobiy qadariyatlarni o'zida mujassamlab rivojlanadi. (antik davr axloqi, san'ati, falsafasi, tasavvuf ilmi, XXI asr madaniyati va b.) Unga har bir avlod o'z hissasini qo'shib yangi bosqichga ko'tariladi va keyingi avlodga uzatadi. Bu esa evolyutsion jarayondir.

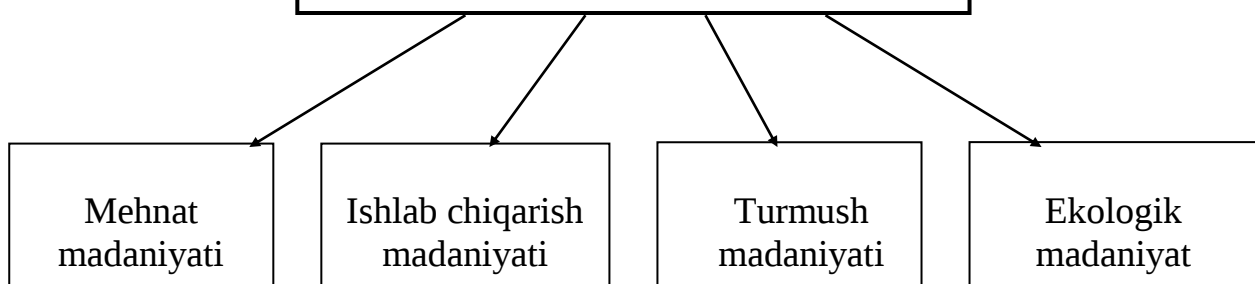
Yuqorida ta'kidlanganidek milliy ma'naviy meros muammosi mamlakatimizda jamiyat uchun o'ta muhimlik kasb etmoqda. Chorizm mustamlakachiligi davrida Turkiston xalqlarining madaniyatiga ular «qoloq» madaniyat deb past nazar bilan qarashgan. Keyin sovetlar davrida O'zbekiston xalqining madaniy merosiga bir yoqlama munosabat hukmronlik qildi. Tarixiy haqiqat, adabiyot va san'at asarlari «sinfy kurash», «xalqchilik» kabi g'arib nazariya orqali baho berildi. Faqat kommunistik g'oyaga mos keluvchi narsalarga yutuq sifatida qaraldi, qolgan barchasiga hato deb yoki mutlaqo kishilar xotirasidan o'chirib tashlashga urinildi. I. A. Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida» kitobida ta'kidlanganidek, «Uzoq davom etgan qattiq mafkuraning tazyiqiga qaramay, O'zbekiston xalqi avloddan-avlodga o'tib kelgan o'z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o'ziga xos an'analarini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. «Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq, ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratib kelingan g'oya ulkan bebaho ma'naviy va madaniy merosni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan nihoyatda muhim vazifa bo'lib qoldi.

MA'NAVIY MADANIYATGA QUYIDAGILAR KIRADI

MODDIY MADANIYAT TARKIBIGA QUYIDAGILAR KIRADI

JAHON MADANIYATINING TARIXIY BOSQICHLARI

1. Jahon madaniyatining tarixiy bosqichlari
2. Arxaik madaniyatning dastlabki namunalar
3. So‘nggi paleolit, neolit va bronza davri madaniyati

Madaniyat hamma davrda insoniyat jamiyatining moddiy va ma'naviy taraqqiyoti darajasini, insoniyat yaratgan bilimlarni, ishonch–e'tiqodlarni, san'atni, axloqni, qonunlar va odatlarni, shuningdek, inson o'zlashtirgan layoqat va ko'nikmalarning yig'indisini ifodalagan. **“Madaniy jarayon”** tushunchasi tarixiy kategoriyaga mansub bo'lib, ma'lum bir xalq yoki hudud bilan chegaralanmagan. Shuning uchun mazkur jarayon hamma davrlarga va xalqlarga tegishlidir.

Madaniy taraqqiyotning ma'lum bir davrda paydo bo'lgan o'ziga xos xususiyati va noyob, takrorlanmas jihatlari ham borki, bu xususiyatlar ma'lum hududda madaniy bosqichlarni yuzaga keltiradi. Masalan. ibtidoiy madaniyat, antik madaniyat, uyg'onish davri madaniyati, islom madaniyati va boshqalar. **Madaniy bosqichlar ma'lum darajada regional** – mintaqaviy xususiyatni o'z ichiga qamrab oladi.

Ammo **madaniyat universalligi tushunchasi** butun insoniyatga mansub bo'lgan madaniy merosni ifodalab, madaniyatning regional xususiyatiga zid kelmaydi, aksincha, uni to'ldiradi. Umuman, madaniyatning universalligi, geografik o'rnidan qat'iy nazar, hamma madaniyatga mansub qadriyatlar, qoida, an'ana va o'ziga xos xususiyatlar, mezon, jamiyatning tarixiy davri va ijtimoiy qurilishidir. **1959 yili Jorj Merdok jamiki madaniyatga mansub 70 dan ortiq universal madaniy kategoriyalarni aniqladi¹.**

Madaniyatning universalligi shuning uchun paydo bo'ladiki, *hamma odamlar, dunyoning qaysi qit'asida yashamasin, jismoniy jihatdan bir xil tuzilgan, hammasida ham bir xil biologik ehtiyoj bor, bir xil muammolarga duch keladilar.* Odamlar tug'iladilar, yashaydilar, vafot etadilar, shuning uchun hamma xalqlarda tug'ilish va vafot etish bilan bog'liq odatlar, udumlar bor va h. Madaniyat universalligining paydo bo'lishi to'g'risida so'z ketganda, albatta, gap madaniyatning ibtidoiy ko'rinishlariga borib taqaladi.

Bugungi O'zbekiston hududida eng qadimgi davrlardan boshlab insoniyat istiqomat qilgan. O'lkaning tabiiy sharoiti insoniyat istiqomat qilishi uchun shart – sharoit yaratgan. Arxeologlar bu borada bizga yordam beradi. Bugungi O'zbekiston hududi Markaziy Osiyodagi eng qadimiy insoniyat maskanlaridan biri ekanini **arxeologiya fani** isbotlamoqda.

Dunyo arxeologiya fani turli davrlarda insoniyatning yashash tarzi, yashash omillari asosida madaniy bosqichlarni ishlab chiqqan. Dunyoning turli joylaridagi madaniy bosqichlar turlicha. Jumladan, Afrikadagi Must'e madaniy bosqichi eng qadimgi deb e'tirof etilgan. Markaziy Osiyodagi eng qadimiy madaniyat bosqichlaridan biri **Selengur madaniyati** deb nom olgan. Bu madaniy bosqich Markaziy Osiyodagi eng qadimiy insonning hayot tarzini ko'rsatadi. Selengur

¹ А. И. Кравченко. Культурология. Учебник. — М.: “Проспект”, 2005, 21–бет

madaniyati deb nom olgan ob'ekt Farg'ona vodiysining So'x tumanida. Mazkur madaniy ob'ekt insoniyat hayotiga oid ko'plab ma'lumotlarni yig'ishga va o'zgartirishga yordam berdi. O'lkamizda insoniyat hayoti bir million yil narida ekani isbotlandi. Qolaversa, Markaziy Osiyo madaniyatiga oid mavjud an'anaviy tasavvurlarni o'zgartirishga ham Selengur madaniyati turtki berdi.

Tosh davriga oid mazkur obida O'zbekiston hududida tasodif emas edi. Bu topilma Markaziy Osiyo madaniyati tarixida keyingi davrlarda ham davom etdi va keng yoyildi. Selengur madaniyatiga oid ashyolar orasida qushning tumshug'iga o'xshash bolta, uy – ro'zg'or buyumlari shulardan namuna bo'lib, keyinchalik Markaziy Osiyoda keng yoyilgan, mustahkam o'rnatilgan hayvonot uslubining ilk namunasi edi.

Mazkur madaniy bosqichga oid namunalar O'zbekistonning qadimiy tuprog'idan ko'plab topildi. Quyidagi dalilga murojaat etaylik.

1932 yili akademik A. P. Okladnikov boshchiligidagi Termiz ekspeditsiyasi Boysun tog'idagi Teshiktosh g'oridan Must'e madaniyatiga² oid ashyolarni topdilar. Topilmalar orasida odamning boshi, tana a'zolari, suyaklari diqqatga sazovor edi. Suyaklar joy – joyiga qo'yib tiklandi. Natijada **9 – 10 yoshli bolaning skeleti** hosil bo'ldi. Bu skelet Evropa, Osiyo va Afrikadagi Must'e davriga oid neandertal odam toifasiga mansubligi ma'lum bo'ldi.

Ilk insonning yurtimizda yashagani to'g'risidagi ma'lumotlar albatta katta yangilik edi. Yana bir diqqatga sazovor tomoni shu bo'ldiki, qabr ustiga tog' echkisining shoxlari qo'yilgan ekan. Echki shoxlar qabrga bezak uchun qo'yilgan emas, balki o'sha davrga oid odamning dunyoqarashi, fikrlashi tarzini ko'rsatardi. Totemistik fikrlash ayni shu davrdan boshlanganini mazkur yodgorlik dalillaydi. Chunki insoniyat paydo bo'lgandan boshlab atrof – muhitga, tabiiy hodisalarga o'z munosabatini bildirgan. Bu jarayonni ibtidoiy fikrlash tarzi bilan bog'lash lozim: inson tabiat bilan o'zi o'rtasiga chegara qo'ymagan davrning mahsuli sifatida yuzaga kelgan.

O'zbekiston tuprog'idan topilgan mazkur ikki qadimiy obida yurtimizda insoniyat hayoti, ularning yashash tarzi to'g'risida to'laqonli tasavvur hosil qiladi. Dunyoning hamma qit'asida ham bir xildagi madaniy yodgorlik uchrayvermaydi.

Must'e madaniyatiga oid mazkur bosqich Selengur madaniyatidan bir oz keyinroq - tosh davrining **800 - 700** ming yilliklariga oiddir.

Must'e madaniyati kengroq tarqalgan bo'lib, dunyoning boshqa joylarida ham uchraydi. Jumladan, **1952 yili Qrimda Bog'chasaroy yonida 1, 5 - 2 yoshli bolaning bosh suyagi** topildi. Mana shu topilmadan boshlab Must'e madaniyati degan termin madaniy tushuncha sifatida kirib keldi.

O'rta Osiyo mintaqasi hamma davrda ham madaniy obidalarga boyligi jihatidan dunyo madaniyati tarixida alohida ajralib turadi. Madaniy qatlamlardagi uzluksizlik O'rta Osiyo madaniyatida yangi, takrorlanmas obidalarni yaratishga sabab bo'ldi. Insoniyatning badiiy tafakkuri cheksiz imkoniyatlarga egaligini ham aynan O'rta Osiyodan topilgan madaniy obidalarda ko'ramiz. Teshiktoshdagi echki

² 1952 yili A. Farnozov Bog'chasaroy yaqinida ibtidoiy odam yashagan manzil topdi. Must'er madaniyati degan nom o'sha joyning nomidan olingan.

shoxi badiiy tafakkurning ilk namunasidir. Keyinchalik insoniyat tosh va qoyalarga suratlar o'yish orqali o'z qobiliyatini namoyon qildi. Bu suratlar orqali ibtidoiy inson kundalik voqealarni ifodalab qolmagan, balki olamni keng qamrovli, mifologiya orqali anglashni namoyon qilgan. Tosh va qoyalarga o'yilgan suratlarda turli jonzoqlar, qushlar, afsonaviy maxluqlar asosiy o'rin egallaydi.

O'zbekistonning janubida - Ko'hitang tog'larida hozirda ham inson oyog'i kam etib borgan joylar mavjud. Mana shunday joylardan biri tog'dagi **Zario'tsoy bo'yidagi g'orlardir**. Soyning qirg'oqlarida joylashgan g'orlarda insonlarning suratlari ham bor. Bu suratlarining qachon yaratilgani ma'lum emas. Ammo insoniyatning ilk madaniy bosqichlarida yaratilgan deb xulosa chiqarish mumkin. Afsonaviy maxluqlar, boshqa ba'zi tasvirlar shundan dalolat beradi.)

Zario'tsoy - Oltin o't darasi deganidir. Soyning o'rta qismida katta **"ayvon"** bo'lib, bu joy Zario't kamar deb aytiladi. Bu qismda diqqatga sazovor suratlar bor. Ayniqsa, qushlar va hayvonlarning tasviriga ko'proq e'tibor qaratilgan. Hamma xalqlarning ilk madaniy bosqichida qushlar va hayvonlar tasviri asosiy o'rin egallaydi. Sharqdagi aksariyat ibtidoiy madaniyatda shu jarayonni ko'rish mumkin. San'atning bu turi hayvonot uslubi deb nomlanadi. Miloddan oldingi birinchi ming yilliklarga oid asarlarga nisbatan esa skif - hayvonot uslubi degan nom ham qo'llanadi. San'atning bu turi dunyoning ko'p hududlarida qadimiy san'at turi - amaliy va tasviriy san'atga nisbatan qo'llanadi.

Skiflar madaniyati. Skiflar miloddan oldingi VII asrlarda tarix sahnasiga chiqdilar. Skiflar tarixi, ularning turmush tarzi, harbiy san'ati va boshqa ko'plab moddiy va ma'naviy hayotiga oid qarashlar turli-tumandir. Goh **Janubiy Rossiya, goh Shimoliy Kavkaz, goh O'rta Osiyoga** nisbat berilayotgan skiflarning turmush tarzi bilan bog'liq qarashlar bugungi kunga kelib o'zgarib bormoqda. Bu xalq to'g'risida yunon tarixchisi **Gerodot** ba'zi afsonalarni keltiradi.

Aslida san'atdagi skif - hayvonot uslubining ildizlari ana shu afsonalarda. Gerodot keltirgan afsonada ko'rinishicha, Gerakl uchrashgan jonzoqlarning belidan yuqori qismi - ayolga, pastki qismi ilonga o'xshar ekan.

Bu tasvir skif - hayvonot uslubi aks etgan afsonalarning bizga ma'lum bo'lgan ilk namunasidir. Ilk afsonalarda inson va hayvonni yaxlit tasavvur qilish natijasida yana yarmi ho'kiz, yarmi odam shaklida ilk inson yuzaga kelgan. Jumladan, mashhur arxeolog S. P. Tolstovning aytishicha, *ilk inson Qayumarsning tanasi yarmi inson, yarmi ho'kizdan iborat bo'lgan ekan. Antik davr madaniyatiga oid tasvirlarda uchraydigan jonzoqlar - ot, tuya, tog' echkisi, hatto ilon, baliq ham qanotli shaklda tavsirlangan*. Qadimgi Sharqda, Kichik Osiyoda bunday san'at namunalari ko'p uchraydi. Qadimgi Sharq xalqlarining badiiy va ilmiy tafakkurini birlashtiradigan omillardan biri ana shu hayvonot uslubidir. Xet, Bobil, Ossuriya, Tadmur kabi Sharqdagi eng qadimiy davlatlarda majusiylik mahsuli sifatida hayvon va qushlar tasvirini yasash udum bo'lgan edi. Bu davlatlarda yashagan aholi turmush tarzini ana shu jonzoqlar tasviriga bog'lab izga solganlari qat'iy qoida tusiga kirgan edi.

Ossuriya, Bobil, Urartu davlatlarida shakllangan san'at asarlari bilan Markaziy Osiyodagi san'at asarlari o'rtasida uyg'unlik bor. Bu uyg'unlik tarixiy - madaniy munosabatlar mahsulidir. Miloddan oldingi VII asrda skiflar O'rta

Osiyodan Sharqqa yurish qildilar va Urartuni tor - mor qildilar. Midiya va Bobil bilan ittifoq tuzib, Ossuriyani magʻlub qildilar. Skiflar Sharqda 100 yil davomida hukmronlik qildilar. Sharq hayotining hamma tomonlariga skiflar katta taʼsir koʻrsatdilar. Baʼzi olimlarning tadqiq qilishlaricha, skiflar saltanati yunon davlatiga va fors davlatiga oʻxshamaydi. Aniqrogʻi, ularning davlat tuzilishi alohida, oʻziga xos boʻlib, bir necha marta Qoradengiz atrofida va Janubiy Rus oʻrmonlarida barpo boʻlgan. Xazarlar va Oltin Oʻrdaning madaniy obidalar ham Janubiy Rus oʻrmonlaridagi skiflarniki bilan bir xil boʻlgan edi³. ***Gerodotning xabar berishicha***, skif vafot etganda, azadorlar quloqlarini, qoʻllarini tiladilar, sochlarini qiradilar, peshonalarini, burunlarini shiladilar, chap qoʻliga nayza tiqadilar. Skiflar marhumlarni dafn qiladigan joy Gera eri boʻlib, oʻsha joyga olib borgunlaricha, yoʻl ustidagi boshqa skif qabilasiga marhumning jasadini beradilar. Mazkur qabila ham xuddi oldingi skif qabilasi singari aza marosimini oʻtkazadi va bu marosim oʻsha Gera eriga borguncha davom etaveradi.

Turkiy qavmlar ota-bobolarining dafn odatlari toʻgʻrisida Xitoy yilnomalarida yozib qoldirganlar. Xunlar ham, skiflar singari, marhum uchun aza tutayotganlarida, qon koʻz yoshlari bilan aralashib oqishi uchun yuzlarini tilganlar. Turk xoqonligida lashkarboshi Kultegin vafot etganda (VIII asr), aza marosimida ishtirok etish uchun Xitoy elchisi Lu Sin boshchiligidagi 500 odam keladi. Ular dafn marosimiga oltin, kumush, xushboʻy tutatqilar olib keladilar. Marhum uchun yigʻlab, sochlarini yulganlar, quloqlarini kesganlar, eng yaxshi otlarini qurbonlik qilganlar⁴.

Sanʼatdagi ilk skif – hayvonot uslubining oʻziga xos xususiyati shuki, bu uslubda yaratilgan asarlarda zoomorfik koʻrinish asosiy oʻrin egallaydi. Zoomorfik koʻrinishning asosiy belgisi shundan iboratki, sanʼatda hayvonning u yoki bu aʼzosi mustaqil biron hayvon timsolini gavdalantiradi. Buning namunalarini Oʻzbekiston va Qozogʻiston tuprogʻidan topilgan osori atiqalarda kuzatish mumkin. Soʻxdan topilgan bir yodgorlikda buning eng jonli namunasini kuzatish mumkin.

Mazkur yodgorlik miloddan oldingi ikkinchi ming yillikka oid boʻlib, ilon shaklidagi tumorni eslatadi. Tumor qora toshdan yasalgan. Tumorning dum qismi ham ilonning kallasi shaklida tasvirlangan. Xuddi shu uslubni Qozogʻistondagi Issiq qoʻrgʻonidan topilgan amaliy sanʼat namunalarida kuzatish mumkin. Mazkur obidalar miloddan oldingi V-IV asrlarga oiddir. Topilgan ashyolar orasida otning dumidan yasalgan qanotli ot diqqatga sazovordir. Otning togʻ echkisi shoxi singari shoxi ham bor. Skif – hayvonot uslubiga oid sanʼat asarlari Shimoliy Qora dengiz boʻylaridan ham topilgan. Ayniqsa, ***“Amudaryo xazinasi”*** deb nom olgan miloddan oldingi V-IV asrlarga oid skif–hayvonot uslubida bajarilgan buyumlar Oʻrta Osiyo xalqlari madaniyati tarixida katta voqea boʻlgan edi. Uy–roʻzgʻor buyumlari ham skif – hayvonot uslubida bajarilgan. Mazkur buyumlar oʻsha erda istiqomat qilgan xalqlarning kundalik turmush tarziga, qanday tirikchilik qilganlariga ishora qiladi. Masalan, bu qoʻrgʻondan hayvonot uslubida yasalgan

³ Zaur Gasanov. Sarskie skif. – Nyu York, 2002, 256-bet.

⁴ Zaur Gasanov. Yuqoridagi asar, 258-bet.

cho'mich, nontaxta, juva, chekich kabi buyumlar o'troqlashgan aholi turmush tarzini ko'rsatish bilan birga, dehqonchilik madaniyatidan ham darak beradi.

Umuman olganda, skif-hayvonot uslubi Markaziy Osiyo va Sharq xalqlarining madaniy taraqqiyotini ko'rsatadigan omillardan biridir. Bir madaniy bosqichdan ikkinchisiga o'tishda bu oqim muhim omil bo'ldi. Ilk tosh davriga taalluqli Selengur madaniyatidagi hayvonot uslubi uzluksiz ravishda davom etib, hatto temir davrigacha keldi. Bu uslub bezak maqsadida emas, balki dunyo xalqlarining diniy - badiiy tafakkurining ramzi sifatida yuzaga keldi. Arxaik davrdagi ramziy timsollar - urug'chilik jamiyatidagi insoniyat hayot tarzining natijasi, olamga diniy va badiiy qarashlarning ifodasi edi. Qolaversa, bu uslub hodisalarning umumiy aloqalari va bir-biriga bog'liqligi to'g'risidagi fikrlarning mantiqiy ifodasi ham bo'ldi.

Ibtidoiy fikrlash bosqichida tasviriy san'atda ramziy timsollar ko'p. Zario'tsoyning o'rta qismida turtib chiqqan "ayvon"dagi suratlar bu jihatdan diqqatga sazovor. Bu erda ov manzarasi tasvirlangan. Bir lavhada ovchilar hayvon terisini yopinib olib, yovvoyi to'ng'izlarni poylab turibdilar. Odamlarning qo'llarida o'q-yoy, bolta, o'roqsimon qurol, palaxmon bor.

"**Ayvon**"dagi suratlarda magik marosimlar hamda ilk tosh davridan yangi tosh davriga o'tish jarayoni o'z ifodasini topgan. Odamlar ustiga hayvon terisini yopinib olgan tasvir shundan dalolat beradi. Go'yo hayvon terisini yopinib olganda, hayvonni ovlash oson bo'ladi. Ibtidoiy davrdagi bunday fikrlash relikt – urf-odat qoldig'i sifatida davom etavergan. Jumladan, Amerikadagi ba'zi xalqlarda XIX asrda ham ibtidoiy davrdagi hayvon terisini yopinib ov qilish odati saqlanib qolgan va tasviriy san'atga ko'chgan edi. Bunday tasvirlarda o'q - yoy yo'q. Bu tasvirda o'q - yoy yo'qligi ham tosh davriga oid moddiy mif namunasi ekanini ko'rsatadi. Bunga o'xshash qoyatosh suratlari qadimgi O'zbekistonning boshqa hududlarida ham uchraydi. Samarqand yaqinidagi Ilonsoy, Oqsoy, Toshkent yaqinidagi Xo'jakent, Farg'ona viloyatidagi Takatosh degan joyda topilgan suratlar shular jumlasidandir. Bu suratlarining sanasini aniqlash murakkab, chunki keyingi davrlarda ham o'sha suratlar uslubi davom etgan.

Markaziy Osiyoning boshqa hududlarida, xususan, **turkiy qavmlar yashaydigan hududlarda - Mo'g'uliston, Oltoy, Tuva, Xakasiya** kabi qator hududlarda ham tarixiy-madaniy jarayonning umumiyliigi va uzluksizligini kuzatish mumkin. Bu joylardagi madaniy jarayon Sharq madaniy jarayonidan ajralmagan, barcha **ko'hna Sharq madaniyatining xususiyatlarini o'zida mujassamlantiradi**. Bu jarayon shuni ko'rsatadiki, Sharq xalqlari madaniyati yaxlit madaniyatdir.

Osiyoning, xususan, Markaziy Osiyoning qadimiy madaniyati ma'lum bir joyga nisbat berilib, shu joyning nomi bilan ataladi. Masalan, Janubiy Sibirdan topilgan madaniy yodgorliklar guruhlanib, o'sha joyning nomi bilan ataladi: **Oldi bel madaniyati, Saglin madaniyati, Kazilg'on yoki Uyuq madaniyati, Shurmak madaniyati** va boshqalar. Mazkur madaniyat bosqichlarida insoniyatning yashash tarzidagi oldinga siljishlar, yashash tarzining o'ziga xosliklari osori atiqalar, topilmalar yordamida aniqlanadi.

O'rta Osiyo va jahon madaniyati bosqichlari. O'rta Osiyo hududidagi madaniy jarayon dunyo madaniyatidan ajralmagan holda shakllandi. Yuqorida ***Selengur madaniyati va Mustir madaniyatining O'zbekiston hududida amal qilgani*** to'g'risida qisqacha aytib o'tdik. O'zbekiston hududida keng tarqalgan va uzoq yashagan madaniy bosqichlardan biri ***Kaltaminor madaniyatidir.***

Kaltaminor madaniyatida madaniy obidalarining o'ziga xosligi aniqroq kuzatiladi. Miloddan oldingi IV - II ming yilliklarga oid Xorazmdan topilgan madaniy yodgorliklar ***Kaltaminor madaniyati*** deb yuritiladi. (*Bu nom arxeologik yodgorlik topilgan joydagi kanalning nomidan olingan.*) Insonlar istiqomat qilgan joy Jonbos qal'a deb nom oldi. Jonbos qal'ada yashagan odamlarning hayot tarzi Kaltaminor madaniyati to'g'risida qisman tasavvur beradi. Jonbos qal'adagi hayot to'g'risida mashhur arxeolog olimlar S. P. Tolstov, Ya. Gulomov, I. Jabborov va boshqalar ko'p dalillar keltirganlar.

Jonbos qal'aning hajmiga asoslanib, bu qal'ada 100 – 120 kishidan iborat bir qabila istiqomat qilgan, deb taxmin qilish mumkin. Qal'aning o'rtasida olov yonib turadigan o'choq bo'lgan. Chamasi, o'choqdagi olov hech qachon o'chmagan, bu olov muqaddas hisoblangan. Olov yonida qabila boshlig'i o'tirgan. Muqaddas olov o'troq hayot turmush sharoitini belgilovchi omil bo'lgan. Har bir oilaning ovqat pishiradigan o'chog'i bo'lgan. Oila qurmagan yigitlar uchun ham alohida joy bo'lib, qishda sovuqdan, yozda issiqdan panoj topganlar. Qal'ada suyak va toshdan ishlangan qurollar, marjonlar, boshqa taqinchoqlar, idish – tovoqlar ham topilgan. Bu erdagi insonlarning yashash tarzi, dehqonchilik va ovchilik madaniyati to'g'risida mazkur yodgorliklar ma'lumot beradi.

Jonbos qal'adagi odamlar turli marosimlarni ijro etganlar. Bu marosimlarni ijro etadigan maxsus "o'yin maydonlari" bo'lgan. Bu joy olovdan uzoqroqda bo'lib, marosim o'yinlar orqali ijro etilgan. Jonbos qal'adan topilgan ashyolarning dilillashicha, bu erda istiqomat qilgan odamlarning asosiy mashg'ulotlaridan biri baliqchilik ham bo'lgan edi.

Kaltaminor madaniyati boshqa hududlardagi madaniyatga ta'sir ko'rsatdi. Neolit va eneolit davriga oid shimoli - sharqiy Evropadagi, Ural bo'yi va Janubiy G'arbiy Sibirdagi madaniy yodgorliklar shundan dalolat beradi. Jumladan, Ob daryosining quyi tomonlaridan topilgan qarorgohdagi yodgorliklarning ko'rsatishicha, aholining asosiy mashg'uloti ovchilik va baliqchilik bo'lgan. Bu turmush tarziga shubhasiz Kaltaminor madaniyati o'z ta'sirini o'tkazgan.

Kaltaminor madaniyatining ta'sirini Buxoro vohasining shimolidagi Quljuqto'v tog'i etaklaridan topilgan manzilda ham ko'rish mumkin. Xususan, sopol buyumlar bu manzildagi madaniyatni Kaltaminor madaniyati bilan birlashtirib turadigan omillardan biridir. ***Janubiy Sibirdagi Afanasev madaniyati, Turkmanistondagi Anov madaniyatiga ham Kaltaminor madaniyati ta'sir o'tkazgani to'g'risida*** olimlar bir xulosaga kelganlar. Kaltaminor madaniyatining o'sha madaniy bosqichlarga ta'sirini ko'rsatadigan, ularni birlashtirib turadigan omil - turli sopol buyumlar, ovchilik asbob – uskunolari, naqsh solingan buyumlar va hokazolardir. Umuman, mazkur ashyolar ***Afanasev va Anov madaniyati bilan Kaltaminor madaniyatini birlashtirib turadi.***

Tasviriy va amaliy san'at. Bugungi O'zbekiston hududi, umuman, O'rta Osiyo qadimdan insoniyat istiqomat qilgan maskan bo'lganini turli madaniy qatlamlar tasdiqlaydi. **Anov madaniyatidagi** amaliy va tasviriy san'at namunalari o'troq aholining turmush tarzini tasavvur qilishga imkon beradi. Bu madaniyatga mansub yodgorliklar Ashxobod yaqinidan topilgan va atrof hududlarga, jumladan, O'zbekiston hududiga ham tarqalgan. **Anov madaniyatini 1904 yili amerikalik olim R. Pyompelli kashf qildi.** Anov madaniyatini u neolit davriga mansub deb qaraydi va miloddan oldingi IX ming yillikka borib taqalishini aytadi. Bu madaniyatga oid ashyolar urug'chilik jamiyatiga xos ma'naviy va moddiy yodgorliklardan iborat. Bu davrdagi san'at ibtidoiy san'at ko'rinishini ifoda etadi. Shunga qaramay, sopol idishlarning o'ziga xos ko'rinishi diqqatga sazovor. Sopol idishlarning sirti naqsh bilan bezatilgan va qandaydir uchi o'tkir asbob bilan chizilgan. Anov madaniyatiga mansub idishlarning aksariyati *yo geometrik shaklda yoki to'lqinsimon chiziq bilan uchburchak va to'rtburchak shaklda* bezatilgan. Ba'zi idishlarning chetlarida naqsh bor. Bunday naqshli buyumlar Samarqanddagi Afrosiyob shaharchasidan, qadimgi Marvdan va O'rta Osiyoning turli hududlaridan topilgan. Bu topilmalar qadimgi madaniyatning o'choqlari borligidan guvohlik beradi. Idishlardagi naqshlar va shakllar shunchaki bezak uchun qilinmagan, balki bularda magik tasavvurlar o'z ifodasini topgan: yo fazoni qanday tasavvur qilganlarini ifoda etganlar yoki kundalik hayot bilan bog'liq udumlarni ko'rsatganlar. Umuman, ibtidoiy davrdagi biron shakl yoki surat faqat bezak uchun qilinmagan, balki uning ostida albatta biron mifologik tasavvur yotadi.

Anov madaniyatiga oid muhim topimalardan biri, *idishlardan tashqari, ayollar haykalchalari, odam va qush boshli qanoti bor sher tasvirlangan tosh muhrdir.* Bu madaniy qatlamni Anov madaniyatiga qadimgi xaldey va yunon madaniyatining ta'siri, deb qarovchilar ham bor. Afrosiyob devor suratidagi otlar ham qanotli shaklda tasvirlangan.

Dunyoning, qolaversa, O'rta Osiyoning ham turli davrlarida har xil madaniy bosqichlarni kuzatish mumkin. Ammo qaysi madaniy bosqichning qachon mavjudligi emas, balki qaysi madaniy bosqichda inson qanday hayot kechirgani, qay yo'sinda turmush tarzi takomillashib borgani muhim. Shubhasiz, insoniyatning turmush tarzidagi o'zgarish, oldinga siljish dunyoni anglashiga ta'sir ko'rsatadi. Ma'lum bir madaniy bosqichning turli hududlarda umumiyli (Masalan, *skiflar va Kaltaminor madaniyatining Markaziy Osiyo va Evropaning ko'p joylarida uchrashi*) faqat ijtimoiy - iqtisodiy taraqqiyot darajasining, hayot tarzining umumiyligini belgilab qolmasdan, qabilalarning etnik jihatdan yaqinligini ham belgilaydi. **Qozog'istondagi Issiq daryochasi bo'yidan topilgan** bir qator ashyolar - yog'och va metallardan qilingan uy - ro'zg'or buyumlari, ayollarning taqinchoqlari, qurol-aslahalar va h. lar bu davrdagi O'rta Osiyo aholisining iqtisodiy, ma'naviy turmush tarzini - qanday hayot kechirganlarini tasavvur qilishga yordam beradi. Bu ashyolar miloddan oldingi V - IV asrlarga oid bo'lib, saklarga tegishlidir. Bu davrdagi soklarning turmush tarziga oid ba'zi ko'rinishlar qadimgi Isroil xalqida ham ko'rinadi. Biz yuqorida saklar mil. aval. VII asrda Urartuni tor - mor qilib, Midiya va Bobil bilan ittifoq tuzib, Ossuriyani mag'lub qilgani to'g'risida aytgan

edik. Isroil ham ma'lum vaqt skiflar ta'sirida qolgan edi. Ana shu tarixiy voqea madaniy - iqtisodiy jarayonga ta'sir etmasligi mumkin emas edi.

Umuman olganda, Issiqdan topilgan ashyolar ham O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan turli madaniy bosqichlarning davomi bo'lib, eneolit davrining mahsulidir. Yangi metall buyumlar, aniqrog'i, oltindan buyumlar yasash paydo bo'ldi. Sharqda, xususan, Isroilda oltin buyumlar, taqinchoqlardan foydalanish Muso payg'ambar davridan oldin boshlangan edi. Sharq xalqlarining madaniy turmush sohasidagi bir -birlariga ta'sir etish jarayoni o'sha davrlardan boshlangan edi, deb aytish mumkin. Muso payg'ambar o'z qavmini Misrdan olib chiqayotganda tilla buyumlar va taqinchoqlarni yashrin olib ketishlari bejiz emas edi.

Madaniy bosqichlar to'g'risida so'z ketganda, shuni nazarda tutish kerakki, tarixiy davr bilan madaniy bosqichlar bir-biriga bog'liq va doimo bir – birini to'ldiradi. Quyidagi jadval madaniy bosqichlar va tarixiy davrlarning aloqasi to'g'risida to'liq tasavvur hosil qiladi. Mazkur madaniy bosqichlar XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab evropalik Gabriel Martile, Anri Breal, Edgar Pet kabi olimlar tomonidan ishlab chiqildi.

Madaniyat tasodifan paydo bo'lgan emas, balki u turli bilimlar majmuidan, ishonch-e'tiqodlardan, san'atning barcha ko'rinishlaridan, jamiyatdagi axloqiy tamoyillar, qonun - qoidalardan, urf - odatlardan tashkil topadi. Shuningdek, inson jamiyat a'zosi sifatida o'zlashtirib olgan adolat, burch, mas'uliyat, tenglik, ozodlik, Vatan tuyg'ulari ham madaniyatning paydo bo'lib shakllanishiga ta'sir qilgan. Bir so'z bilan aytganda, madaniyat - insoniyatning butun faoliyatidagi to'g'ri yo'l va natijadir.

Madaniy turmush ancha ilg'or sharoitiga etishgan bosqich ko'pincha **“sivilizatsiya”** degan nom bilan ham yuritiladi. Ammo madaniyat va sivilizatsiya aynan bir-biriga teng tushuncha emas. Madaniyat sinfiy jamiyatgacha bo'lgan davrda ham mavjud edi. **Sivilizatsiya** - insonlarning yovvoyi, ibtidoiy hayotdan qabila, millat, xalq bo'lib birlashuvi asosida yuzaga keldi. Keyinchalik har ikkalasi bir-birini to'ldirib bordi. Sivilizatsiya ko'proq moddiy madaniyatga, mehnat qurollari va ishlab chiqarish unumdorligi, jamiyat va davlatni boshqaruvchi qonunlar rivojiga nisbatan qo'llanadi: *Evropa sivilizatsiyasi, antik sivilizatsiya, xristian sivilizatsiyasi, musulmon sivilizatsiyasi, Sharq sivilizatsiyasi* va h. Madaniyat va sivilizatsiya - o'tmish mahsuli, ayni paytda kelajak uchun, jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladi.

Madaniyat to'satdan paydo bo'lib qolmagan. U insoniyatning moddiy, aqliy, siyosiy, badiiy faoliyati sifatida yuzaga keldi. Inson yovvoyi hayotdan sivilizatsiyalashgan hayotga o'tganda, madaniyat taraqqiy eta bordi. Ibtidoiy madaniyat davrini ba'zi olimlar jamiyat davri deb ham ataydilar.

Insoniyat madaniyatni shakllantirib, rivojlantira borar ekan, yakka shaxsning va butun jamiyatning axloqiy tamoyillarini, baxt - saodatga erishish yo'l - yo'riqlarini topishga intiladi.

Madaniyat turli mamlakatlarda turlicha shaklda namoyon bo'ladi. Ammo qay shaklda bo'lmasin, inson sivilizatsiyani tadrijiy ravishda o'rganib, o'zlashtirib borishga moyildir. Masalan, qadimgi Misr, Xindiston, Eron, Yunoniston va Rimda sivilizatsiya ilk bor madaniyatning shakllanishiga va dunyo madaniyati rivojiga

zamin bo'ldi. Nima uchun qadimiyroq Sharq mamlakatlari emas, aynan Yunoniston va Rim davlatlari madaniyat beshigi bo'ldi, aynan boshqa mamlakatlarda emas, degan savol tug'iladi. Chunki aqliy va badiiy tafakkur ilk bor Yunoniston va Rimda shakllandi. Lekin Aflotun, Pifagor, Epikur, Eeion, Empedakl va boshqa yunon donishmandlari Misr va Hindistondagi ustozlardan ta'lim olganlar.

G'arb ulamolari fikricha, faqat Yunon va Rim madaniyati **antik madaniyat** deb yuritiladi. **Antik madaniyat bilan qadimiy (arxaik) madaniyat aynan bir xil emas.** Ular orasida ma'lum farqlar bor. Garchi Sharq madaniyati yunon - rim madaniyatidan qadimiy bo'lsa ham, evropaliklar yunon - rim madaniyatini meros qilib oldilar va bu madaniyat Evropa madaniyati izchilligini ta'minlagani, evropaliklar uchun yunon - rim jamiyati yagona qadimiy jamiyat bo'lgani uchun "antik" terminini qo'llaganlar. Antik madaniyatning qadimiy madaniyatdan yana bir farqi - yangi madaniyatni, ya'ni Evropa madaniyatini yuzaga keltirganidir.

Antik madaniyatda san'at, mifologiya, din va boshqa ijtimoiy hodisalar ilk davrda qorishiq holatdagi ko'rinishga ega bo'lib, birinchi marta yaratildi, dunyoning boshqa joylarida bunday madaniyat hali yo'q edi. Antik madaniyat degan termin ana shu birinchi marta yaratilgan osori atiqalarga, yozma va og'zaki adabiyotga nisbatan qo'llanadi. Soddaroq qilib aytsak, antik davr madaniyatning "tug'ilish" davri, ya'ni Evropa madaniyatini paydo qilgan davrdir. Dunyoning boshqa hududlarida antik davrga oid madaniy yodgorliklar Aleksandr Makedonskiy yurishlaridan keyin paydo bo'ldi. Jumladan, O'rta Osiyodagi, xususan, O'zbekiston hududidagi "antik san'at" yoki ellinizm madaniyati degan termin aynan mil. avval. IV–III asrlardagi yodgorliklarga nisbatan qo'llanmoqda. Masalan, Yunonistondagi haykaltaroshlikning qadimgi O'zbekiston hududida paydo bo'lgani ana shu tarixiy jarayon bilan bog'lanadi. Haykaltaroshlik tasviriy va amaliy san'atni, mifologiyani, folklorni, mafkurani ifoda etadi. Bu davrda tafakkurda ham o'zgarish yuz berdi. Fikrlashda moddiy mavjud narsalarga nisbatan aqlida mavjud narsalar va tushunchalar asosiy o'rin egallay boshlaydi.

Antik davr odami ham jamiki insoniyatning hayot yo'lini bosib o'tgan. Dunyoqarash, tafakkur turli tarixiy davrlarda turli xil kechadi. Lekin Yunoniston va Rim madaniyatini birlashtirib turadigan ko'p jihatlar bor. Har ikkala mamlakatning ko'p sonli aholisi O'rta Er dengizi havzasi atrofida yoyilib ketgan edi. Ana shu tarqoq aholi **O'rta Er dengizi madaniyati** deb atalgan madaniyatdan oziqlandilar. Har ikkala mamlakat ham tosh qurollarni, keyinroq temir buyumlarni o'zlashtirib olishda bir xil surat bilan bordilar. Ularning ishlab chiqarish imkoniyatlari va ijtimoiy tuzilishi, aqliy taraqqiyoti ham juda yaqin edi.

Ammo Yunoniston va Rim madaniyati bora - bora keskin ajralib, har biri o'z yo'lidan ketdi, mustaqil, bir - birini takrorlamaydigan oqimni shakllantirdilar. Yunoniston asosan, Eron, Kichik Osiyo, Afrika va Old Osiyo xalqlari madaniyati bilan uzviy aloqaga kirishdi. O'rta Osiyo misolida ham bu jarayonni kuzatish mumkin.

Aleksandr Makedonskiy (Iskandar) Eron saltanatini, buyuk Axmoniyalar sulolasini bosib olgandan keyin (mil. avval. 330 - 327 y.) Yunon va Rim badiiy madaniyati O'rta Osiyoning azaliy madaniyatiga kuchli ta'sir etdi. O'zbekiston

zaminida antik badiiy madaniyatning eng gullagan davri - mil. aval. 3 mil. - 3 asrlardir¹.

Rim madaniyati esa qadimiy Evropa bilan munosabatni mustahkamladi. Vizantiya madaniyatida milodning IV - XV asrlarida antik Rim madaniyati izlarini ko'rish mumkin. IV - VI asrlarda Vizantiya yuksak iqtisodiyoti, ko'rkam, hashamatli saroylari va ibodatxonalari bilan shuhrat qozondi. Bu davrda Vizantiya ustalari yasagan buyumlar ko'p mamlakatlarda shuhrat qozondi. Har bir shaharning o'z teatri, sirki, ko'p qavatli uylari, rejali doirasimon maydonlari, keng ko'chalari bor edi.

Arxaik, ya'ni qadimiy madaniyat tushunchasi neytral ma'noda ishlatiladi. Shuningdek, bir hududdagi qadimiy madaniyatga oid ashyolar boshqa hududda takrorlanishi mumkin yoki shunga o'xshash hodisa yuz berishi mumkin.

Umuman olganda, arxaik madaniyat insoniyatning ilk davrdagi maishiy va ma'naviy hayoti tarzini bizgacha etkazib kelgan aqliy tafakkur mahsulidir.

Arxaik davrdagi insonning fikrlash tarzi. Arxaik davrdagi insoniyatning dunyoqarashi, tafakkur tarzi qay omillar asosida rivojlanishini yuqorida ko'rib o'tdik. Albatta, dunyoqarash va tafakkurning shakllanishiga tabiatdagi hodisalar, tabiiy o'zgarishlar ta'sir ko'rsatadi, dunyoqarash, tafakkur bilan tabiat doimo bir - biriga ta'sir o'tkazib boradi. Natijada ibtidoiy inson atrofida yuz berayotgan voqea - hodisaga o'z munosabatini bildiradi.

Insonda fikrlash tarzi, ongli fikrlash layoqati birdaniga paydo bo'lib qolmagan, balki bir necha bosqichlarni bosib o'tgan. **Tafakkur va dunyoqarash madaniy jarayonni belgilovchi muhim omillardir.** Ibtidoiy insonning dunyoqarashini miflar belgilaydi. Mif - birlamchi, din esa ikkilamchi hodisadir. Ibtidoiy inson biron hayvon yoki parrandani muqaddaslashtiradi. Yoki urug'boshilarini, ota-bobolari ruhini ulug'laydi, tabiatdagi daraxt, o'simlik, toshni muqaddaslashtirishi mumkin. Ammo bu hali din emas, balki topinish, sig'inish kultlardir. Axloqiy madaniyatga ehtiyoj paydo bo'lganda, din kelib chiqadi. Hatto eng ibtidoiy din ham axloqdan tashqari bo'lishi mumkin emas. Axloq qachon paydo bo'ladi? Inson halol bilan xaromni, yaxshi bilan yomonni, to'g'ri bilan noto'g'rini anglab, bu tushunchalar o'rtasidagi ziddiyatlarni tushunib etganda ma'naviyatning muhim qismi - axloqiy madaniyat paydo bo'ladi.

Diniy oqimlar dastlabki paytlarda ijtimoiy - siyosiy g'oyalarni tashishi ham mumkin. Bu bosqichni *zardushtiylik va moniylik oqimlarida, buddaviylikda* ko'rishimiz mumkin. Bu oqimlar dastlab diniy oqim sifatida paydo bo'lmagan, balki *ijtimoiy - siyosiy oqim* sifatida paydo bo'lgan.

Mif birlamchi, ya'ni dindand oldingi hodisa ekan, dinga etib kelguncha, bir qancha bosqichlarni bosib o'tadi. Ibtidoiy odamning tasavvuriga ko'ra, olam g'ayri tabiiy mavjudot tomonidan boshqariladi. Bu mavjudotlar insonga rahm - shafqat ko'rsatadi, insonda umidvorlik hissiyotini uyg'otadi. Ayni paytda bu mavjudotlar insonni qo'rquvga solishi ham, boshqa yomon tuyg'ularni boshdan kechirishiga sabab bo'lishi ham mumkin.

¹ Г.А. Пугаченкова, Л.И. Ремпел. История искусств Узбекистана. М.: 1965, 35-36-бетлар

Ibtidoiy odam olamni o'z timsoliga o'xshatib tasavvur qiladi. U o'zi bilan tabiat va tabiatdagi buyumlar o'rtasiga chegara qo'ya bilmagan. Buyumlarni o'ziga o'xshatib tasavvur qilgan. Shu sababdan ham ko'p buyumlarni ijod qilgan. Ko'p buyumlarning shaklini ham atrof - muhitdan, fazodan olgan. Masalan, kosa, piyola, stakan va boshqa uy - ro'zg'or buyumlarini uch burchak yoki to'rt burchak shaklida emas, balki dumaloq shaklda tasavvur qilgani uchun, xudda shu shaklda ijod qilgan. Chunki fazoviy jismlarning hammasini ibtidoiy odam dumaloq shaklda ko'rgan. Ibtidoiy odam va olam munosabatida ikki yo'l mavjud edi.

Birinchi yo'l quyidagicha:

Ibtidoiy inson o'z kuch - qudratini ojiz deb bildi. Tabiatni va undagi buyumlarni o'zi singari tasavvur qilgani uchun, hamma narsaga ta'sir ko'rsatish qudratiga ega emas, deb bildi. Shu bois u o'z manfaati uchun xudolarga iltijo qilib, goh nazrlar atab, va'da berdi. Insonga xudolar marhamat qilib, "yaxshi ob -havo, yaxshi hosil yuborgan"day bo'ldi.

Ikkinchi yo'l quyidagicha:

Ibtidoiy inson olamni ruhiy kuchlar bilan to'la holatda tasavvur qildi. Uning nazarida ana shu ruhiy kuchlar doimo insonning atrofida aylanib yurardi. Bu tasavvur natijasida odamning dunyoqarashi quyidagicha o'zgardi: tabiat o'zgarishiga inson ta'sir ko'rsata olmaydi, hodisalar birin - ketin yuz beraveradi.

Insonning tabiat to'g'risidagi tasavvurlarining ilk kurtaklari shunday edi. Bu kurtak **sehr - jodu (magiya)** orqali ifodalanadigan bo'ldi. Ibtidoiy diniy tasavvurlar ana shu tariqa shakllandi.

Sehr - jodu (magiya) ibtidoiy insonning hayotida muhim rol o'ynadi. Ayni paytda sehr - jodu asta - sekin ko'p dinlarga ta'sir etdi.

Bu din ko'rinishini alohida ruhiy qudratga ega bo'lgan odamlar emas, qabila boshlig'i, keyinroq shohlar amalga oshirgan. Ular ayni paytda afsungar va ruhoniylar ham edilar. Masalan, «Bibliya»ning «Qadimgi ahd» yoki «Tavrot» qismida "Ibtido" kitobida hikoya qilinishicha, Elam shohi Kado'rlamar Ibrohimning jiyani Lutni asir qilib olib ketganda, bu voqeadan xabar topgan Ibrohim o'z odamlari bilan Kado'rlamarning ortidan quvib, uni mag'lub qilib, Lutni qutqaradi, ko'p o'ljalar bilan manziliga qaytib keladi. Shunda Salem (Quddus) shohi Malkisidq Ibrohimni kutib olgani peshvoz chiqadi. Malkisidq ayni paytda *ruhoniylar* ham edi (Ibtido 14: 12–17).

Ruhoniylar o'zlarining iste'dodini ko'pincha sehrgarlik (chernaya magiya) va duxonlik (belaya magiya) orqali namoyon qilgan. Bu borada katta muvaffaqiyatga erishgandan keyingina kuch - qudratini va hukmronligini mustahkamlashga o'tgan.

Albatta, ibtidoiy fikrlash bosqichiga xos bu jarayon dinlarning keyingi taraqqiyotida katta qarshilikka uchradi. Jumladan, iudaizmda sehr - joduga, afsungarlik va folga ishonish qattiq qoralanadi. Masihiylik, islomda ham sehr - joduga aslo o'rin yo'q. (Islomda faqat umidli fol saqlanib qolgan.)

Ibtidoiy inson har doim insonga yaxshilik qilish tarafdori. U hayvonlarda ham insonga foydali xususiyatlar bor, deb bildi. Sehr - jodu orqali hayvonlardagi bu xususiyatlarni insonlarga o'tkazishga harakat qildi. Ibtidoiy tafakkur tarzi ba'zi xalqlarda necha ming yillar davom etdi yoki hanuzgacha davom etib keladi.

Masalan, XIX asrda yangi Gvineyada ilon ovlovchi oldin bir zaharli ilonni kuydirgan, yonib bo'lgan ilonning kuli bilan oyoqlarini artgan. Shundan keyin, hech qanday ilon menga tegmaydi, degan ishonch bilan o'rmonga ilon ovlagani ketgan.

Bu singari ibtidoiy fikrlash davriga oid ishonch - e'tiqodlar diniy tasavvurlarning paydo bo'lishida ilk bosqichdir. Biz ibtidoiy fikrlash to'g'risida faqat qadimdan etib kelgan ashyolarga, udumlarga, ishonch - e'tiqodlarga tayangan holda hukm yuritamiz. Ayniqsa, dafn odatlarida ibtidoiy fikrlash bosqichlari aniqroq ko'rinadi. Har bir buyum, daraxt, o'simlik, jonzotda inson qiyofasi, ruhi aks etadi degan tasavvur davom etib keladi.

Ayniqsa, uchta qabila ibtidoiy jamiyatdan buyumlarning ruhiga ishonchni saqlab keladi. Bularning birinchisi - Shimoliy Amerikada keng hududga yoyilib ketgan algankin qabilalari, ikkinchisi - Fiji orollaridagi erli aholi, uchinchisi - Birmadagi karan qabilalaridir. Algankin qabilalariga mansub hindularning diniy-e'tiqodiy tasavvurlari o'ziga xos: ular jonni tananing soyasi yoki jonli timsoli deb hisoblaydilar, dunyodagi hamma narsa uning nazarida jonlidir. Algankin qabilalaridan yana biri ojibvalarning e'tiqodiga ko'ra, faqat odamlar va hayvonlarga emas, balki jonsiz buyumlarning, masalan, qozonning ham joni bor. Fiji qabilasining e'tiqodi bo'yicha, hayvon yoki o'simlik nobud bo'lganda, ularning ruhi o'sha zohoti botqoqlikka botib ketadi. Bolta yoki pichoq ishlatilaverganidan yaroqsiz bo'lib qolganda yoki singanda, bu buyumlarning ruhi tezda xudolarga xizmat qilish uchun ketadi. Karanlarning tushunishlaricha, har bir buyumning alohida xususiyati bor. Pichoq va bolta, daraxt va o'simlik ruhlari ham o'ziga xos "vazifa"ni bajaradi. Karanlardan birontasi vafot etgandan keyin ham, xuddi hayotligidagi singari, boltasi va chopqisi bilan uy qurishda, sholi o'rishda, kundalik yumushlarni bajarishda davom etadi deb tasavvur qiladilar. .

Xuddi shu singari, ko'p qabilalar marhumni dafn qilishda hayvonlarni va odamlarni qurbon qiladilar. Ularning tasavvuricha, qurbon qilingan odam yoki hayvonlarning ruhi marhumga xizmat qiladi. Hayvon va odamlarni marhumlar ruhiga atab qurbon qilish diniy tizimlarning barchasiga xos bo'lgan xususiyatdir. Yakka xudolilik yoki ko'p xudolilik sharoitida ham bu odat bordir. Ibtidoiy fikrlash bosqichiga xos bunday tasavvurlar Markaziy Osiyo xalqlari tarixida ko'p uchraydi.

Qadimgi davrda yuqori lavozimdagi marhum dafn etilayotganda, marhum bilan birga uning quli, oti, uy - ro'zg'or buyumlari ham birga dafn qilingan.

Ilk diniy madaniyat dunyo xalqlarining barchasida umumiy o'xshashlikka ega. Yuqoridagidek, marhum bilan birga turli buyumlarning qo'shib dafn etilishi qadimgi misrliklar va yunonlar e'tiqodida ham bor edi. Zotan, yunonlar qadimda shomonlikka e'tiqod qilganlar. Marhumlarning qabrlaridan hozirgacha qurbonlikka atalgan xazinalar topilmoqda. Buning sababi - ilk davrdagi tafakkurning o'xshashligidir. Insonni va hayvonni qurbon qilish dunyo xalqlarida turli shakllarda amalga oshirilgan. Ba'zilarida tiriklayin ko'milsa, ba'zilarida kuydirilgan. Har ikki holatda ham qurbonlik xudolarga atalgan. Xudolar esa moddiy yoki ruhiy ko'rinishda tasavvur qilingan. Qadimgi yunon mualliflaridan

Evripid «Ifigeniya Avlida mehrobida», Geliodarning «Efiofika» asarlarida begunoh, eng yaxshi insonlarni «xudolar»ga qurbon qilish tasvirlangan.

Dafn marosimlarida qurbonlikning eng vahshiyona ko‘rinishini XIII asrdan oldingi mo‘g‘ullarda uchratamiz. Mo‘g‘ullarning ijtimoiy tuzumi ana shunday vahshiyona usullarning kelib chiqishiga sabab bo‘ldi. Oltin O‘rdaga va Mo‘g‘ul hoqoni Xubilayxon saroyiga (Eronga) sayohat qilgan Marko Poloning yozishicha, Munka xon vafot etganda, uni dafn qilish uchun uyidan qabriga olib borayotib: “Sen ham u dunyoga ravona bo‘lib, xoqonimizga xizmat qil!” deb yo‘lda duch kelgan yigirma ming odamning boshi olingan.

Yana bir dalil: Eronda mo‘g‘ul hokimiyatiga asos solgan Xalokuxon (hukmronlik yillari 1256–1265) vafot etganda, uni dafn qilish marosimi to‘g‘risida Eron tarixchisi Vassofning hikoyasi bor. Uning hikoya qilishicha, Xalokuxonning qabriga turli buyum va qimmatbaho narsalar bilan bir qatorda, chiroyli kiyintirilgan go‘zal qizlarni ham birga qo‘shib ko‘mganlar. Odamlarni tiriklayin dafn qilish, nazr sifatida daryoga odamlarni tiriklay uloqtirish holatlari mo‘g‘ullar hukmronligi davrida ko‘p uchraydi². Bu davrda majusiylik dini bilan jamiyat o‘rtasida nomuvofiqlik yuzaga keldi. Avvalgi diniy oqimlar jamiyat talablariga javob bera olmay qoldi. Ibtidoiy fikrlash tarzi o‘rta asrlar uchun maqsadga muvofiq emasligi ayon bo‘lib qoldi. Shu bois mo‘g‘ullar Oltin O‘rda madaniyatida islomni qabul qildilar va ma’naviy jihatdan ancha oldinga siljish yuz berdi.

Ibtidoiy fikrlash tarzining o‘rta asrlarda ham uchraganini ilk diniy shakllardan **animizm va fetishizmga** bog‘lash o‘rinlidir. Har ikkala din shakli o‘z davrida axloqiy qarashlarning ma’lum bir ko‘rinishlarini ifodalaydigan bo‘ldi.

Totemizm-jamoaning hayvon yoki o‘simlik turi bilan g‘ayritabiiy qarindoshlik aloqasiga ishonishi bo‘lib, ovchilik va termachilik rivojlangan davrda paydo bo‘lgan. Bu e‘tiqodda totem-hayvon yoki o‘simlik nihoyatda hurmat qilingan. Totemizmning ilk bosqichida hayvon muqaddas sanalib, uni o‘ldirish yoki go‘shtini iste’mol qilish ta’qiqlangan. Faqat urug‘ning urf-odat marosimlaridagina bu hayvon go‘shti iste’mol qilingan.

Animizm –«rux», «jon» ma’nosini bildirib, bu dunyoda ruhlar, jonlar shaklidagi g‘ayritabiiy kuchlarnig borligiga ishonish. Tabiatdagi narsalar, odam va boshqalarning ruhlari- shular jumlasidandir. Urug‘chilik jamoasining rivojlanishi bilan urug‘ boshliqlar, harbiy yo‘lboshchilar ruhiga-ajdodlarga sig‘inish paydo bo‘lgan. Matriarxat davrida ruhlar ayollar nomi bilan atalgan. Xo‘jalik shakllari paydo bo‘lgach tabiatdagi narsalar (quyosh, suv, er) ning ruhiga topinish kuchayadi. **Sehrgarlik** - odamning g‘ayritabiiy kuchlarga ta’sir ko‘rsatish qobiliyatiga asoslangan amallardir. Bu ibtidoiy san’atda ham o‘z ifodasini topgan. Qoyatosh tasvirlaridagi yaralangan hayvon ifodasida ovchilar bo‘lg‘usi ovning baroridan kelishini ko‘zlab, hayvonlarni sehrlaganligini kuzatish mumkin.

Yozuv madaniyati. Inson paydo bo‘lgandan boshlab hayotining ko‘p qismini yozuvsiz o‘tkazdi. Xalqlarni **yozuvga ega bo‘lgan va yozuvsiz** deb ikki toifaga bo‘lish ko‘p tarqalgan atamadir. Bunday bo‘linish yozuvning ahamiyati to‘g‘risida guvohlik beradi.

² B.D.Grekov, A.Yu.Yakubovskiy. Oltin o‘rda va uning qulashi. Toshkent, 1956, 138–bet

Yozuv va nutq axborot turlaridir. Bunga imo - ishoralarni, turli signallarni (*hushtak, qarsak, do'mbira chalib jangga chorlash va h.)* ham qo'shish mumkin. Axborotning bu turlarini sharhlashga hojat yo'q. Ammo axborotning ko'p turlari, jumladan nutq ham, bir lahzalikdir, ular zamon va makonda cheklangan, uzoq muddatli emas.

Bunday axborot turlari davrga nisbatan faol yoki nafaol bo'lishi mumkin. Masalan bugungi kunda yozuv takomillashgan paytda turli ishora va signallar yozuv singari muhim axborot vazifasini bajara olmaydi va bunga ehtiyoj ham yo'q. Inson yozuvsiz yashagan paytda asosiy axborotni yuqoridagi vositalar bajardi. Masalan, ibtidoiy jamoa tuzumi paytida qabila boshlig'i qabilaga etarli oziq-ovqat zahirasi, asbob-anjomlar, chorva miqdori, jang qilishga qodir erkaklarning miqdorini va h. larni bilishi kerak edi. Ammo bularning hammasini xotirada saqlab turishga inson xotirasi ojizlik qiladi. Buning uchun axborotning qandaydir vositasini o'ylab chiqishi lozim edi. U vositalarni topdi: yo turli shakldagi cho'pdan, yoki ranglardan, yoki turli shakllardan foydalanib, miqdor tushunchasini anglatadigan bo'ldi. Bu usul yozuv tarixida ilk bosqich bo'lib, **buyumli yozuv** deb nom oldi.

Insoniyat dastlab buyumlardan eslatuvchi vositalar sifatida foydalandi. Bu vositalar fikrni uzatmas, balki eslatardi, xolos. Biror topshiriq yoki iltimosni bajarishni eslab qolish uchun ro'molning uchini tugish odati shundan qolgan. Bora-bora buyumlarga aniq ma'no beriladigan bo'ldi. Buyumlar endi oldindan kelishib olingan narsalarni bildiradigan o'ziga xos shartli belgilar hisoblandi. Cho'pxatga yoki daraxt tanasiga kertib belgilar o'yish, tugunchalar, tizimchalar, urush e'lon qilish vaqtida kamon o'qidan foydalanish shunday shartli belgi vazifasini o'tadi.

Raqamlarni bildirish uchun inson taxtachalarni kertib belgilar o'yishni o'ylab chiqardi. Xatcho'plardan shartnomalar tuzishda foydalanildi. Shartnomani tuzish paytida xatcho'p qoq o'rtasidan ikkiga bo'linib, yarmi shartlashuvchilarning biriga, ikkinchi yarmi ikkinchi tomonga berilgan. Xatcho'p bo'laklari birlashtirilganda, kertiklar bir - biriga mos kelardi.

To'g'ri hisob - kitob olib borish uchun tizimchalardan foydalandilar. Perulik cho'ponlar, Lotin Amerikasi va Afrikadagi ba'zi xalqlar hozir ham tizimchalardan foydalanadilar. Bir tizimcha - ho'kizlarni, boshqa tizimcha - sigirlarni sanash uchun ishlatiladi. Sigirlarni sanashda ishlatiladigan tizimcha ham ikki tutamga ajratiladi: bir tutami bilan bo'g'oz sigirlar sanaladi, yana bir tutami bilan buzoqlar sanaladi. Tizimchadagi tugunlar soni shu cho'ponlarning podasida necha bosh mol borligini bildiradi.

Qadimgi xitoylarda hisob - kitob ishlarida tizimchalardan foydalanish keng tarqalgan. Ko'pchilik xalqlarda vaqt hisobi ham tugunchalar orqali olib borilgan.

“Axborot hassalari” ham o'ziga xos buyum maktub vazifasini o'tagan edi. Qabila boshlig'i o'z vakolatini hassani olib borgan elchi orqali tasdiqlagan. Hassaga kertib belgilar va xotira nishonlari tushirilgan. Elchi belgiga qarab o'ziga qancha topshiriq berilganini xotirasiga keltirgan.

Buyumli yozuvning ajoyib namunasiga yana bir misol hozirgi Peruning qadimgi aholisi inklarda uchraydi. Inklar tugunlardan iborat maktublardan

foydalanganlar. Mazkur buyumli yozuv bilan bog'liq tarixiy rivoyat ham bor. Rivoyatga ko'ra, XVI asrda inklarning vataniga ispanlar hujum qiladi. Inklarning boyliklari to'g'risidagi afsonalar ispanlarni bu mamlakatga olib kelgan edi. Ispan istilochilari yo'lboshchisi Pissaro inklarning oltinlarini qo'lga kiritish uchun turli yo'llarni qidiradi. U ink shahzodalari aka-uka Ata-valpa bilan Volkar o'rtasidagi taxt uchun kurashdan ustalik bilan foydalanadi. Pissaro Ata-valpani o'z lageriga aldab olib kelib, qamab qo'ydi. Uni qutqarmoqchi bo'lganlardan: "Ata-valpaning evaziga u qamab qo'yilgan xonani (*hajmi 70 kub metr - N. R.*) qimmatbaho toshlar va oltin bilan to'ldirsalarigiz, ozod qilaman", deb talab qo'yadi. Ink choparlari mamlakatning turli burchaklariga borib, oltinni bildiruvchi sariq tizimchalardan iborat "**maktub**" olib keldilar. Tizimchalarda ko'p tugunchalar bo'lib, qaerga qachon, qancha oltin keltirish kerak, degan ma'noni bildirardi. Ammo Ata-valpa o'ldiriladi. U o'limi oldidan "maktub"ini qabiladoshlariga yuborishga ulguradi. "Maktub" buyruq bo'lib, oltin yombiga bog'langan o'n uchta tugundan iborat edi. Inklar Ata-valpadan buyruqni olgan kuniyoq ibodatxonalardagi jamiki oltinu javohirlarni olib ketib, noma'lum joyga yashirishga ulgurdilar.

Yozuvning bu turi bugungi kunda ham keng istifoda etiladi. Kiyim sotuvchi do'kondor o'z tovarini targ'ib qilish uchun og'zaki targ'ibotdan ham, ayni paytda tovarni ko'rgazmaga qo'yish orqali ham foydalanadi. Yoki qora rang oilada kimdir vafot etgani to'g'risida xabar beradi, uzuk "**Men oilaliman**" degan axborotni tashiydi. Harbiylarning pogonidagi yulduzlar ularning unvonini bildirib turadi.

Buyumli yozuvning bugungi ko'rinishlari qo'shimcha axborot bajaradi. Ammo yozuvli davrlarda buyumli yozuv harfli yozuvdan ko'ra muhimroq, ta'sirliroq vazifani bajardi. Mana bu tarixiy voqea buning yorqin namunasidir.

Gerodotning yozishicha, Eron shohi Doro bilan skiflar shohi Idanfris o'rtasida jang davom etardi. Idanfris Doro askarlariga kutilmagan joyda qo'qqisdan zarba berib, gangitib qo'yardi. **Gerodotning xabar berishicha, Doro qo'shini 700 ming kishidan** iborat edi. Shunga qaramay, Doro, skiflarni mag'lub qilish u yoqda tursin, katta talafot ko'rardi. Nihoyat, Doroning sabr-toqati tugadi, U skiflar shohi Idanfrisga maktub yo'lladi. Maktubda shunday so'zlar bitilgan edi: "Tentak! Ikki yo'ldan birini tanlash uchun senga imkon boru ammo sen qochib, yurganing - yurgan. Agar menga qarshi turishga o'zingni qodir hisoblasang, daydib yurishni bas qil, men bilan jang qil. Agar zaifligingni tan olsang, qochib yurib ovora bo'lma. Undan ko'ra er - suvingni sultoningga siylov qilib bergin - da, u bilan kelishuv bitimini tuzgin".

Idanfris javobni kechiktirmadi. "*Mening ahvolim bunday, shoh! Men avvallari ham biror kimsadan qo'rqib qochmaganman, hozir ham sendan qo'rqqanimdan qochayotganim yo'q. . . . Sen uchun siylov qilib er-suv o'rniga o'zingga loyiq boshqa narsalarni yuboraman. O'zingni mening sultonim, hokimim deb aytganing uchun hali adabingni eysan!*"

Idanfars mag'rurona javob berdi. Biroq aytganlari quruq gap emasdi. Doro skif dashtlarining ichkarisiga kirib borib mushkul ahvolga tushib qoldi. Skif shohlari Doroga g'alati sovg'a - qush, sichqon, qurbaqa va beshta o'tkir o'q yubordi. Eroniylar bunday sovg'aning ma'nosini chopardan har qancha so'rasalar

ham, u bir xil javobni takrorlayverdi: “Menga “sovg‘a”ni topshirish buyurilgan, ma’nosini tushunish o‘zlarigizga havola”.

Eroniylar bu “sovg‘a”ning ma’nosini tushunishga ko‘p urinib ko‘rdilar. Doroning o‘zi mug‘ombirlik qildimi yoki sovg‘aning ma’nosini haqiqatan ham shunday tushundimi, o‘z foydasiga, bir yoqlama “o‘qib tushuntirib berdi”. Uning “o‘qish tamoyili” quyidagicha bo‘ldi: “Sichqon erda yashaydi va inson singari erda bitadigan noz–ne’matlardan bahramand bo‘ladi. Qurbaqa suvda yashaydi, binobarin, skiflar o‘zlarini suvi va eri bilan birga mening ixtiyoriga topshiradilar. O‘qlar esa skiflarning mening lashkarim oldida qurollarini tashlaganini bildiradi”.

Skiflar “sovg‘a”sini bunday sharhlash hech kimda ishonch hosil qilmadi, sovg‘aning ma’nosini echishni Doroning maslahatchisi Gobriy o‘z zimmasiga oldi. U sovg‘ani juda to‘g‘ri “**sharhladi**”. “**Sovg‘a**” skiflarning sharti bo‘lib chiqdi: “Agar siz, eroniylar, qush kabi uchib g‘oyib bo‘lmasangiz, yo sichqon kabi er tagiga kirib ketmasangiz, yo qurbaqa singari botqoqlikka sho‘ng‘imasangiz, u holda mana shu o‘qlardan shikast eb, shu erlarda qolib ketasiz”.

Gobriy haq bo‘lib chiqdi. Eroniylarning kuchi kamayaverdi. Ko‘p o‘tmay Doro sharmandalarcha orqaga chekindi. Skiflarning tadbir bilan qilgan hujumlariga bardosh bera olmadi.

Yozuvning keyingi bosqichi rasmiy yozuvdir. Bu turdagi yozuv **piktografik yozuv** deb ham yuritiladi. Buyumli yozuv bilan rasmiy yozuv o‘rtasidagi chegara noaniq. Insoniyat qaysi davrdan boshlab buyumli yozuvdan rasmiy yozuvga o‘tgani aniq emas. Aslida ikkalasining vazifasi ibtidoiy davrdagi odam uchun bir xil vazifa bajargan. Ammo yozuv taraqqiyoti uchun rasmiy yozuv katta qadam bo‘ldi. Rasmiy yozuv paydo bo‘lishi bilan yozuv uchun turli materiallar - tosh, taxta, loy taxtachalar yoki qog‘oz parchalari paydo bo‘ldi.

Garchi rasmiy yozuv bilan surat o‘rtasida chegara yo‘q bo‘lsa ham, ularni aralashtirmaslik kerak. Suratda aniq, yuz bergan yoki biron kechinmani ifodalaydigan hodisa muhrlangan, ya’ni surat badiiy–estetik tasavvurlar ob’ekti bo‘lib xizmat qiladi. Rasmiy yozuv esa axborot tashiydi. Masalan, **ko‘z yoshi** - bevani, **bosh suyagi** – o‘limni bildiradi.

Ideografik yozuv rasmiy yozuvga uzviy bog‘lanib ketgan. Ideografik yozuvning ilk namunasi Markaziy Amerikada istiqomat qilgan atstek xalqidan bolalar tarbiyasiga oid bir “**hikoya**”si bizgacha etib kelgan. Ispanlar Amerikani bosib olgunlariga qadar atsteklar qudratli davlat qurgan edilar. Rasmda o‘n bir doira bo‘lib, bolalarning o‘n bir yoshini bildiradi, ya’ni ota–ona bolalarini o‘n bir yoshgacha boqishi shart. Ikki katta doira esa “**non**” degan tushunchani bildiradi. Suratda ota bolasini olov ustida tutib turibdi. Bu - bolani nojo‘ya qiliqlari uchun jazolashni bildiradi. Yana pastroqda o‘n beshta doiracha bor. Bu doirachalar bolalarning o‘n besh yoshgacha ota–ona nazorati ostida qattiq turganini bildiradi. Bolaning o‘tirgan odam tomonga ketgan oyoq izlari - o‘n besh yoshdan keyin ruhoniylar huzuriga ta’lim olish uchun borganini anglatadi.

Ideografik yozuvning rasmiy yozuvdan farqi shuki, ideografik yozuvda har bir belgi bir tushunchani anglatadi.

Ideografik yozuvning eng qadimiy namunasi Misrdan topilgan bo‘lib, miloddan oldingi uchinchi ming yillikka mansubdir. Napoleon Misrga yurish qilgan paytda bu yozuv bitilgan mashhur “Rozetta toshi” (tosh topilgan joyning nomi bilan ataldi) topildi. Bu yozuvdagi bir belgi bir buyum nomini yoki harakatni ifodalagani aniqlandi. Masalan, qanotini yozib turgan qush “uchmoq” harakatini, o‘rtasida qora nuqta bor gardish “quyosh” so‘zini, qo‘lida qurol ushlagan odam “jangchi”, oyoq surati “yurmoq” harakatini ifodalagan. Ideografik yozuvning ko‘plab namunalari papiruslarga, ehromlar devorlariga, haykallarga, tosh tobutlarga bitilgan. Evropadagi ko‘p sharqshunoslarning Misr yozuv madaniyatini o‘rganishiga Rozetta toshi sabab bo‘ldi.

Shumerlar yaratgan yozuv bo‘g‘inli yozuv turi bo‘lib, ideografik yozuv bilan harfli–tovushli yozuv o‘rtasida turadigan alohida yozuv turi edi. *Shumerlar* dostonlarni, tarixiy voqealarni, fanlarning turli sohalariga oid kashfiyotlarni yozib olish uchun hozirgi tovushlar singari belgilarni kiritdilar. Yozuv madaniyati taraqqiyotida *shumer yozuvi* anchagina oldinga siljish bo‘ldi.

Jamiyat taraqqiy eta borgan sari, axborotni uzoq masofaga etkazish ehtiyoji tug‘ildi. Bugun er yuzida qo‘llanayotgan harfli–tovushli yozuv ana shu bosqichlarni bosib o‘tdi.

Ilk harfli–tovushli yozuvni finikiylar ijod qilganlar. Finikiy yozuvining paydo bo‘lishi yozuv tarixida keskin burilish yasadi. Finikiy yozuvi ta’sirida oromiy yozuvi shakllandi. Oromiy yozuvi esa sharqdagi bir qator yozuvlarga manba bo‘ldi. Oromiy yozuvining bizgacha etib kelgan qadimgi namunasi miloddan oldingi IX asrga oiddir. Oromiy yozuvi va tili Sharqdagi ko‘p mamlakatlarda, xususan, Misrda, Kichik Osiyo va Hindistonda xalqaro yozuv va til darajasiga ko‘tarildi. Qadimgi yozuvlardan biri bo‘lgan ibroniy yozuvi ham oromiy yozuvidan kelib chiqdi.

Kitob va kitobatchilik. Kitob madaniy taraqqiyotning ilk bosqichida yuzaga kelgan badiiy va ilmiy tafakkur mahsulidir. Kitobning ilk ko‘rinishini bugungi kitob shaklida tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Kitob yaratish uzoq tarixga ega. Yozish uchun eng qadimgi materialdan biri tosh bo‘lib, yozuv asbobi sifatida tosh pichoq ishlatilgan. Bibliyada - “Chiqish” kitobida O‘nta Amr to‘g‘risidagi hikoya bor. Bu hikoyada birinchi marta toshga o‘yib yozilgan ilk yozuv to‘g‘risidagi ma’lumot uchraydi. Ammo bu kitob qachon yozilgani to‘g‘risida ma’lumotga ega emas.

Loy taxtachalar. Bizga etib kelgan kitob namunalari *shumerlar yaratgan “loy kitoblar”*dir. Bu kitoblar miloddan oldingi to‘rtinchi ming yillik o‘rtalariga oiddir. *Shumerlarning mixxati* Yaqin Sharq va Kichik Osiyo mamlakatlarida keng tarqalgan.

XIX asr oxirida amerikalik olimlar *qadimgi shumerlarning Nippur shahridan mixxatda bitilgan bir necha mingta lavha* topganlar. Nippur taxtachalari 62 xonaga joylashtirilgan ekan. Bu kutubxona kutilmagan kashfiyot bo‘ldi. Ammo kutubxona olimlarni tashvishga solib qo‘ydi. Chunki lavhalar - taxtachalarning uvalanib ketish xavfi bor edi. Taxtachalarni zax erdan chiqarib olib, quyoshda quritdilar, keyin olovda pishirdilar.

Olimlar *shumer kutubxonalarini* fan tarmoqlariga ajratib tasnif qildilar. Birinchi turi - qishloq xo'jaligiga oid edi. Ikkinchi turi - maktabga tegishli matnlar (maktab o'quvchilari uchun daftar vazifasini bajargan taxtachalar). Bir qism matnlar shoh saroyi xo'jaligiga oid hujjatlar bo'lib, kemani tuzatishga yuborilgan qullar miqdori to'g'risida. Bir qism kitoblar - matematika, tarix fanlariga aloqador edi. ***Shumer matematiklari teoremlarni isbotlashni bilganlar.*** Masalan, taxtachalarning birida uchburchak isbotlangan bo'lsa, ikkinchisida - fanda Evklid nazariyasi nomi bilan ma'lum bo'lgan nazariya isbotlangan. Shuningdek, dori tayyorlashga oid retsept yozilgan taxtachalar ham topilgan. Dori tayyorlashda ishlatiladigan o'simliklar, hayvonlar turlari va a'zolari, mineral moddalarni yozib qoldirganlar.

Qadimgi shumerlarning mif va afsonalarini, maqol va matallarini o'z ichiga olgan ko'plab taxtachalar ham bor. Masalan, ***“Gilgamish”*** dostoni shular jumlasidandir. Bibliyadagi ***“To'fon”*** afsonasi ham aslida ***“Gilgamish”*** dostonida bor ekanini olimlar isbotlaganlar.

Nemis musiqashunosi K. Zaks **shumer** taxtachalari bilan qiziqib qoldi. Unda **shumerlarning** ***“Insoniyatning paydo bo'lishi haqida”***gi rivoyat bilan birga, ***“musiqqa yozuvi”*** deb hisoblanadigan mixxat belgilari mavjud ekan. Olimning fikriga ko'ra, bu taxtachada arfa uchun kuy yozilgan bo'lib, rivoyat musiqa jo'rligida ijro o'qilgan.

Ossuriya podshohi Ashshurbannipalning kutuxonasi qadimiy zamonlardan qolgan noyob yodgorlikdir. U o'zi to'g'risida shunday yozadi: ***“Men, Ashshurbannipal, Nobu donoligiga erishdim, jamiki xattotlik san'atini o'rgandim, barcha ustalarning barcha bilimlarini o'zlashtirdim. Kamon otishni, ot va jang aravasida yurishni o'rgandim, jilov tutishni bildim. . . Donishmand Adapning hunarini o'rganib, xat yozish san'atining yashirin sirlarini ochdim, men ilohiy va zaminij koshonalar haqida o'qib, ular xususida fikr yuritdim. Men xattotlarning majlisida qatnashdim. . . Men tezda tushunish qiyin bo'lgan ko'paytirish va taqsimlashdek murakkab masalalarni echdim”***.

Bu parcha, haqiqatan ham, Ashshurbannipalning o'z qo'li bilan ikkita sopol taxtachaga yozilgan. Bu shoh bundan ikki yarim ming yil muqaddam Ossuriya poytaxti Naynavoda benihoya ko'p kitob to'pladi. Ashshurbannipal xattotlarini turli mamlakatlarga yubordi. Xattotlar qadimiy kitoblarni qidirib, nusxa ko'chirdilar. Kitoblarning ko'pida nusxaning asliyatga to'g'riligini isbotlovchi dastxat bor edi: ***“Qadimiy kitob aslidan ko'chirilgani to'g'ri va solishtirilgan”***. Ba'zi asliyat namunalari juda qadimiy bo'lganligi sababli ayrim belgilari o'chib ketgan taqdirda hatto ***“o'chib ketgan”***, ***”bilmayman”***, deb belgi qo'ygan.

Naynavoning taqdiri ma'lum: Bobil va Midiyaning birlashgan qo'shinlari shaharni er bilan yakson qilib, shaharga o't qo'ydi. Shaharda bir necha kun davomida alanga ko'tarilib turdi, o'lganlarning hisobi cheksiz edi. Shahar o'rnida sahro paydo bo'ldi.

O'tgan asr o'rtalarida ingliz arxeologi O. Leyard Naynavo xarobalari o'rnida arxeologik qazuv ishlari olib bordi. ***Hashamatli saroylar, ehromlar Bobil xalqining yuksak madaniyatidan darak berardi.*** O. Leyard va uning sadoqatli shogirdi O. Rassam saroy erto'lasidan yong'indan omon qolgan kitoblarni topdilar.

Taxtachalar erto'laga ag'nab yong'indan omon qolgan ekan. ***Taxtacha–kitoblar qutilarga joylanib, Londonga jo'natildi.***

Bu kitoblarni o'rganib chiqish uchun ko'p mehnat talab qilindi. Bu ishga turli mamlakat olimlar qo'shildilar.

Ma'lum bo'lishicha, bu erda bir necha tillarda har xil adabiyotlar saqlanib qolgan edi (jumladan, shumer tilida ham): astronomik kuzatuvlar natijasi va tabobat haqidagi risola, Ossuriya podshohlarining solnomalari, diniy mazmundagi kitoblar, miflar va h. lar. Xalq og'zaki ijodi namunalarini o'z ichiga olgan "Qalbni larzaga soladigan mungli qo'shiq" ham diqqatga sazovor edi. Bu kitobda yolg'izlik tufayli og'ir musibatni boshidan kechirgan odamning qayg'uli kechinmalari, hissiyotlari kuylangan.

Bobilliklar yozuv uchun yupqa to'rtburchak loy taxtachalardan foydalanganlar. So'zlarni uch qirrali usulda yumshoq loy yuzasiga o'yib yozganlar. Keyin taxtachalarni quyoshda quritganlar. Arxeologlar bunday loy taxtachalar "kutubxona"larini topganlar.

Hozirgi Turkiya va Suriyaning shimolida ***qadimda Xet xalqi*** yashagan. O'tgan asrning boshlarida (1907 yili) nemis olimi G. Vinkler Bo'g'ozko'ldan olib borilgan qazilma vaqtida 10 mingdan ortiq sopol taxtachalarni topdi. Taxtachalar bobil tilida yozilgan edi. Bu taxtachalar ***Xet davlati hududidan*** topildi. Ayniqsa, fir'avn Ramses 11 ning Xet shohiga yozgan maktubi jiddiy voqea bo'ldi. Taxtachada Misr va Xet davlatlari o'rtasidagi shartnoma haqida so'z yuritilgan edi.

Xet kitoblari diniy aqidalar, matematika, huquqshunoslik, tarix va boshqa fan sohalariga oid edi.

Ko'pincha singan idish parchalariga, sopollarga esdalik uchun belgilar qo'yganlar, hisob–kitoblarni yozib borganlar. Hatto xarid qilinadigan narsalar ro'yxatini tuzganlar.

Mum surtilgan taxtachalar. Yozuv uchun taxtachalar yog'ochdan va fil suyagidan tayyorlanib, mum surtilardi. Bu taxtachalardan ossuriylar, yunonlar va rimliklar foydalanganlar. Ba'zan xalqalar bilan ikkita taxtacha birlashtirilgan. Uchi o'tkirlangan tayoqchadan yozuv quroli sifatida foydalanilgan.

Papirus. Misrliklar piramidalar qurilishi davrlariga qadar qamishdan papirus tayyorlashni o'rganib olgan edilar. Qamishlar Nil daryosi bo'ylaridagi botqoqliklarda o'sib yotardi. Yo'g'on nam qamish poyalarni qator qilib terib, yupqa varaq bo'lguncha yog'och to'qmoq bilan uraverganlar. Varaqlarni quritganlaridan keyin yozish mumkin bo'lgan. Papirus qimmatbaho hisoblangan, undagi yozuvni yuvib yoki artib tashlab, yana o'rniga yozish mumkin bo'lgan. Papirus o'rama kitoblar yaratishga turtki bo'ldi. Misrliklar bizgacha qoldirgan mana shunday o'rama kitoblar qissalar, hisob–kitob yozuvlari, murakkab matematik masalalar, marhumlarga atalgan marsiyalar, lirik she'rlar, astronomik kuzatuvlar, ertaklar, tabobatga oid asarlardan iborat.

Misrda eng qadimiy kutubxona miloddan oldingi 1300 yilda poytaxt shahar Fivning yaqinida bunyod etilgan. Kutobxona Ramses 11 ga qarashli bo'lgan. Kutobxona peshtoqiga: "Qalb darmonxonasi" deb yozib qo'yilgan. Ehromlarda saqlanadigan bu kitoblarga kohinlar boshchilik qilgan. Aksariyat kutubxonalar ta'lim maskani bo'lgan.

Papiruslar fan sohalari bo'yicha o'ralgan. Bir o'ramda jarrohlikka oid 48 hodisa qayd etilgan.

Misrliklar qamish cho'p bilan yozganlar. Siyohni o'simlik moyida yoki daraxt shirasida eritilgan qurumdan tayyorlaganlar.

Papirus - balandligi to'rt metrdan ortiq bo'lgan qamishdir. Papiruszorlar Nil daryosi qirg'oqlarini qoplab olgan, Isroildagi Iordan daryosi qirg'oqlarida ham uchrab turgan.

Teri. Qo'y, echki, buzoq va kiyiklarning terisini quritib, qirtishlab, tozalaganlar. Keyin tarang qilib tortib, yozuv uchun yuzasi tekis bo'lsin, deb yog'och to'qmoq bilan urganlar. Pergament deb atalgan material shunday tayyorlangan.

Qamishning bir tomonini o'tkirlab, tekis yozadigan qurolni yasaganlar.

Qog'oz. Kitob san'atida qog'oz keng tarqaldi. Xitoyda ilk bor qog'ozdan foydalanilgan. Yunonistonda dastlabki kitoblar ko'chirilganda, bizning hozirgi odatdagi kitoblarimiz hali kashf qilinmagan edi. Odamlar o'rama qog'ozlarga yozganlar. O'rama qog'ozlarni papirus, pergament varaqlaridan yoki yupqa misdan qilganlar. Varaqlar elimlab yoki tikilib birlashtirilgan. Natijada eni o'ttiz santimetr, uzunligi o'n metrgacha bo'lgan lenta hosil bo'lgan. Lentaning ikkala oxirgi tomoni cho'pga o'rab mahkamlangan. O'quvchi bir qo'li bilan cho'pga o'ralgan o'rama qog'ozni ochib, o'qib bo'lgan qismlarini ikkinchi qo'li bilan narigi tomondagi cho'pga o'rayvergan. O'rama qog'ozni o'rab bo'lganlaridan keyin, uni latta matoga o'rab, xum idishlarga solib saqlaganlar. O'rama qog'ozlarni bir joydan ikkinchi joyga olib yurish noqulay edi: uzun o'rama qog'ozdan biror kichkina parchani topish uchun ko'p vaqt talab qilinardi.

Milodiy II asrda Yunonistonda Yangi Ahd bir kitobga jamlangani ma'lum. O'rama qog'ozdan birinchi bo'lib shu paytda balki yunonlar voz kechgan bo'lishlari mumkin. O'rama qog'ozlar o'rniga bitta daftarga bir necha papirus yoki pergament varaqlarini birlashtirish ularning xayoliga kelib qoldi. Varaqlarni buklab, taxlangan holda tikdilar. Keyin esa daftar orqasiga shunga o'xshash daftarlarni qo'shib boraverdilar. Kitobning bunday ilk shakli "kodeks" deb yuritiladi.

Antik dunyoning g'ozal va betakror yetti mo'jizasi.

1. Xeops(xufu) piramidasi
2. Bobil osma bog'lari
3. Efesdagi artemida ibodatxonasi.
4. Olimp'dagi Zevs haykali.
5. Galikarnas ibodatxonasi
6. Rodos xaykali
7. Iskandar mayog'i

Xozirgi zamon yetti mo'jizasi.

1. Sidneydagi opera teatri
2. Lamansh tuneli
3. Kansai aeroporti
4. Konkord
5. ACYAH

6.Sirs-tauer

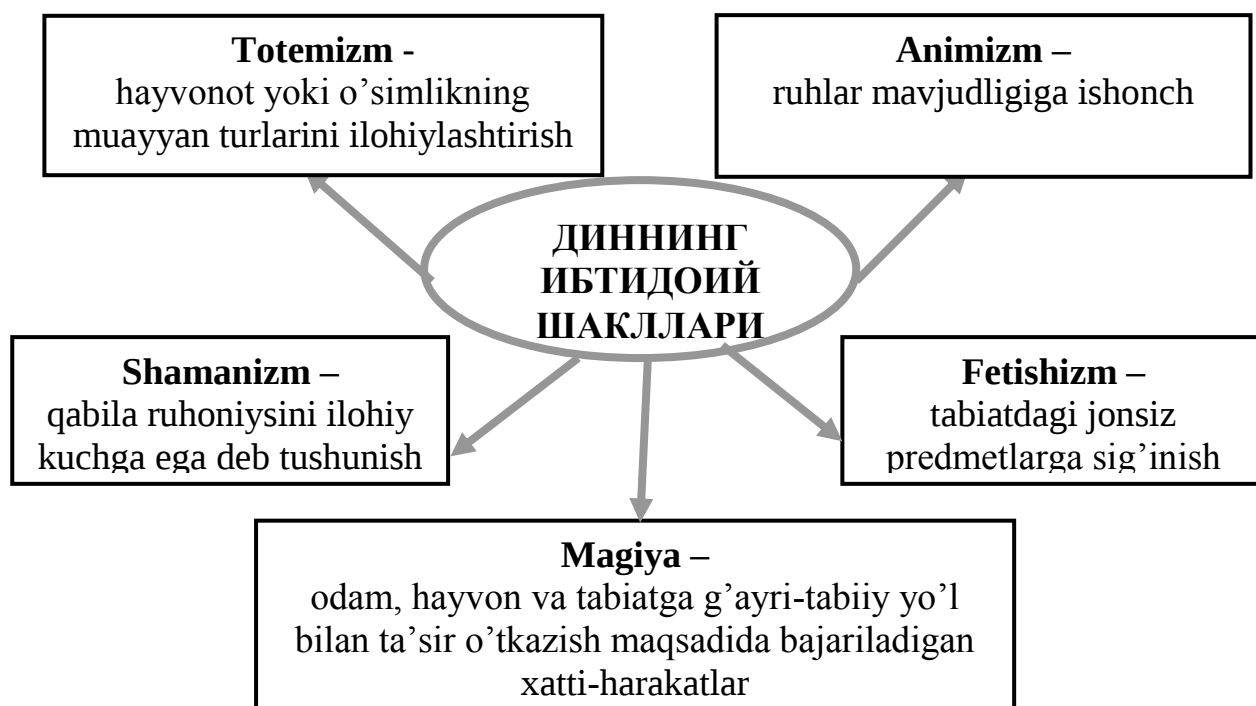
7.Kennedi kosmik markazi

O'zbekistondagi ramziy mo'jizalar

1. Registon majmuasi (Samarqand)
2. Shoxi Zinda majmuasi (Samarqand)
3. Somoniylar maqbarasi (Buxoro)
4. Minorai Kalon yodgorligi (Buxoro)
5. Bibixonim madrasasi (Samarqand)
6. Ichan qal'a yodgorligi (Xiva)
7. Navoiy teatri (Toshkent)

MADANIYAT BOSQICHLARI

1	Go'daklik	150 ming yil oldin	Magiya	Uy-joy, muloqot, ov, ilk tasviriy san'at
2	Bolalik	Er. oldin IV ming yillikdan eramizning V asrigacha	Mifologiya, yozuv	Misr, Hindiston, Xitoy, Yunoniston, Rim, Amerikaning qadimgi xalqlari tsivilizatsiyalari
3	O'smirlik	V - XV asrlar	Din	Dinlar madaniyati, sxolastika, birinchi renessans
4	O'spirinlik	XV - XVI asrlar	Renessans	Yevropada ilg'or fikrlarning paydo bo'lishi
5	Yetuklik	XVII asrdan hozirgi davrgacha	Fan, texnika, texnologiya, ma'rifat	Fan-texnika inqilobi

QADIMGI DAVR MADANIYATI

1. Qadimgi Misr va Messopatamiya madaniyati
2. Qadimgi Yunoniston va Rim madaniyati
3. Qadimgi Hindiston, Xitoy va Vizantiya madaniyati

Ilk sivilizatsiya Osiyo va Afrikaning quruq tropik hududlaridagi daryo bo'ylarida paydo bo'lgan. Bulardan eng qadimiysi sifatida **qadimgi Misr sivilizatsiyasi** e'tirof etilgan.

Dastlabki Misr davlati qirqta shahar davlatdan iborat bo'lgan edi. Taxminan mil. ol. III ming yillikda yagona davlat tashkil topdi. Mil. ol. XVI-XV asrlarda qadimgi Misr g'aroyib ravishda gulab - yashnadi. Xozirgi Turkiyadan Efiopiyagacha bo'lgan katta hududni o'z ichiga oldi. Ammo qo'shni davlatlar bilan doimiy ravishda yuz berib turgan doimiy urushlar Misr davlatini tanazzulga olib keldi. Milodgacha VI asrda Misr Eronga, IV asrda esa Aleksandr Makedonskiyga o'lja bo'lib qoldi. Mil. ol. I asrda esa Misr Rimning bir viloyatiga aylanib qoldi. Rim imperiyasi qulagandan keyin mil. VI asr oxirlarida Misr Vizantiya davlati tarkibiga kirdi. VII asrdan so'ng Misrda arablar hukmron bo'ldi va masihiylik o'rniga islom yoyildi. Bu paytda endi islomiy madaniyat kuchaya bordi. IX asrda Arab xalifaligi qulagach, mamlakat yana mustaqillikni qo'lga kiritdi. XII-XIII asrlarda Misr salib yurishlarini boshdan kechirdi. XVI asrda turk armiyasining hujumlari Misr davlatini qulatdi. XIX asr oxiridan esa Usmonli imperiyasi tarkibiga kirdi. 1922 yili Misr yana mustaqillikni qo'lga kiritdi.

Misr hududida insoniyatning ilk hayoti izlari mil. ol. o'ninchi ming yilliklarga oiddir. Mil. ol. oltinchi - beshinchi ming yilliklarda inson o'troq yashagani kuzatiladi. Tadqiqotchilarning radiouglerod usuli bilan aniqlashlaricha, Fayum vodiysida don saqlaydigan chuqurliklar bo'lib, miloddan oldingi 4600-4300 yillarga oid ekan. Odamlar bu vodiya cho'chqa, qoramol, qo'y va echki boqqanlar, bug'doy va arpa ekkanlar. Taxminan mil. ol. 3100 yillarda ikkita yirik shohlik – Quyi Misr (Nil daryosi deltasida) va Yuqori Misr (Nil deltasidan Elfantingacha bo'lgan joylar) paydo bo'ldi. Inson bu erda ilk bor yozuvni yaratdi, inshootlarni, shaharlarni barpo qildi, dehqonchilikni rivojlantirdi, davlat barqaror bo'la boshladi.

Misrliklar mukammal kalendarni ishlab chikdilar. Ularning kalendari bo'yicha, yil 365 kundan iborat edi. Misrda kalendarning joriy qilingani astronomiyaning rivojlanganidan dalolat beradi. Misrliklarning aytishlaricha, mamlakatning shakliy tuzilishi ma'lum fazoviy qonuniyatlarga asoslangan ekan, qachonlardir xudolar fazoni yaratganlarida, birinchi bo'lib Misrni, keyin olamdagi boshqa mamlakatlarni barpo qilgan ekan.

Odamlarning hayoti ko'p jihatdan Nilga bog'liq edi. Shuning uchun jamiyat hayoti izchil yo'lga qo'yildi, suv omborlari va kanallari rejalashtirilgan holda qurildi, yaxshi saqlandi. Er taqsimlanishi, suvga egalik huquqi qat'iy boshqaruv asosida olib borildi. Fir'avnning ayonlari yuqori hosil olish uchun zurur ishlarni bajarardilar. Misrliklar qadimda o'zlarining mamlakatini **«qizil va qora»** deb aytganlar. Nil daryosi suvi bilan sug'orilgan viloyatlardan hosil mo'l olinardi,

shuning uchun **Qora mamlakat** deb nom olgan edi. Bu davrlarda yomg'ir kam yog'ardi. Odamlar faqat Nilga umid bog'lardilar. Ayniqsa, Nil deltasining botqoq joylarida papirus va nilufar gullar ko'p o'sgan. Mana shu papirus va gullar Misr arxitekturasining shakli tomoniga katta ta'sir etdi.

Qizil mamlakat degan nom hosilsiz jazirama issiq sahroga nisbatan ishlatilardi. Sahro mamlakatning sharqidan g'arbga tomon hosildor o'lkalarda oppok tasmaga o'xshab ko'rinardi.

Qadimgi Misr madaniyati besh ming yil oldin yaratila boshlagan edi. Faqat keyingi yillardagina Misr madaniyatining asosiy nuqtalari ma'lum bo'la boshladi. Masalan, Misrning murakkab, mavhum dini insoniyatga XX asrning II yarmi choragida ma'lum bo'ldi. Ma'lum bo'lishicha, qadimgi Misrda 4000 xudo bo'lgan ekan. Bu xudolardan yarmi bugungi Misr bo'ylab keng tarqalgan va hamma sajda qilavergan. Qolganlari ma'lum hududdagi odamlar sajda qiladigan xudolar edi. Hamma xudolar bosh xudoning mahsuli yoki uning bir qismi edi. Bosh xudoni ba'zi manbalarda quyosh xudosi **Ra** deb, ba'zilarida **Neter** deb aytadilar.

Garchi Misr madaniyatida xudolar va ularning tasviri birinchi o'rinda turgan bo'lsa ham, dunyoviy san'atga alohida e'tibor berilgan. Me'morlar, haykaltaroshlar, rassomlar yuqori lavozimdagi odamlar hisoblangan. San'at – abadiy hayotni bir avloddan ikkinchisiga o'tkazuvchi vosita deb qaralgan. Fir'avnlarning, xudolarning haykallariga san'atda ko'proq e'tibor berilgan, mil. ol. XIX asrgacha Misr haykaltaroshligi eng yuqori cho'qqiga ko'tarildi. Bu san'at asarlari orasida fir'avn Exnaton va uning xotini Nefertitining haykalchasi diqqatga sazovor. Nefertiti ham toj kiygan holda tasvirlangan bo'lib, bir necha asrlar davomida Misrning ramziy tasviri bo'lgan edi.

Hammaga ma'lumki, dunyoning etti mo'jizasidan biri **Misr piramidalaridir**. Bizga fir'avnlar **Xeops, Xefron va Mikeronos** davridagi piramidalar etib kelgan. **Xeops davridagi piramida eng kattasi** bo'lib, balandligi **150 m. ni** tashkil qiladi. Piramidalarning atrofida qabrlar bor. Bu qabrlar shohning qarindosh - urug'lariniki va katta amaldorlarniki edi. Mazkur piramida Xeops (mil. ol. 2551-2528 yillarda hukmronlik qilgan) piramidasi deb ataladi. Olam mo'jizalarining o'uyxati boshida, Xitoy devoridan keyin, ana shu piramida turadi. Dunyoda insoniyat qo'li bilan qurilgan eng ulkan inshootlardan biri ana shu piramidalaridir. Xeops piramidasining qurilishiga 2, 3 millionta tosh bo'laklari ishlatilgan. Har bir tosh bo'laklarining og'irligi 2, 5 tonna chiqadi. Xeops davrida piramidalarning sirti maydalangan qumdan qilingan toshlar bilan qoplangan. Bu toshlarga ishlatilishidan oldin jilo berilgan. Xuddi shu toshlardan Qohirada mamluk sultonlarining saroyini qurish uchun ham foylalanilgan. Piramidalar qurilishiga ketgan materiallar hajmi to'g'risida quyidagi dalillar bo'yicha xulosa chiqarish mumkin: ingliz olimlarining hisoblashlariga ko'ra, bitta Xeops piramidasiga ketgan material Angliyadagi jamiki masihiy jamoatxonalarining qurilishiga ishlatilgan materialdan ko'p ekan. Yana shu hisob - kitoblar aniqlangan: Xeops piramidasiga ishlatilgan toshlardan XX asrda Germaniyadagi hamma jamoatxonalarni qurish mumkin bo'lardi.

2002 yili Evropa va Misr olimlari robot yordamida Xeops piramidasi ustida tadqiqot o'tkazdilar. Robot Xeops piramidasi ichiga qanday kirib

borayotganini butun dunyo televizor orqali tomosha qilib turdi. Arxeologlar texnikaning eng so‘nggi yutuqlari yordamida Xeops piramidasining eng muqaddas xonasiga - sirli xonasiga kirib bordilar. To‘rt ming yil davomida bu xonaga inson oyog‘i tegmagan edi. Ikki soat davomida o‘n ikki santimetrli *«piramideshar»* 65 metr tunnelni bosib o‘tib, maxsus drel bilan ohaktoshdan qilingan eshikni teshdi. Teshik orqali kichkina telekamerani ham olib o‘tdi. Robot u erda yana bir sirli xonaga duch keldi. Xonaning eshigi mahkamlangan ekan. Shunday qilib, xazina topilmadi. Robot yana ilgari yurishi uchun yana bir yil tayyorgarlik kerak bo‘ldi.

XXI asrda arxeologlar qazuv ishlarida eng yangi usullarni tatbiq qilib, shuni tushundilarki, qadimgi Misr arxitektorlari ayyorlik bilan ish tutgan ekanlar: Fir‘avnning qabrini har xil nopok odamlar bulg‘amasin, deb odamlarni chalg‘itish uchun yolg‘ondakam koridorlar qurgan ekanlar. Ikki frantsuz arxeologi Jak Bordo va Fransin Darmen dastlabki olti sulolaning fir‘avnlari qabrlari loyihasiga oid barcha ma‘lumotlarni yig‘dilar va har bir qabrning batafsil xaritalarini chizdilar. Tayyorlangan xaritalar asosida piramidalarning ichki er osti yo‘llarining bir necha yuz metrini suratga tushirdilar. Xarita va suratlarni solishtirib, shuni aniqladilarki, er osti yo‘llaridagi ko‘plab tutashgan joylar mahorat bilan qilingan soxta yo‘llarga olib borar ekan. Tutashgan joylar toshni o‘yib ishlangan bo‘lib, suvalgan yoki maydalangan toshga ohak kushib berkitilgan ekan. Shu tariqa gorizental tutashgan joylar soxta bo‘lib chiqdi. Ammo bu qazilma natijasida arxeologlar haqiqiy yo‘lakni va haqiqiy tosh devorni topishga muvaffaq bo‘ldilar. Bu yo‘lak va tosh devor piramidaning yashirin kovaklariga kiradigan joylarini sir saqlardi. O‘sha kovaklarni tashqaridan bilish mumkin emas edi, chunki kovak joylar qum bilan berkitilgan edi.

Qadimgi Misrda falsafa maktablari ham shakllangan edi. Maktabning asosiy bahsi «Nima birlamchi – raxmmi yoki moddiy olammi?» degan mavzu edi. Xudo Memfisning ruhoniylari, jamiki buyumlar bosh xudo Ptaxaning tafakkuri va kalomidan yaratilgan, deb hisoblardilar. Xudo Geliopolning ruhoniylari esa moddiy olamning birlamchi ekaniga ishonardilar. Ularning qarashicha, ilk suvlardan xudolar ham, atrof olamdagi jamiki hodisalar va buyumlar ham kelib chiqqan. Yunon filosoflari Misr ruhoniylaridan o‘rganganlari to‘g‘risida rad qilib bo‘lmaydigan dalillar bor.

Qadimgi Misr butun qadimgi dunyo, jumladan, yunon va Rim sivilizatsiyasining shakllanishiga va taraqqiyotiga ta’sir ko‘rsatgan. Bironta sivilizatsiya – na qadimni Rim, na qadimgi yunon, na qadimgi Xitoy sivilizatsiyasi **Misr sivilizatsiyasi** kabi qadimiy va uzoq muddat davom etgan emas. Misr jamiyati va madaniyati hech qanday o‘zgarishsiz **uch ming yil** davom etgan.

Qadimgi Yunoniston madaniyati

Qadimgi Yunoniston madaniyati tarixi **besh davrga** bo‘lib o‘rganiladi:

1. Egey yoki Krit-miken davri (mil. ol. III-II ming yilliklar) madaniyati.
2. Gomer davri (mil. ol. XI-IX asrlar) madaniyati.
3. Arxaik davr (mil. ol. VIII-VI asrlar) madaniyati.
4. Klassik davr (mil. ol. V-IV asrlar) madaniyati.
5. Ellinistik davr (mil. ol. 1V asrning II yarmi – mil. ol. I asrning o‘rtasi)

madaniyati.

Krit - miken davri eng qadimgi sivilizatsiya davri deb ham yuritiladi. Bundan tashqari, dastlabki uch davr ko'pincha **klassik davrgacha bo'lgan davr** degan umumiy nom bilan aytiladi. Bunday holda Yunoniston madaniyati uchta asosiy davrga bo'linadi: klassik davrgacha bo'lgan davr, klassik davr, ellinistik davr.

Egey yoki Krit - miken davri

XIX asrning 70 - yillarida nemis arxeologi Shliman Egey dengizi qirg'oqlarida qazuv ishlari olib bordi. Qazuv natijasida ettita shaharni aniqladi. Shxarlardan birida Shliman oltin xazinasini topdi. Bu xazina mil. ol. III ming yillikda yashagan shohga tegishli bo'lgan ekan. Bu shoh haqida Gomer «*Iliada*» dostonida shunday yozgan edi:

Muqaddas Troya halok bo'lar,
Priamning nayzabardor xalqi
Troya bilan halokatga uchrar.

Priam shahri oltin xazina egasi bo'lgan shohdan ming yil keyin barpo bo'lgan edi.

Troyadan uchinchi ming yillikning o'rtalariga oid arxeologik qatlamlar topilgan. Shliman bu shahardan katta qabr ham topdi. Qabrga sharqona ko'rinishda, oltin bilan bezatilgan liboslar kiygan erkak va ayolning jasadlari dafn qilingan. Qabrda qurol ham bor edi. Antik san'atdan **engsiz uzun kiyim** (*xiton*) ma'lum ediyu ammo sharqona liboslar hali uchramagan edi. Bu topilmalardan, Yunonistonda boshqa xalq madaniyati ham bo'lgan, degan xulosa kelib chiqadi. Troyadan Yana qal'a, saroy, qabrlar ham topilgan. Bu singari osori atiqalar Mikendan va Yunonistonning boshqa shaharlaridan ilgari ham topilgan edi.

Yunoniston madaniyati—uzoq taraqqiyot mahsuli bo'lib, Sharq mamlakatlari Bilan Egey dengizi bo'ylarida joylashgan yunon qabilalari bilan Bolqon yarim orollarining janubi, Krit orollari va boshqa Egey dengizi orollari, Egey dengizining Osiyo qismi o'zaro munosabatlari natijasida paydo bulgan. Bu joylar Miken davlatlari deb nom olgan. Ikkinchi ming yillik oxirida Miken davlatlari Bolqon yarim orolining shimolidan bu erga kelib o'rnatilgan va bu erdagi qabilalarga qarindosh bo'lgan yunon qabilalari tomonidan tor - mor qilindi.

Gomer davri madaniyati

Gomer davri madaniyati asosan Gomerning va Gesiodning asarlari asosida belgilanadi. Bu davr madaniyatida xudolar haqidagi miflar asosiy rol o'ynaydi. Yunonlar Gomerni xudolar haqidagi tasavvurlarimizning ijodkori, deb baholagan edilar.

Yunonistonda ko'chish davri (m. o. XI asr) tugashi bilan zodagonlar o'zlarining ijtimoiy-siyosiy tuzilmasini yaratdilar va «**Gomer ilohiy davlati**»ni barpo qildilar. Bu davlatning tepasiga Zevs tasviri quyilgan bo'lib, bu kultni bu erga kelgan bosqinchilar o'zlari bilan birga olib kelgan edilar. Zevs erli xudolarga duch kelganda, ularning vazifasini o'ziga olib, siqib chiqardi, boshqa xudolar bilan qo'shib ketdi va ularning nomlarini va sifatlarini o'ziga oldi, Yana boshqa ba'zi xudolar bilan murosas qilib, birga yashadi, shuning uchun oldingi xudolar Zevsning ukalari, singillari, bolalari bo'lib qoldi. Zevs ba'zi xudolar bilan oila qurdi. Ammo

Gomerda ham, Gesiodda ham xudolar olamining yaratuvchisi emas, o'sha xudolarning o'zlari tug'ilganlar. Qachonlardir ular mavjud bo'lmagan edilar.

Arxaik davr madaniyati

Arxaik davrda yunon shahar - davlatlari shakllana boshladi, ilmiy tafakkur, she'riyat rivojlandi, falsafa, teatr paydo bo'ldi, Yunon san'ati taraqqiy qildi. Arxaik davrda sport va musiqaviy - badiiy o'yinlar paydo bo'lib, yunonlar o'zlarining xudolariga bag'ishladilar. Mil. ol. 776 yildan boshlab xudo Zevsga bag'ishlangan sport musobaqalari odatga aylandi. Bu o'yinlar **Olimpiya o'yinlari** deb nom oldi va to'rt yilda bir marta o'tkaziladigan bo'ldi. Xudo Apollon sharafiga bag'ishlab o'tkaziladigan sport va musiqa musobaqalari Pifiy o'yinlari deb nomlandi. Bu musobaqa ham to'rt yilda bir marta o'tkaziladigan bo'ldi.

Yunonistonning ancha rivojlangan viloyati Ioniya (Kichik Osiyoning g'arbiy qirg'og'ida)da **naturfilosofiya** rivojlandi. Materializm va ob'ektiv qonuniyatlarni izlash bu falsafiy oqim uchun xarakterli edi. **Fales** (mil. ol. 624 – 546) hamma narsalarning ibtidosi va asosi suv degan bo'lsa, **Anaksimnen** (taxminan mil. ol. 585– 525) - havo, **Anaksimandr** (taxminan mil. ol. 611–546) - cheksizlik, deb qaragan edilar.

Pifagor va uning izdoshlari, butun borliqning asosi miqdor va miqdor munosabatlaridir, deb hisoblab, matematika, astronomiya va musiqa nazariyasi taraqqiyotiga muhim hissa qo'shdilar. Mashhur yunon faylasuflaridan **Geraklit** (taxminan mil. ol. 554 - 483) materiyaning asosi olov, degan xulosaga keldi. Uningcha, tabiatda ham, jamiyatga ham abadiy harakat va kurash ketadi.

Deyarli hamma qadimgi yunon faylasuflari matematik bo'lgan edilar. Bular – Pifagor, Aflotun, Arastu bo'lib, ular olamning miqdoriy tavsifi to'g'risidagi falsafiy ta'limotni rivojlantirdi. Birinchi yunon faylasufi Fales jiddiy astronomik tadqiqotlar yaratdi, quyosh tutilishi to'g'risida bashorat qildi, ayni paytda u savdogar, dengizchi, ko'priksiz, ajoyib injener, davlat arbobi bo'lgan edi.

Arxaik davrdagi adabiyotda epik janrlar etakchi rol o'ynadi. Gomerning **“Iliada”si**, **“Odisseyasi”** (mil. ol. VIII asrning oxiri) buning namunasidir. Bu davrda yana Gesiod **“Teogoniya”** (ya'ni Xudolar shajarasi) va **“Mehnat va kunlar”** dostonlarini yozdi. Ezopning (mil. ol. VI asr) masallari ham yunon madaniyati taraqqiyotida muhim rol o'ynadi.

Arxitektura ham rivojlandi. Geometrik jihatdan to'g'ri shakldagi kolonnalar, haykaltaroshlik, kulolchilik rivojlandi. Ayniqsa, Korinflik kulollar idishlarga naqsh solishni o'ylab topdilar. Bu davrda arxitektura va haykaltaroshlikning birlashtirilgani diqqatga sazovordir. Ibodatxonalar tashqi tomondan bo'rtma naqshlar bilan bezatilgan, ichkarisiga esa xudolarning haykalchalari qo'yilgan.

Klassik davr

Bu davr *Perikl*, *Sugrot*, *Aflotun*, *Arastu*, *Demokrit*, *Esxil*, *Sofokl*, *Eviprid* va boshqa qator allomalarning nomlari bilan bog'liq. Bu davrda haykaltaroshlik rivojlanib, haykallarning turli shakllari va turlari yaratildi. Marmar bilan birga bronzadan foydalaniladigan bo'ldi.

Mil. ol. V asrda yunon jamiyatining madaniy mezonlari shakllana boshladi. Ovqat va ichimliklarda mo'tadillik, axloqda tiyqlik, haqiqatgo'ylik, o'z so'ziga sodiqlik, ishda halollik, jismoniy bardoshlilik va boshqa qator axloqiy mezonlarga

ko'ra jamiyat odamlarga baho bergan. Insonga hurmat shu tariqa shakllana boshladi. Sport rivojlandi, ayniqsa, bolalarni sog'lom tarbiyalashga yunonlar kunning ko'p qismini uydan tashqarida - sport zallarida, stadionlarda o'tkazardilar. Shahar markazidagi bozor maydoni odamlar har kuni yig'iladigan joy edi. Hamma yangiliklarni ular shu erda eshitganlar, Qolaversa, odamlar bu erda bir-birlari bilan uchrashib, shaxsiy ishlarini bitirganlar.

Fidiy, Meron, Poliklet va boshqalar klassik davr *haykaltaroshligiga* asos soldilar. Rassomchilikda *Polignopa* (V asr boshlari) va *Apollodora* (V asrning ikkinchi yarmi) yangicha usullarni, sujetlarni olib kirdilar. Klassik davr adabiyotida *tragediya* va *komediya* janri paydo bo'ldi. Esxil (mil. ol. 525–456), *Sofokl* (taxminan mil. ol. 496–406) va *Evripid* (mil. ol. 485–406) tragediya janriga asos soldilar. *Tragediya* Dionis sharafiga o'tkaziladigan marosimlardan kelib chiqqan. *Komediya* ham Dionis sharafiga aytilgan satirik qo'shiq va raqslardan paydo bo'ldi. Shu tariqa Yunonistonda dramatik teatr paydo bo'ldi.

Miloddan oldingi V asr ajoyib arxitektura inshootlariga boy. Jamoat binolari sifatida *ibodatxona* ko'p qurilgan edi. IV asrda Yunonistonda iqtisodiy va siyosiy tanazzul kuzatiladi. Ammo madaniyatning turli sohalari rivojlanib boraverdi. *Antik falsafa* ayni shu paytda yuksak cho'qqiga etdi. Uchta faylasuf - *Suqrot, Aflotun va Arastu* antik falsafani yaratdilar.

Ellinistik davr

Aleksandr Makedonskiy bosib olgan erlarda yunon madaniyati tarqalgan davr alohida bosqich hisoblanadi. Bu davrdagi madaniyat ellinizim madaniyati deyiladi. Yunon va mahalliy madaniyatning aloqalari yagona ellinistik madaniyat paydo bo'lishiga yordam berdi. Aleksandr Makedonskiy imperiyasi yiqilgandan keyin ham alohida mustaqil davlatlarda ellinistik madaniyat saqlanib qolaverdi (*Misr, Salavkiylar davlati, Pergam davlati, Baqtriya, Pontiy shohligi va b.*).

Bu davrda *ilmiy bilimlar* taraqqiy qildi. *Arximed* (taxminan mil. ol. 287-212), *Evklid* (taxminan 365-300), *Aristarx Samoskiy* (mil. ol. 320-250)larning kashfiyotlari yuzaga keldi. Ilmiy bilimlarning taraqqiyoti yig'ilgan axborotlarni sistemalashtirishni va saqlashni talab qilardi. Bir qator shaharlarda *kutubxonalar* barpo qilindi. Ulardan eng kattasi *-Aleksandriyada va Pergamda* edi. Filologiyaning grammatika, matn tanqidi, adabiy tanqid sohalari rivojlandi.

Qadimgi Rim madaniyati

Qadimgi Rim madaniyatining shakllanishiga antik dunyodagi ikki buyuk madaniyat - etrusklar va yunonlar madaniyati an'analari ta'sir ko'rsatdi. Rim ibodatxonalari etrusk ibodatxonalari namunasi bo'yicha qurildi, lotin alifbosi ham etrusklarning alifbosi asosida yaratildi. Yunonlarning ta'siri mil. ol. III asrdan boshlandi. *“Odisseya”*ning lotinchaga ta'siri Rim she'riyatiga ta'sir ko'rsatdi. Ammo Rim she'riyati tom ma'noda xalq og'zaki ijodidan o'sib chiqdi.

Qadimgi Rim tarixi *uch davrga* bo'linadi:

Shohlik davri (mil. ol. VIII - VI asr boshlari).

Respublika davri (mil. ol. 510 / 509 — 30 / 27 yillar).

Imperiya davri (mil. ol. 30/27 – mil. 476 yillar).

Rim sivilizatsiyasining taraqqiyoti Rim shahrining o'sishiga olib keldi, mil. ol. III–I asrlarda Rim shahri aholisi I milliondan 1, 5 millionga etgan edi.

Antik davrga oid Rim me'morchiligining noyob namunalari sifatida **Panteon** (hamma xudolarga bag'ishlangan joy)ni ko'rsatish mumkin. Panteon – ibodatxona bo'lib, imperiyadagi ko'plab xalqlarning birligi g'oyasini gavdalandiradigan barcha xudolar uchun qurilgan.

Amfiteatr (yunon. *amphit* – *atrof va hearron* – *teatr*) tomosha uchun (ko'pincha gladiatorlar jangi uchun) qurilgan inshoot bo'lib, cho'ziq shakldagi maydon bo'lgan va atrofida tomoshabinlar uchun zinapoyalardan iborat o'rindiqlar joylashgan. **Kolizey** eng mashhur amfiteatr bo'lib, **50 ming** tomoshabinga mo'ljallangan edi.

Rimda issiq va sovuq suvi bor hammomlar, gimnastika zallari, dam olish xonalari qurilgan. Ko'p shaharlarda **3–6 qavatli uylar** qurilgan.

Imperiya davrida **Rim shaharlari rejasi** anchagina yaxshilangan, chiroyli maydonlarga, yashash uchun qulay bo'lgan uylarga alohida e'tibor berilgan. Neron hukmronligi davrida Rimda yong'in yuz bergan va 14 ta tumandan 10 tasi yonib tugagan. Bu tumanlarda uylar asosan yog'ochdan qurilgan, yo'llar tor edi. Yong'indan keyin imperator shaharni yangi reja bo'yicha - ko'chalari keng, uylarni toshdan, imperator saroyini ham toshdan qilib qurishga farmon berdi.

Imperiya davridagi shaharlarning farqli xususiyatlaridan biri **kommunikatsiya vositalarining - tosh ko'prik, vodoprovodlar, kanalizatsiyalarning borligi edi**. Imperiya davrida Rimda **II ta vodoprovod bo'lib, ikkitasi hozirgacha ishlaydi**. O'sha davrlarda qurilgan yo'llar, ko'priklar hozirgacha xizmat qiladi.

Rimda fan va maorif katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Ta'lim uch bosqichdan iborat edi: boshlang'ich ta'lim, grammatika maktabi va ritorika maktabi. Imperatorlar ritorika maktabi uchun katta mablag' ajratardilar. Barcha ta'lim bosqichlarida o'qish, yozish va hisoblash o'rgatilgan. O'rta maktablarda grammatika muallimlari yunon tili va ettita fandani - grammatika, dilektika, ritorika, musiqa, arifmetika, geometriya, astronomiyani o'rgatganlar. Bular qatorida arxitektura va meditsina ham o'qitilgan. Oxirgi bosqich oliy ta'lim bo'lib, notiqlik san'ati va falsafa o'qitilgan. Mansabdor odam bo'lish uchun va siyosatda ritorikani egallash shart bo'lgan.

Rim ta'lim tizimi yunonlardan namuna olgan holda rivojlandi. Birinchi o'rinda huquq, tillar, adabiyot, tarix, ikkinchi o'rinda matematika turgan edi. Oliy ta'limda falsafadan ko'ra, notiqlikka ko'proq e'tibor berilgan.

Rim, Aleksandriya, Afina, Korfagen shaharlari **ilmiy markazlar sifatida** faoliyat ko'rsatgan edi. I–II asrlarda Rimda geografik bilimlarga, tibbiyot va tarixga e'tibor berilgan. *Strabonning* (mil. ol. 64/ 63 – mil. 23/24 yillar), *Ptolomey* (I–II asrlar)ning kitoblari yaratildi. *Pliniy* (I asr) fizik geografiya, botanika, zoologiya, mineralogiyani o'z ichiga olgan **“Tabiiy tarix”** qomusini yozdi. Tibbiyot rivojlandi: *Galen* (129– 199 yillar) **nafas yo'llari, bosh miya bo'yicha tajribalar o'tkazdi, birinchi bo'lib odam a'zolarining anatomik tuzilishini berdi. Vrachlar tayyorlash uchun maktablar ochildi.**

Miloddan oldingi III asrda yunonlar ta'siri ostida **Rim adabiyoti** paydo bo'ldi. *Muarrixlar yunon tilida Rim yilnomalarini yozdilar*. Jumladan, *Tsitseron* (mil. ol. 106 – 43 yillar) **ning publitsistikasi** Rim nasrining eng yaxshi

namunalaridandir. Uning 50 dan ortiq nutqlari va notiqlik nazariyasiga oid ishlari saqlanib qolgan. Tsitseronning ijodi Rim adabiyotida **“Oltin lotin davri”**ni kashf qildi. Bu davrda nasrning go‘zal namunalari yaratildi.

Rim she‘riyati ham mil. ol. I asrda katta muvaffaqiyatga erishdi. *Lukretsiy* (96–55 yillar) ning **“Buyumlarning tabiati haqida”** nomli falsafiy poemasi, *Goratsiy* (65–8 yillar)ning satiralari, qasidalari va boshqa she‘riy asarlari, *Ovidiy* (mil. ol. 43 – mil. 18 yillar)ning ishqiy she‘rlari va maktublari **Rim she‘riyatiga asos soldi.**

Rim teatr san‘ati, haykaltaroshlik yunonlarning ta‘siri ostida rivojlandi. Ammo materiallar teatr san‘atida Rim jamiyatining hayotidan olindi. Haykaltaroshlikda ham bizgacha etib kelganlari yunonlar ta‘siridan xolidir. Haykaltaroshlar insonning ichki olamini ko‘rsatishga ko‘proq e‘tibor qaratganlar.

Rimliklarning diniy e‘tiqodi dastlab majusiylikka asoslangan edi. Milodiy IV asrda Rim imperiyasi G‘arbiy va Sharqiy qismlarga bo‘linib ketgandan keyin, masihiylik g‘alaba qildi va katolik oqimi hayotga singib bordi.

Xitoy madaniyati

Xitoy — sivilizatsiya ilk bor paydo bo‘lgan to‘rt mamlakatning biri bo‘lib, qadimgi Misr, Bobil va Hindiston qatorida turadi. Rasmiy ma‘lumotlarga qaraganda, mamlakatda besh mingta tarixiy va madaniy yodgorliklar mavjud. Miloddan oldingi uchinchi ming yillikda xitoyliklar qizil, oq, safsar rangli sopollar ishlab chiqarganlar. Sopollarga to‘rburchak, to‘lqinsimon shakllar solganlar. Xitoy madaniyatidan qolgan eng noyob yodgorlik — alifbodir. **Xitoy yozuvi “ieroglif”** deb ataladigan belgilardan iborat bo‘lib, **50 ming** belgidan, ya‘ni ierogliflardan iborat. **“Ieroglif”** termini yunoncha bo‘lib, **“toshga o‘yib yozilgan muqaddas belgi”** degan ma‘noni bildiradi. Bundan tashqari, 1958 yili xitoy tilining lotinlashgan alifbosi ham qabul qilingan.

Kundalik hayotda **4–6 ming** belgi ishlatiladi. Hozirda yaxshi ma‘lumoti bor xitoylik **6–8 ming** belgini biladi. Gazetani o‘qiy olish uchun **3–5 ming** belgini bilish kerak bo‘ladi.

Alifbo Xitoy madaniyatidan eng noyob merosdir. **“Madaniyat”** so‘zi xitoychada **“ven-xua”** deb aytilib, **“savodli bo‘lmoq”** ma‘nosini bildiradi. Xitoy ierogliflarining xizmati shundaki, millat o‘z merosini saqlashga va yoyishga, davlatni markazlashtirib, mustahkamlashga imkon berdi. Xitoy rahbariyati ieroglif yozuvni xitoy millati va madaniyati birligi uchun kafolat sifatida qaraydi. Xitoy ierogliflari yana husnixat estetikasi uchun ham asosdir.

VII–XIII asrlarda xitoyliklar **rassomchilikni** san‘atning muhim ko‘rinishlaridan biri sifatida hurmat qilganlar. Bu davrdan saroy devorlariga, ibodatxonalarga solingan suratlar, miniaturalar saqlangan. **Bir necha metrli o‘rama qog‘ozlarda shahar va saroy hayoti, tabiat, portret, maishiy hayot tasvirlangan.** **Rassomlar guruchdan qilingan qog‘oz va ipakdan foydalanganlar.**

Qog‘oz bilan birga **xitoyliklar birinchi bo‘lib choy, chinni, porox, soyabon, muzqaymoq, ipak va gugurtni** o‘ylab topib, dunyo bo‘ylab tarqalgan. Besh ming yil ilgari **ilk bor dunyoda beton quyish texnologiyasini** ishlab chiqqanlar. Gansu viloyatidagi arxitektura kompleksi shundan dalolat beradi.

Samo ibodatxonasi (1420 yilda qurilgan) Pekinning o'ziga xos ramzidir. Bu ibodatxona dumaloq shaklda qurilgan bo'lib, uch qavatli tomi bor. Aslida bu ibodatxona imperator sayr qiladigan o'rama park bo'lgan edi. Ibodatxona poydevorining **diametri 30 metr, balandligi 38 metr**. Ibodatxonaning yana bir diqqatga sazovor tomoni shuki, devor aks sado beradi va bir tomondan ikkinchi tomonigacha ovoz yoyiladi.

G'or ibodatxonalar ham Xitoy arxitekturasining e'tiborga loyiq tomonlaridandir. Asosan, tog'larni o'yib g'orlarda barpo qilingan budda ibodatxonalari tarixi 1000 yildan nariga borib taqaladi.

G'or ibodatxonalari orasida Gansu viloyatidagi Dunxuan shahrida barpo qilingan ibodatxona qadimgi Sharq san'atining xazinasini deb nom olgan. Bu ibodatxona Minshaman shahri etagidagi qoyaga o'yilgan, **uzunligi 1600 metr**. Bu ibodatxonalar Mogao ibodatxonalari kompleksi deyiladi. Ibodatxona qurilishi milodiy 360 yilda boshlanib, uzluksiz ravishda 700 yil davom etgan. **Buyuk ipak yo'li shu erdan o'tgan**. Ibodatxona qurilishida savdogarlar, amaldorlar, oddiy odamlar ishtirok etganlar, nazrlar ataganlar. Ibodatxona kompleksida **735 g'or, 45 ming kvadrat metr devor suratlari, 2415 ta turfa rangdagi haykalchalar** saqlangan. Bu yodgorliklar 10 sulola hukmronligi davrida barpo bo'lgan. **1988 yili YuNESKO** qarori bilan mazkur ibodatxona kompleksi **jahon madaniy merosi** sifatida ro'yxatga olingan.

Xitoy arxitekturasini Yaponiya, Koreya, Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari arxitekturasiga kuchli ta'sir etgan. **Xitoyda falsafiy va diniy oqimlar** asosan miloddan oldingi birinchi ming yillik oxirida shakllanib bo'lgan edi. Birinchi navbatda konfutsiylik va daosizm paydo bo'ldi. Xitoyning ma'naviy madaniyatida buddaviylik katta rol o'ynadi. Buddaviylik Xitoyga milodiy I asr o'rtalarida Hindistondan kirib keldi. VIII asrda Xitoy islom ta'limoti bilan tanishdi. Keyinroq katolik missionerlari paydo bo'ldilar. IX asrning o'rtalarida esa mamlakatga masihiylik kirib kela boshladi.

Konfutsiylik ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liq. Konfutsiyning (mil. ol. 551–479) bu ta'limoti g'ayritabiiylikka aslo aloqador emas. Shuning uchun konfutsiylikni dunyoviy ta'limot deb ataydilar. Konfutsiy oila - qarindoshlik aloqalarini ham davlat, ham diniy nuqtai nazardan talqin qildi. *“Davlat - bitta oila, hukmdor, ya'ni Osmon o'g'li bir paytning o'zida xalqning otasi va onasidir”*, deb baho bergan edi.

Daosizm qadimgi miflar, xalq inonch - e'tiqodlari, kullarga asoslangan edi. **Dao** - “yo'l” degan ma'noni bildirib, uning asoschisi lao Tszidir. U Konfutsiyning zamondoshi bo'lgan edi.

Umuman, Xitoy madaniyati tarixi dunyo madaniyati tarixida muhim rol o'ynadi.

Hindiston madaniyati

Hindiston qadimgi sivilizatsiya o'lkalaridan biridir. Qadimgi Hindiston olamga *“Moxobxorot”*, *“Ramayana”* kabi epik asarlarni, Kalidasa kabi buyuk ijodkorni, *“Panchatatra”*ni bergan.

Hindiston – birinchi jahon dini buddizm vatani bo'lsada, Hindistonning o'zida induizm bilan ikkinchi darajada turadi. Bu ikki din ham *«Veda»* da aks e'tirilgan

qadimgi tasavvurlardan kelib chiqqan. xindlarning dunyoqarashi va barcha tushunchalarini belgilovchi markaziy g'oya, hind madaniyatining o'ziga xos xususiyati- dunyoda sodir bo'luvchi benihoya uzliksiz harakat g'oyasi hisoblanadi, ya'ni dunyoning aylanishi na ibtido, na nihoya, na aniq maqsadga e'ga. Dunyoning doimiy aylanishida qayta yangilanish va dunyoviy ilohiy ruh nishonasi-individual ruh bo'ladi. Ular doimo yangi moddiy ko'rinishda vujudga keladi, buning uchun inson tanasi bo'lishi shart e'mas, ya'ni ruh jonivorlar, o'simliklar tanasiga joylashishi mumkin. xindlar shu tariqa o'z dunyo qarashidan nargi dunyo haqidagi g'oyani istisno qilganlar. Mutloq «*dunyoviy qonun*» borliq hukmdori Braxma-olamning ob'ektiv ibtidosi. Ularni taqqoslaganda aniq xudolarning roli uncha katta e'mas, faqat «*dunyoviy qonun*» tamoyillarini individuallashtirgan timsolidan iboratdir. xech kim, shuningdek xudo ham inson karmasini o'zgartirishga qodir e'mas. Karmaning sanskrit tilidan tarjimasini «*faoliyat*» (*taqdir*) ni bildiradi. Bu tushunchaning mazmunini aniqlash murakkab. Karma insonning oldingi hayotidan meros bo'lib o'tadi va hozirgi hayotining mazmuni va faoliyatida namoyon bo'ladi, u bo'lg'usi moddiy timsolning sifatini belgilaydi. Gunohlarni kechirish haqida tazarru yoki ibodat bilan Karmani o'zgartirish mumkin e'mas, U faqat insonning axloqiy fe'l-atvorini belgilaydi. SHu bilan birga, har bir indus va buddist uchun o'z-o'zini bilish va o'zining kamolotiga etish, o'z ruhiy holatini aniqlash, o'z karmasini toza saqlanishi haqida o'ylash asosiy hisoblanadi.

Bu Hindistondagi dinlar hayotdan, faoliyatdan voz kechishga undaydi degani e'mas, balki ular dunyoviy tashvishlarga befarq bo'lishga undaydi desa bo'ladi. xind madaniyatining butun mazmunida zohir va botin, muaqqat va mangulik o'rtasidagi muvozanatni saqlash zarurati haqidagi fikr yotadi. Ikkinchisi – mantiqiy, uchinchi mantiqdan ustun idrok qilishga muvofiq keladi.

Qadimgi Hindiston *matematika, astronomiya, tibbiyot* sohasida katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Hozirgi arifmetikaga asos bo'lgan son tushunchasini ham hindlar yaratgan.

Hindistonda noldan foydalanib o'nlik sanoq tizimi yaratilishi bilan *algebra* rivojlana boshladi («*son*», «*tub son*», «*sinus*» kabi atamalar hindistonda paydo bo'ldi). O'lim sababini aniqlash maqsadida murda tanasini anatomik tadqiq qilish tajribalari *anatomiya va fiziologiyani* rivojlantirib, medisinada katta yutuqlarga e'rishildi. Hindistonda tibbiyot taraqqiyoti haqida tibbiyotga oid asarlardan birida *jarrohlikning 300 turi bo'lganligi va 120 ta jarrohlik asbobi* mavjudligi e'latiladi.

Hindistonda bilim uch darajaga ajraladi:

1. Bilmaslik (avidya).
2. Tushuncha, «ilmiy» bilim (vijnyana).
3. xamma narsani bilish (prajnya), ya'ni birinchi daraja mantiqsiz fikrlash,

Hindiston mamlakati va madaniyati tarixi quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

- *Xoropp sivilizatsiyasi*
- *Veda davri*
- *Maur davri*
- *Guptlar davri*

- *Boburiylar imperiyasi*
- *Zamonaviy tarix*

Xoropp madaniyati mil. ol. 3200– 1300 yillar oraligʻida yashagan. Xoropp madaniyati Mesopotamiya va Misrdan keyin uchinchi oʻrinda turadi. Xoropp madaniyatining eng muhim tomonlaridan biri erga borona bilan ishlov berishning yoʻlga qoʻyilgani va yozuvning yaratilganidir. Xoropp madaniyatining eng qadimgi markazlari Moxenjo Doro va Xoropp shaharlaridir. Bu va boshqa shaharlardan topilgan arxeologik yodgorliklar bronza davriga oiddir. Xoropp madaniyatida inson Evropa irqiga mansub boʻlgan.

Shaharsozlik madaniyati ham bugungi arxitektura talablariga javob beradi. Maxenjo Doro va Xoropp shaharlari bir xil reja asosida qurilgan va keyingi davrlarda ham oʻzgartirilmagan. Asosiy koʻchalar toʻgʻri toʻrt burchak hosil qilib kesishgan va kvartallar hosil qilingan. Bu shaharlarda suv tarmoqlari va kanalizatsiya barpo qilingan. 2–3 qavatli uylar qurilgan.

Topilgan yozuv namunalari 400 piktogramma (rasmi yozuv)dan va boʻgʻinli belgilardan iborat. Arxeologlar topgan chizgʻichda oʻnlik boʻluv sistemasi qoʻllangan. Tarix yana gʻor suratlarini, ov sahnasi tavsirini ham saqlagan.

Veda davri ikkinchi ming yillikning oʻrtasi va birinchi ming yillikning oʻrtasiga aloqador boʻlib, boshqa mamlakatlardan Hindistonga kelgan xalqlarning madaniyati bilan bogʻliq. **Ariylar** deb atalgan bu xalqlar chorvachilik bilan shugʻullanganlar. Ammo ularning kelib chiqishi hanuzgacha maʼlum emas. Ularning tili hind-evropa tillaridan biri sanskritning qadimgi shakliga mansub.

Miloddan oldingi XV asrda ariylar Shimoliy Hindistonga bostirib kirdilar va bu erning tub aholisi dravidlarni janubga quvdilar. Hindiston aholisning tili asli dravid tilidir. Hind tillari guruhiga kiruvchi tillarning toʻrtidan uch qismi ariylarning sanskrit tiliga qarindoshdir.

Ariy qavmlari Hindistonga kelganlaridan (*baʼzi olimlar Oʻrta Osiyodan, baʼzilari Janubiy Rus choʻllaridan kelgan deyilar*) keyin madaniy taraqqiyotda keskin oʻzgarishlar boʻldi. Vedalar ayni shu davrda yaratilgani uchun Hindiston tarixida **veda davri** deb yuritiladi. Vedalarda garchi bir oʻrinda **3399 xudo** borligi aytilsa ham, **33 xudo** toʻgʻrisida soʻz yuritiladi. Xudolar **zaminiiy, samoviiy** va **oraliq** kabi uchga boʻlingan. Ariylar koʻp izzat qiladigan xudo yomgʻir va momaqaldiraq xudosi Indra boʻlib, unga **250 madhiya** bagʻishlangan. Boshqa xudolarga bagʻishlangan madhiyalarda ham Indra nomi eslanadi.

Vedalarga toʻrtta asosiy toʻplam - *Rigveda (madhiya vedasi)*, *Samaveda (kuylar vedasi)*, *Yajurveda (qurbonlik vedasi)*, *Atxarveda (afsun va sehr–jodular vedasi)* dan iborat.

Vedalar oʻsha davrdagi turli bilim sohalarini - dehqonchilik, tibbiyot, geometriya, hunarmandchilik, harbiy texnika, astronomiyani qamrab oladi. **Upanishodlar** ham vedalarning oxirgi janrlaridan biridir. “Upanishod” - insonni xudoga (yoki ustozga) yaqinlashtiradigan narsa degan maʼnoni bildiradi. Upanishodlar Hindistonning eng qadimgi falsafiy asarlari hisoblanadi. Upanishod buddaviylikka, jaynizmga katta taʼsir etgan. Upanishodning asosiy vazifasi shaxs ruhini koinot ruhi bilan bir xil deb qarashdan va talqin qilishdan iborat edi.

Maur davlati Ganga daryosi bo'yida barpo qilingan bo'lib, bu madaniyat buddaviylikning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Maur sulolasi hukmdorlari buddaviylikdan xalqlarni birlashtirish uchun foydalandilar. Maur davlatidagi madaniy yodgorliklar **Ashok** (mil. ol. 268–232 yillarda hukmronlik qilgan) nomi bilan bog'liq. U jang bilan boshqa davlatlarni qo'shib oldi, ko'p davlatlar bilan diplomatik munosabatlar o'rnatdi, fan va san'atga e'tibor berdi, shaharlar barpo qildi. Ashok ko'plab budda ibodatxonalari qurdirdi. Dunyoviy adabiyot ham Ashok davrida rivojlandi. Jumladan, "Artaxshastra" nomli siyosiy asar bu davrdagi muhim yodgorliklardan biridir. Asarda saroydagi ziddiyatlar, fitnalar, kimlarningdir sirli o'limi she'riy yo'lda bayon qilingan. Ashok vafotidan keyin Maur davlati tanazzulga yuz tuta boshladi.

Guptlar imperiyasi. Bu imperiya (319–540 yillar) davrida mamlakat yana birlashib, qudratli davlatga aylandi. Sanskrit asosiy til bo'lib qoldi. Guptlar sulolasini qadimgi hind madaniyatining "oltin asri" deb ataydilar. Sulolaning ba'zi vakillari, jumladan, Chandrgupta va Skandagupta shoir hamda musiqachi bo'lgan edilar. Buyuk shoir va dramaturg Kalidasa Chandragupta hukmronligi davrida yashagan edi.

Bu davrda moddiy madaniyat rivojlandi: ipakchilik, sun'iy sug'orish rivojlandi. Hunarmandlar qurol va zeb - ziynatlar ishlab chiqarishda katta muvaffaqiyatga erishdilar, ipak va paxtadan nafis matolar to'qidilar. V asrda xunlarning avlodi eftalitlar (oq xunlar) bostirib kirib, Guptlar imperiyasiga zarba berdilar.

Boburiylar imperiyasidan Agra shahri yaqinidagi Toj Mahal dunyo arxitekturasida tengsiz inshootdir. Inshoot 1631–1653 yillar oralig'ida Shohjahon hukmronligi davrida barpo qilingan. Qurilish ishlarida Hindiston va O'rta Osiyodan 20 000 odam ishtirok etgan. Saroy kunning turli paytlarida turlicha tovlanadi. Toj Mahal Hindistonda keng tarqalgan shohlar maqbarasiga mansubdir.

Hind madaniyatidagi buddaviylikning ta'siri butun dunyo madaniyatida seziladi. Qadimgi Hindiston tibbiyoti, matematikasi butun dunyoda shuhrat topdi, tilshunoslik, mantiq, psixologiya fanlari yuqori bosqichga ko'tarildi. Hind madaniyatida an'anaga sodiqlik va yangilikka intilish baravar olib borilmoqda.

Vizantiya madaniyati

Vizantiya o'rta asr madaniyati tarixida alohida o'rin egallaydi. Vizantiya o'rta asr olamiga adabiyot va san'atning eng yuksak namunalarini berdi. Vizantiya ta'limning yuqori ko'rsatkichi, ma'naviy hayotning faolligi, tasviriy san'atning ta'sir kuchi va chuqur ma'no ifodasi bilan o'rta asr Evropa mamlakatlaridan bir necha asrga o'zib ketdi.

Vizantiya davlati hududida chorvachilik, qishloq xo'jaligi rivojlandi. Ayniqsa, antik davrdan qishloq xo'jaligi asoslarini va erga ishlov berish, zaytun moyi ishlab chiqarish, uzumchilikni o'zlashtirib, katta iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishdi. Vizantiyada tabiiy boyliklar ham mo'l edi. Teri va teri mahsulotlari etishtirishda ham eng ilg'or davlat edi. Aholining etnik tarkibi turlicha edi: katta qismini yunonlar, ulardan keyin suryoniyalar, yahudiylar, frakiylar, qibtiylar, daxlar, Kichik Osiyodagi erli mayda xalqlar, gruzinlar va armanlar tashkil qilardi. Vizantiyaning ko'p xalqlari, ayniqsa, sharqiy qismidagi xalqlar o'zlarining

turmush tarzini, tili, madaniyati, udumlari, urf–odatlarini saqlab qolishga harakat qildilar. Bora–bora yunonlar har sohada hukmron bo‘lib qoldilar. Ilk Vizantiya davlatida jiddiy demografik o‘zgarishlar, ommaviy ravishda qabila va elatlarning ko‘chib kelishi, bosqinchilarning hujumi va hokazolar elliniizmning barqarorlashini qiyinlashtirdi.

Vizantiya davlati ikki davr chegarasida - so‘nggi antik davrning barham topishi va o‘rta asr jamiyatining tug‘ilishi chegarasida paydo bo‘ldi. Vizantiya tarixining ilk davri dastlabki uch yarim asrni qamrab oladi. Bu davrda Vizantiya tarkibiga Rim imperiyasi sharqiy qismidan yarmi kirgan edi. Rimning sharqiy qismi esa *Bolqon yarim orollarini, Kichik Osiyoni, Suriya va Falastinni, Misrni, Kirenaik (Shimoliy Afrika)ni, Krit va Kipr orollarini, Mesopotamiyaning bir qismini, Armanistonni, Arabistonning ayrim orollarini, Qora dengiz bo‘ylarini (jumladan, Qrimdagi Xersonni va Kavkazdagi Lazikni)* o‘zi ichiga olgan edi. Manbalarning xabar berishicha, bu davrda **Vizantiya hududi 750 ming kv. km.** dan ortiq edi. Bu degani - *yuqori dehqonchilik madaniyati uchun afzalliklar paydo bo‘ldi*, deganidir. Bu erda azaldan **donli ekinlar** (*bug‘doy, arpa, suli*) o‘stirilardi, **zaytunzor va uzumzorlar** barpo qilingan edi.

Yunoniston, Kichik Osiyo sohilidagi viloyatlar, Suriya va Falastin bog‘–rog‘lari, uzumzorlari bilan shuhrat taratdi. Falastin esa xurmolari, pistalari bilan mashhur bo‘ldi, Yunoniston va Kichik Osiyoning ichki tumanlari zaytunzorlarning asosiy markaziga aylandi. VI asrdan boshlab Xitoydan Vizantiyaga ipak qurtini ko‘paytirish san‘ati kirib keldi. Vizantiya imperiyasida ipakchilikning markazi Finikiya bo‘ldi. Ilk Vizantiyada yirik shaharlar markazi hali antik shahar qiyofasini saqlab kelayotgan edi. To‘g‘ri solingan ko‘chalar, antik davrga oid haykalchalar bilan bezatilgan maydonlar ilk Vizantiyaning alohida belgilari edi. Shahar hayotining markazi, oldingiday, chiroyli jamoat binolari bilan o‘ralgan maydon bo‘lib, bu maydon *agora* (yoki forum) deb atalardi. Har bir shaharda teatr yoki sirk mavjud edi. Boylarning ikki qavatli uylari shaharning asosiy ko‘chasida joylashgandi. Ko‘p shaharlarda masihiylar jamoat binolari o‘tib borayotgan bo‘lsa ham, hamon majusiylar ibodatxonalari saqlanib qolgan edi.

Vizantiyaning poytaxti Konstantinopol bo‘lib, VI asrda Yustinian hukmronligi davrida hashamatli saroylari, ibodatxonalari bilan mashhur bo‘ldi. Imperiya poytaxti dunyoviy madaniyatning o‘chog‘i bo‘lib qolaverdi. VI asrda yashagan notiq Felistiy Konstantinopolni **“ulug‘vorlikning g‘oyat katta ustaxonasi”** deb bekorga aytmagan edi.

Vizantiya madaniyati murakkab sharoitda paydo bo‘ldi. Ayrim hollarda ziddiyatlar zaminida qaror topdi. Vizantiya madaniyati g‘arbiy Evropa madaniyatidan farqli ravishda varvarlar bosqinlari davrida yunon–rim an‘analari ta’siri ostida qolaverdi. Ammo Vizantiya madaniyati imperiya hududiga o‘rnashgan ko‘pchilik xalqlarning tafakkuri mahsuli bo‘lgan badiiy an‘analarni o‘ziga singdirdi. Nafaqat yunonlar, balki suryoniyalar, armanlar, gruzinlar, Kichik Osiyodagi qabilalar, slavyanlar, Qrim xalqlari va lotin xalqi Vizantiya madaniyatining shakllanishiga o‘z hissalarini qo‘shdilar. Keyin bu xalqlarning madaniy taraqqiyoti **Vizantiya sivilizatsiyasi** deb yuritiladigan bo‘ldi.

Vizantiya madaniyatining ilk davri imperiyada *majusiylilik, mushriklik va yakka xudolilik, masihiylik g'oyalari* kurashi sharoitida shakllanib rivojlandi. Bu davr jamiyatdagi mafkuraning shakllanish davri bo'ldi. **Masihiylik dunyoqarashi** antik olamning falsafiy, axloqiy va estetik qarashlari bilan keskin kurashda shakllandi. Vizantiya davlatining dastlabki yuz yilliklarini dunyoqarashdagi keskin burilishlari asri deb qarash mumkin. Bu davrda majusiylikka asoslangan ellinizm an'analari o'rnini rasmiy maqomga ega bo'lgan masihiylik egalladi. Mana shu ilk davrdagi kurashlar jarayonida neoplatonizmning spiritual falsafasi qaytadan gullab-yashnadi. Bir qator neoplatonchi faylasuflar etishib chiqdi. *Prokl Diadox, Psevdo-Dionisiy Areopagit* shular jumlasidandir. Maslagidan qaytgan imperator Yulian, IV asrda yashagan *mashhur notiqlar Femistiy va Livaniy, muarrixlar Ammian Martsellin va Zosim (IV–V asrlar)* majusiylilikning oxirgi himoyachilari bo'lib maydonga chiqdilar, ular so'nib borayotgan majusiy g'oyalarini qayta tiklashga harakat qildilar. Ammo neoplatonizm g'oyalarini keng omma qabul qila olmadi, chunki neoplatonizm himoyachilari aqidalarini o'zlashtirish uchun ommadan chuqur bilim talab qilinar edi.

Masihiylik o'sha davrning ko'plab falsafiy va diniy ta'limotini o'zida mujassamlashtirdi. Masihiylik aqidalarining **Vizantiya madaniyati** tarixida paydo bo'lishida faqat Yaqin Sharqdagi iudaizm, moniylik ta'sir etib qolmadi, balki neoplatonizm ham kuchli ta'sirini o'tkazdi. Neoplatonizmdagi mistik va ilohiy aqidalar, neoplatonchilarning estetik qarashlari masihiylikdagi zohidlik bilan uyg'unlashdi, bu ta'limotlarning bir - biriga yaqinlashishiga yo'l ochdi. Masalan, ilohiy Uchlik to'g'risidagi aqida-masihiylik ta'limotining asosiy aqidalaridandir. Aslida bu aqida neoplatonchilarning uchlik haqidagi aqidasining qayta talqinidir. Ammo masihiylikda neoplatonizm va moniylik xususiyatlari davom etgan bo'lsa ham, masihiylik moniylik dualizmi va neoplatonchilik monizmidan keskin farq qilardi.

Masihiylik qorishiq diniy ta'limot bo'lib qolmay, balki alohida falsafiy tizim bo'lgan edi. Shu bois antik falsafiy ta'limotlar bilan masihiylik g'oyalari o'rtasida ziddiyatlar keskinlashdi. Hamma qadimiy falsafiy g'oyalarni rad qiladigan ilk masihiylik o'rniga asta-sekin antik va masihiylik dunyoqarashi o'rtasida ma'lum kelishuv paydo bo'ldi.

Umuman, bu davrdagi **Vizantiyada madaniy hayot** yuqori pog'onaga ko'tarildi. Fanda, adabiyot va san'atda majusiylilik va masihiylik g'oyalarini, timsollarini ajoyib ravishda birlashtirish kuzatiladi. Yuqorida biz aytgan mutafakkir, ilohiyotchi va faylasuf Psevdo-Dionisiy Areopagit shulardan biridir. Undan katta adabiy meros qoldi. Shuningdek, bir qator diniy risolalar - "*Ilohiy ismlar to'g'risida*", "*Samoviy ierarxiya to'g'risida*", "*Jamoat ierarxiyasi to'g'risida*" va boshqa diniy mavzudagi bir necha maktublari bor. Psevdo-Dionisiy Areopagitning katta diniy-falsafiy tizimi neoplatonizm bilan masihiylikni birlashtiradi. Uningcha, Xudo va u sababli mavjud bo'lgan fazo samoviy kuchlar pastga tushadigan ireraxiya ko'rinishida fikr qilinadi. Jamoat bosqichi to'g'risidagi qarashlari shundan iboratki, uningcha, zaminiy jamoatning bosqichlari samoviy jamoat namunasi bo'yicha tuziladi. Uning qarashlari o'rta asr diniy-falsafiy

tafakkuri taraqqiyotiga ma'lum darajada o'rta asr madaniyatining badiiy jihatlariga sezilarli ta'sir etdi.

Grigoriy Nazianzin nafaqat ilohiyotchi, balki iste'dodli yozuvchi, shoir ham edi. Uning taqdiri ayanchli, zohidlar singari tanholikda kechdi. U hayotning hamma mashaqqatlariga she'riyatdan tasalli topdi. U she'rlarida zamonning shafqatsizligidan azob chekayotganini, do'stlarning xiyonatidan, hamfikrlarning sotqinligidan, jamoatlar o'rtasidagi ziddiyatlardan noliydi.

Ilk Vizantiyaning yana bir yorqin iste'dodlaridan biri **shoir Roman Sladkopevetsdir** (*V asr oxirida tug'ilib, 555 yildan keyin vafot etgan*). U Bayrutda tug'ilgan. **Roman** o'z ijodida suryoniy va yunon an'alarini omuxtalashtirdi. Uning buyuk xizmatlaridan biri jamoatlar yig'inida kuylanadigan madhiyalarda yangicha poetik shakllarni - ibodat poemalarini yaratish bo'ldi. Bu turdagi poemalar **kandak** deb ham yuritilgan. Bora - bora bu janr pravoslav jamoatlarida Xudoni madh qilishda bosh o'rin egalladi. Uning ijodida ijtimoiy hayot, xalqona tafakkur mahsuli bo'lgan she'rlar ham o'rin olgan.

IV-VII asr o'rtalarida Vizantiyada ijtimoiy-siyosiy va g'oyaviy kurash ketdi. Bu kurash Vizantiya muarrixlari asarlarida yorqin aks etdi. Bu davr tarixiy asarlarga boy. Ilk Vizantiya mashhur dunyoviy muarrixlarning asarlarini qoldirdi. Bular - **Ammian Martsellin, Evlampiy, Olipiodor, Zosim, Kesarli, Prokopiya Menandr Protiktor, Feofilakt Simokatta** va boshqalardir. Bular iste'dodi, aqliy qudrati, qizg'in ijodiy dunyoqarashining kengligi jihatidan alohida ajralib turadi.

Feofilakt (*VI asrning oxiri - VII asrning birinchi yarmi*) Vizantiya istoriografiyasini antik davrdan o'rta asrga olg'a surdi.

Feofilaktning **"Tarix"** asari bor. U mazkur asarida davlat hokimiyatining siyosiy qarashlarini aniq, izchil bayon qiladi, ideal hukmdorning mukammal qiyofasini chizib beradi. Uningcha, hukmdor o'z faoliyatini yurgizar ekan, uning birinchi fazilati **mulohazakorlik** bo'lishi kerak: *"Hukmronliging zo'ravonligini idrok yugani bilan ushla, falsafa ruhdur, falsafa yordami bilan esa imperiyaning kemasini boshqar"*. Ikkinchi fazilat-kamtarlik bo'lmog'i lozim: *"Qo'rquv bilan emas, balki fuqarolarning mayli bo'yicha xizmat qilishga intil, xushomadgo'y gaplarga yozg'iriniqni afzal bil. Yozg'iriy hayotda eng yaxshi ustozdir"*. Uchinchi fazilat adolat bo'lishi darkor. Imperator ongli tadbir bilan adolat va oliyjanoblikni birlashtirishi kerak: *"Beozorlik - g'azabni, qo'rquv - idrokni boshqarsin"*. Masihga e'tiqod qiluvchi muarrix Feofilakt ideal hukmdordan yana masihiycha solihlik va shafqatni talab qiladi. Feofilakt asarning kirish qismida insoniyat idrokiga yuqori baho beradi va idrok - tarixning eng yaxshi ijodi, deb baholaydi. Ammo tarix u yoki bu voqeaning sababini aniqlamasa, bu fan samarasiz bo'lib qolaveradi, deb hisoblaydi buyuk muarrix.

VII asr Vizantiya tarixida qiyin davr bo'ldi. Eng dahshatli xavf **Sharqdan - Islom** xalifaligidan edi. Shu davrda iste'dodli lashkarboshi, imperiyaning harbiy va ma'muriy jihatdan isloh qilgan Vizantiya imperatori Irakliy (610 - 641) avvalo Sharqda forslar ustidan g'alaba qildi. Ammo keyin islom lashkarlari uni orqaga ulotirib tashladi. Irakliyning siyosatidan norozi bo'lgan xalq bosqinchi arablarni qo'llab - quvvatladi. Hazrat Umar davrida, 634 - 640 yillarda islom qo'shinlari Falastinni, Suriya va Mesopotamiyani bo'ysundirdi. 636 yili musulmonlar

Irakliyning armiyasini tor - mor qildi. Keyingi ikki yil davomida Quddus va Antioxiyani bo'ysundirdi.

Bu mamlakatlarning islom lashkarlari bo'ysundirilishi imperiyaga katta zarba bo'ldi. Misr qarshilik ko'rsatmay taslim bo'ldi. 642 yili Vizantiyaning sharqiy viloyatlari - qadimiy madaniyatga eng boy hududlari qo'ldan ketdi. VII asrning oxirida Sharqiy Rim imperiyasi qudratli O'rta Er dengizi davlati sifatida inqirozga uchradi. Uning o'rnini o'rta asr Vizantiya davlati egalladi. Bu davlat hududiy jihatdan kichik bo'lsa ham, etnik birligi tomondan, siyosiy va diniy jihatdan jipslashdi. Yustinian davrida etnik tomondan turlicha bo'lgan imperiya endi yunon davlati bo'lib qoldi. Yunon tili rasmiy tilga aylandi. Vizantiya ijtimoiy tuzumning feodalizm bosqichiga o'tdi. Endi shaharlar qiyofasi o'zgara boshladi. Antik davrdagi to'g'ri ko'chalar, 2-3 qavatli uylar qatorida, o'rta asrning mustahkam inshootlari, ko'plab jamoat (cherkov) binolari yangicha arxitektura uslubida qurildi. Albatta, Vizantiya madaniyatidagi keskin o'zgarish ana shu inshootlarning yangicha uslubidan boshlandi.

VIII asr o'rtalarida *Vizantiya madaniyati va mafkurasi rivojidadagi birinchi bosqich* nihoyasiga etdi. Bu davrda masihiylik aqidasi mustahkam o'rnashib bo'ldi. Vizantiya jamiyatining estetik qarashlari asosan shakllanishga ulgurdi. Vizantiya tarixining ilk davridagi tang vaziyat o'rniga ma'lum darajada mafkuraviy xotirjamlik yuzaga keldi, axloqiy tomondan mukammallikka erishildi, hamma narsa o'z o'rniga tushganday bo'ldi. Ammo bu xotirjamlik vaqtincha edi. VIII asrning boshlaridan diniy va g'oyaviy bahslar yangidan kuch oldi. Bu davrda endi butparastlikka qarshi kurash boshlandi.

Diniy - falsafiy va estetik qadriyatlarni qayta baholash Vizantiyaning madaniy taraqqiyotiga sezilarli ta'sir qildi. Butparastlikka qarshi kurashchilar, Xudoni tasvirlab ham, bilib ham bo'lmaydi, degan g'oyani ilgari surdilar. Ularning ta'limoti asosida Uchlik haqidagi masihiylik ta'limoti yotardi. Uchlikni inson aqli tasvirlashga ham, bilishga ham qodir emas. Shu bois inson qiyofasida tasvirlash mumkin emas. Agar musavvir Masihning faqat insoniy tabiatinigina tasvirlaydigan bo'lsa, u bid'atchi bo'ladi. Agar musavvir Masihning faqat ilohiy tabiatinigina tasvirlaydigan bo'lsa ham bid'at bo'ladi, chunki bunday holatda musavvir insoniy tabiatni ilohiy tabiatga tamomila singdirib yuboradi. Boshqacha aytganda, Masihni har qanday yo'l bilan tasvirlash bid'atga olib boradi.

Butparastlikka qarshi kurash davridagi siyosiy va g'oyaviy kurash shu qadar shafqatsizlikka olib bordiki, har ikki tomon nafaqat bir-birini haqorat qildi, balki g'anim tomon yaratgan narsalarni yo'qotishga harakat qilib, bir-birini ta'qib qilishni avj oldirdilar. Avvalo, butparastlikka qarshi kurashuvchilar mutaassiblarcha ibodatxonalardagi inson tasvirlarini yo'qotdilar, buning o'rniga xoch tasvirini yoki geometrik tasvirni chizdilar.

Shubhasiz, insoniyat tafakkuri mahsuli bo'lgan yodgorliklarning va san'at asarlarining butparastlikka qarshi kurashuvchilar tomonidan yo'q qilingani Vizantiyaning VIII - IX asrdagi madaniy taraqqiyotiga katta zarar keltirdi. Ammo shu bilan birga, unutmazlik kerakki, butparastlikka qarshi kurash aqidasi va ularning estetik tafakkuri olamni obrazli tasavvur qilishda yangicha badiiy tizimni yaratdi. Bezakli naqsh usuli ana shulardan biridir.

Bundan tashqari, butparastlikka qarshi kurash Vizantiyaning dunyoviy tasviriy san'ati va arxitekturasiga yangicha oqimni olib kirdi. O'sha davrdagi ma'lumotlarga qaraganda, Konstantinopolning dunyoviy san'atida butparastlikka qarshi kurash davrida odamni tasvirlash ta'qiqlanmagan. Badiiy ijodning eng sevimli motivi imperatorlar va ularning oilalarining, lashkarboshilarning va Konstantinopol saroyidagi amaldorlarning portretlarini chizish musavvirlarning sevimli mashg'ulotiga aylangan.

Butparastlikka qarshi kurashuvchilar va butparastlik tarafdorlari o'rtasidagi g'oyaviy kurash, ba'zan harbiy kurashlar davom etaverdi. Ammo Masihni ilohiylashtirish tarafdorlari o'zlarining estetik va falsafiy - diniy aqidalarini mahkam ushladilar. Monaxlar san'ati ular tomonidan rivojlantirildi. Bu san'at turining badiiy xususiyatlari Sharq xalqlarining estetik tasavvurlaridan va xalq inonch - e'tiqodlaridan olindi. San'atdagi bu yo'nalishning yorqin namunasini Koppadokiyadagi masihiylar g'orlarda qurgan ibodatxonalarining devor suratlarida ko'rish mumkin. Avliyolar boshlari katta, beso'naqay, harakatlari ham notekis qilib tasvirlangan.

Shunisi qiziqki, Koppadokiyadagi g'orlarda qurilgan ibodatxonalardagi san'at namunalarida bir paytning o'zida ikki oqimni ko'rish mumkin: bir tomondan, monaxlar butparastlikni davom ettirib, Masihni, Bibi Maryam va avliyolarni tasvirlashda davom etdilar. Ikkinchi tomondan, butparastlikka qarshi kurashuvchilar xochning ramziy tasvirini chizaverdilar. VIII - IX asr boshlarida Kapadokiyada butparastlikka qarshi kurashuvchilar ham bir necha ibodatxonalar barpo qilganlar, ibodatxonalar devorlariga ko'plab xoch tasvirini chizganlar.

Butparastlikka qarshi kurashuvchilarning devorga chizgan suratlari badiiy uslubi jihatidan monaxlarning butparastlik suratlardan deyarli farq qilmaydi. Har ikkala yo'nalishdagi san'at asarlarining badiiy shakllarini rassomlar mahalliy yunon - sharq an'analaridan oldi, bu an'analar esa xalq dunyoqarashining mahsuli edi. Chamasi, butparastlarning aqidalari devor suratlarida saqlanib qolganiga sabab - ularning chet o'lkalarda, markazdagi singari, ta'qibga uchramagani bo'lsa kerak. Makedoniyaning poytaxti Salonika shahrida ham xuddi shu xususiyatni - ikki oqim san'atda bir paytning o'zida yashaganini ko'rish mumkin.

Butparastlar va ularga qarshi kurashuvchilar o'rtasidagi g'oyaviy kurash o'sha davrdagi kitob miniatura san'atida ham aks etdi. IX asr o'rtalarida yaratilgan yunon sanolarida har ikkala tomon kurashchilari o'rtasidagi qaqshatqich kurash voqealariga oid miniaturalar chizilgan. Mazkur miniaturalarda butparastlarning zafari tasvirlangan. Butparastlikka qarshi kurashuvchilar karikatura tarzida chizilgan, ular muqaddas tasvirlarni haqoratlayotganday qilib talqin qilingan.

VIII-IX asrlardagi g'arbiy Evropa miniatura san'ati, devor suratlari ham yunon va suryoniy butparastlarining ta'siri kuchli bo'ldi. Butparastlar ta'qibdan qochib Evropaga ketganlarida, o'zlari bilan Konstantinopoldagi xalq san'ati an'analarini ham olib bordilar.

X asrdan boshlab *Vizantiya madaniyati tarixida yangi bosqich* boshlandi. Fanda erishilgan bilimlar, ilohiyot, falsafa, adabiyotda erishilgan natijalar umumlashtirilib, tasnif qilindi. Chet viloyatlardagi shaharlar rivojlantirildi, hunarmandchilik, savdo o'sdi, siyosiy va intellektual tafakkur barqarorlashib,

taraqqiy etdi. Markazlashgan davlatni saqlash yoʻlida hukmron sinf qatʼiy harakat qildi. Mana shular madaniy taraqqiyotga taʼsir etmasligi mumkin emas edi. Tabiiy fanlar oʻsdi, odamlarning ***Er va Koinot toʻgʻrisidagi bilimlari*** kengaydi. *Dengizchilik, savdo, diplomatik munosabatlar, huquqshunoslik, Evropa va arab mamlakatlari bilan madaniy aloqalar* rivojlandi. Bular ham Vizantiya madaniyatining boyishiga, Vizantiya jamiyati dunyoqarashida keskin oʻzgarishlarga olib keldi.

Vizantiya faylasuflari va ilohiyotchilari ilmiy faoliyatida ***ratsionalizm*** yoʻnalishi bosh oʻrin egalladi. XII–XIII asrdagi Vizantiya mutafakkirlari antik davr faylasuflaridan onga hurmatni oʻrgandilar. Obroʻ-eʼtiborga asoslangan koʻr-koʻrona ishonch oʻrniga, tabiat va jamiyatdagi hodisalarning sabablarini tadqiq etish asosiy oʻrin egalladi. Vizantiya amaliy sanʼati namunalari dunyoning boshqa mamlakatlari sanʼatiga - Italiya, Bolgariya, Serbiya, Rus, Kavkaz va boshqa mamlakatlar sanʼatiga kuchli taʼsir etdi. Jumladan, binolar, cherkov binolari arxitekturasini Vizantiya uslubida qurildi. Bu davrda Sharqning Vizantiyaga taʼsiri kuchaydi. Ayniqsa, adabiyotda bu yanada yaqqol koʻzga tashlandi. ***“Kalila va Dimna”***ning arabcha tarjimasidan imperator Aleksey I Komninning topshirigʻi bilan Semyon Sif degan vizantiyalik vrach tarjima qildi. XII asrda vizantiyalik filolog Mixail Andreopul suryoniy tilidan ***“Panchatatra”*** tarkibiga kirgan ***“Sindbodnoma”***ni tarjima qildi. Bu asar yunonchada ***“Sintip kitobi”*** deb yuritilgan.

Umuman, Vizantiya madaniyatining turli bosqichlarida goh sharqona, goh gʻarbona elementlar kuzatiladi. IX asr oʻrtalarigacha Vizantiya madaniyatiga Sharqning taʼsiri kuchli boʻlsa, keyingi davrlarda gʻarbiy Evropa, ayniqsa, Italiya madaniyatiga Vizantiyaning taʼsiri kuchli boʻldi. Vizantiya madaniyati Evropaning maʼnaviy taraqqiyotida muhim rol oʻynadi.

Vizantiya imperiyasi XIII asr boshlarida Usmonli Turkiya qoʻshinlari tomonidan tor-mor keltirildi. Uning oʻrniga Lotin (Romaniya) imperiyasi keldi. Ammo bu imperiya siyosiy jihatdan mustahkam boʻlmagani uchun bir necha davlatga parchalanib ketdi. 1453 yili Konstantinopolni Usmonli turklar sultoni Mahmed II Fotih zabt etdi. Buning natijasida Lotin imperiyasi mahsuli boʻlgan va Vizantiyaning parchalanishi oqibatida barpo boʻlgan kuchli Trabzon imperiyasi ham barham topdi. Ammo Vizantiyaning madaniy taʼsiri imperiyaning oʻzidan ham uzun umr kechirdi. Trabzon imperiyasi davrida ham Vizantiya madaniyati davom etaverdi.

Qadimgi Yunon madaniyati beshta davrga boʻlinadi:

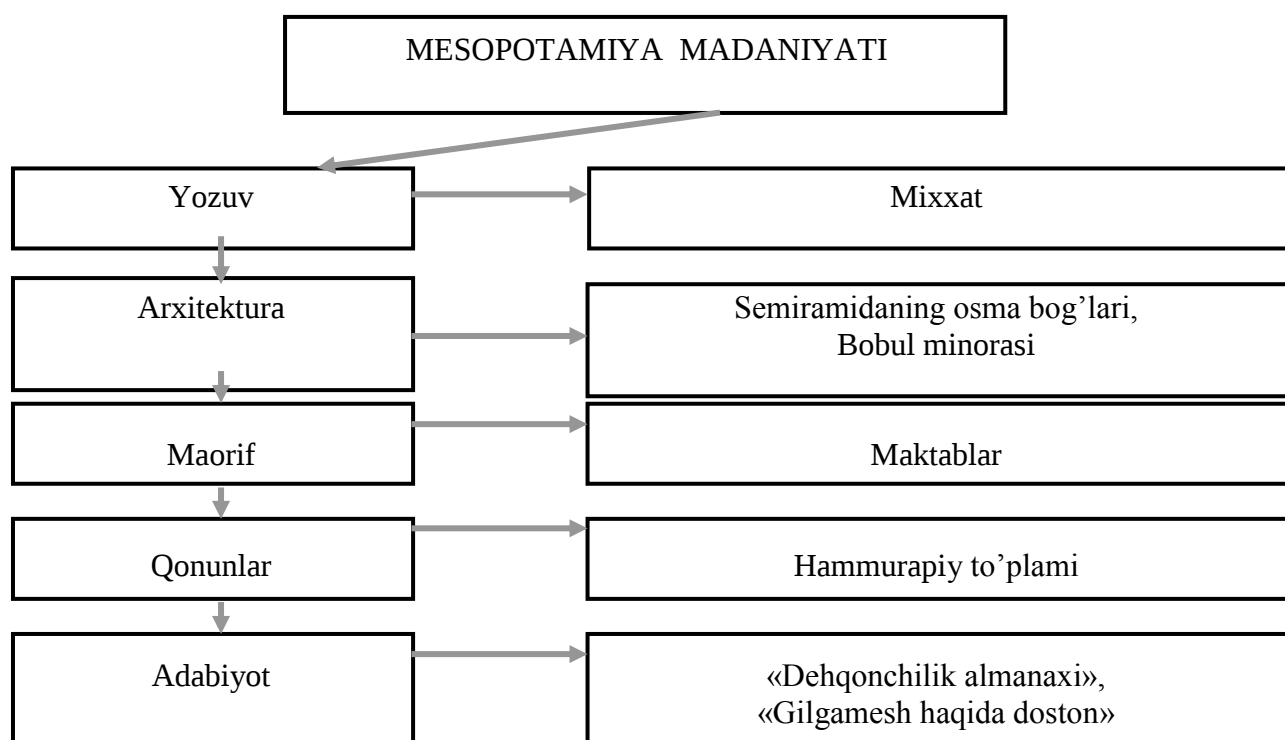
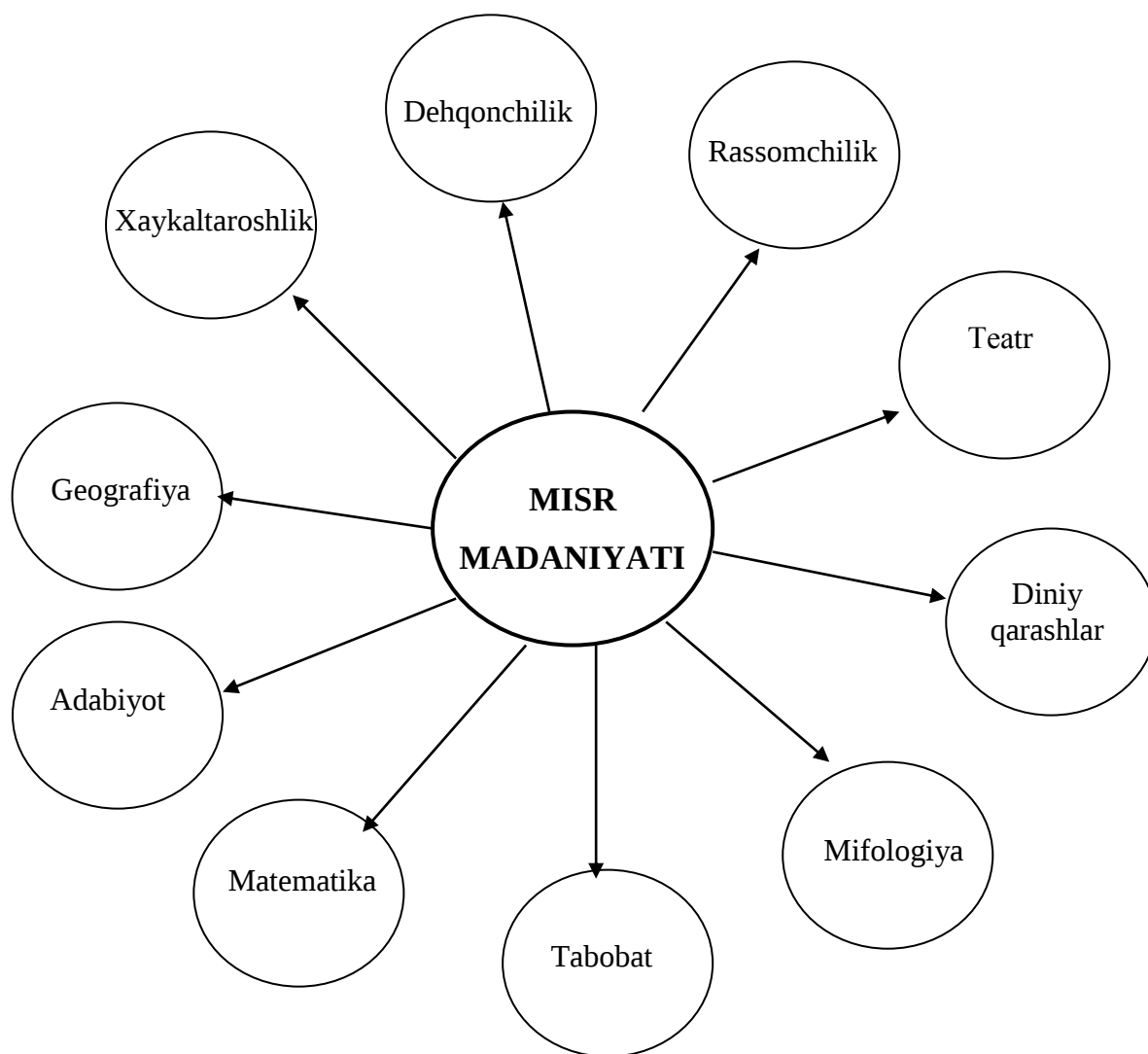
Egay madaniyati (er. avv) 2800-2100 yillar);

Gomer davri (er. avv) XI-IX asrlar);

Arxaik madaniyati davri (er. avv) VIII-VI asrlar);

Klassik (yuqori darajadagi) davri (er. avv) V-IV asrlar);

Ellinizm davri (er. avv) 323-146 yillar).

MARKAZIY OSIYO XALQLARINING QADIMGI MADANIYATI

1. Markaziy Osiyodagi qadimgi madaniyatning o'ziga xos xususiyatlari
2. Markaziy Osiyo xududidagi ilk shaxarlar madaniyati

Markaziy osiyo xalqlarining madaniyatining vujudga kelishi sharoitlarini belgilashda dastavval jo'g'rofiy o'rni va tabiiy va tabiiy vositalarga e'tiborni qaratish kerak bo'ladi. Madaniyatshunoslikning har qanday madaniyatning o'ziga xos alfozni joy manzarasi, iqlimi, biosfera omillarining ahamiyati borligiga alohida e'tibor beradi. Markaziy osiyo mintaqasining tabiati turli millat bilan farq qiladi. Bu erda serxosil vodiylar va vohalar, sersuv daryolar, qaqaroq cho'llar, dashtu adirlar, Pamir va tangritog'ning baland muzofatlari bilan yonma-yon joylashgan. Bunday xususiyat dehqonchilik, chorvador, tog'da yashovchi qabila va xalqlar xo'jalik tarzi va o'ziga xos madaniyatlarning shakllanishi uchun imkon yaratadi.

«Qadimgi sivilizasiya» deb nomlangan risolada markaziy osiyo madaniyatining ikki xususiyati ko'rsatiladi: bir tamondan, turli madaniyatlarning o'zaro ta'sirida, ikkinchi tamondan, qadimgi sivilizasiyalarning boshqa o'choqlari bilan yaqin aloqada rivojlanishi. Bu xususiyatlarini batafsil kuzatadigan bo'lsak markaziy osiyo madaniyatining shakllanish jarayolari yaqqol namayon bo'ladi.

Markaziy osiyo serxosil vodiysi, cho'l va dashti, tog'larida yashovchi aholining turmush sharoitidagi faqrlar turi xo'jaliklarni ertaroq paydo bo'lishi o'ziga xos madaniyatlar shakllanishiga olib keladi. Bu jarayon yaqin qo'shinchilik munosabatlari asosida sodir bo'lib, qabila va xalqlarning iqtisodiy va madaniy aloqalari tarqqiyotning ertaroq boshlanishiga imkon yaratdi. Eng qadimgi davrlardan dehqonchilik, chorvachilik va tog' ovchi qabilalari o'rtasida munosabat ayriboshlash Markaziy osiyo xalqlarining iqtisodiyotida katta ahamiyatga ega bo'lib, keyingi davrlarda ham uzoq saqlanib keldi. Turmush tarzi va xo'jalik faoliyatidagi farqlanish bilan birga mintaqa xalqlarining etnik va tillardagi yaqinlik juda ham uyg'unlashib ketganligini qadimgi Xitoy va Yunon manolarida ham qayd qilingan. Markaziy Osiyo xalqlarining kuchli iqtisodiy aloqalari, etnik va til birligi ularni bir-biridan ayri yashashiga yo'l qo'ymadi.

Natijada qadimgi Sharqning klassik madaniyati orasida Markaziy Osiyo qadimgi madaniyati ajralib, o'ziga xos ko'rinishda shakllanadi. Dastlab bu madaniyatga ikki xil madaniyat aralashib ketdi: ko'chmanchilik va ibtidoiylik olami hamda sivilizasiya olami.

Markaziy Osiyoning o'troq dehqonchilik va ko'chmanchi xalqlarida ancha muncha farqlar bo'lishiga qaramasdan ilgari yaqin munosabatlar o'rnatilgan. Diniy e'tiqodlar, urf-odalar, fol'klorlar, axloqiy me'yordagi umumiylik madaniy umuiylikni shakllanishiga olib kelgan. Shuning uchun bundan keyin Markaziy Osiyoning yaxlit madaniyatini tashkil qiluvchi turli Submadaniyalar mavjudligi haqida to'xtalish joizdir: Qadimgi madaniyalar sub madaniyati (Baqtriya, Sug'd, Xorazm, Farg'ona, Marg'iyonning), dasht ko'chmanchilari-sak, myassaget, dakechchilar submadaniyati, Pamir va Tangri tog' qabilalarning sub madaniyati.

Markaziy Osiyo madaniyatining o'ziga xosligining ikkinchi jihati mintaqaning o'ta qulay jo'g'rofiy o'rinishligi bilan bog'liq. Mintaqa

Mesopatomiya, Xindiston va Xitoy kabi uchta buyu sharq sivilizasiyasi bilan bevosita chagaradosh bo'lib g'arb sivilizasiyasi beshinchi-Gresiya va rim bilan aloqada rivojlangan. Bunday aloqalarning muqararligi Marakziy osiyo madaniyati vositachiligi missiyasini bajarishga sabab bo'ldi, ya'ni iqtisodiy sohalarda eng avvalo xalqaro sovdoda va madaniy sohalarda ham markaziy Osiyo G'arb va Sharq o'rtasida boqlovchi ko'prik vazifasini bajardi. Xususan markaziy osiyo xududi orqali buddizm butun dunyoga yoyildi, Xindiston va Xitoyga ellinistik ko'rinishlari o'tdi, Sharqdan G'arbga va G'arbdan Sharqga madaniy boyliklar (bilim dunyoviy g'oya, kashfiyot, badiiy asarlar) ning almashib turishida Markaziy Osiyo muhim vositachi bo'lib xizmat qildi.

Markaziy Osiyo madaniyatining buyuk vositachilik missiyasi boshqa madaniy qadriyatlarini yangilash, o'zlashtirish, mahorati vaqayta ishlash kkabi jihatlarimiz bo'lmas edi. Bumadaniyat qadimdanoq yangi hodisalarni o'zlashtirish va moslashtirish mahoratiga ega bo'ldi. Garchi boshqa qadimgi sharq madaniyatlaridagi kabi Markaziy osiyo madaniyatida ham an`nanalar keng o`rin egallasada, aytarli xarakter kasb etmaydi, ya`niki, uzliksiz madniyat yangilanish va taraqqiyot jarayoniga to'siq bo'lmaydi. Shuningdek, an`nalarning mustahkam xukmronligi tarixiy vaziyatga ham to'sqinlik qilganliklarini ta`kidlash kerak. Mintaqa orqali katta bosqinchilik yurishlar, xalqlarining ko'chishlari yuz bergan bo'lib, bu markaziy Osiyo xalqlarining tarixi davomida bir necha bor madaniyatni sezilarli o'zgarishlar olib keldi.

Afsuski ko'pincha urushlar Markazi Osiyo madaniyatining qadimgi taraqqiyot davrlarining behisob dalillarini yo'q qiladi. Arxiolog qazilma ma'lumotlar va yozma manbaalar mil. avv. 1-ming yilik boshlarida vujudga kelgan Markaziy Osiyoning ilk davlatlari Sug'd, Baqtriya va xorazm madaiyati haqida biroz ma'lumotlar beradi. Mil. avv. ning ilk davlatlari Sug'd, Baqtriya va xorazm madaiyati haqida biroz ma'lumotlar beradi. Mil. avv. VIII-VII asrlarga oid Afrasiyob (Samarqand), Surxandaryo vohasidagi Qiziltepa, Qashqadaryo vohasidagi Uzunqir, Xorazmdagi Qizilqir kabi qadimgi shaharlarda o'tkazilagn tadqiqotlar murakkab ijtimoi ytuzilma av madaniyatning yuqori rivojlanganligii ko'rsatadi. Bu shaharlar mudofaa devorlarini va sub ta`minotdagi iborat kuchli ixtexkomtizimiga ega bo'lib, ichida xunarmandlar mavzei joylashgan. Ayrim shaharlarda saroy qoldiqlaridan qal`alar topilgan. Qadimgi davlatlar xo`jaligining asosiy soohasi hisoblangan dehqonchilik taraqqiyotining darajasi haqida ko'p tarmoqli sg'orish tizimining mavjudligi bunga dalildir. Markaziy osiyo xalqlarinng Qadimgi sharq mamlakatlari bilan yaqin aloqalar o`rnatgan.

Markaziy Osiyoning *Oltoy, Janubiy Sibir, Mo'g'uliston, O'rta Osiyo hududlaridagi ibtidoiy yashash tarzi* deyarli umumiydir. Ibtidoiy insonning bu hududlardagi umumiyligini ko'rsatuvchi dalillar birinchi navbatda hayot tarziga-*ovchilik, dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilikka* asoslanganidir. Shuningdek, mazkur hududlardagi qavmlarning qaysi irqlarga mansubligi ham masalaga ma'lum darajada aniqlik kiritishga yordam beradi. Shuni e'tiborga olish kerakki, mo'g'ullar istilosiga qadar O'rta Osiyodagi turkiy xalqlar qiyofasi mo'g'ul irqiga mansub emas edi. Jumladan, miloddan oldingi uchinchi ming yillikka va ikkinchi ming yillikning boshlariga oid Janubiy Sibirdagi mo'g'ul

irqiga mansub aholi G'arbiy Turkiston (O'zbekiston, Qirg'iziston, Qozog'iston), Pomir o'lkalariga kelguniga qadar, bu erlarda Oqdengiz irqiga o'xshash dolikosefal irqi borligi aniqlangan.

Farg'onaning tosh davriga oid madaniy yodgorliklarida va Yangiyo'ldagi Qovunchi madaniyatida ham bu irq uchraydi. G'arbiy Turkistonning Anov madaniyatiga oid topilmalarda, *Quyi Volga bo'ylarida, O'rta Volga hududida, Proxovok qo'rg'onida* ham mazkur irq'larga mansub odamlar suyaklari topilgan. Shuningdek, dolikosefal irqining Tangri tog' xududlariga ham kirib borgani to'g'risida ma'lumotlar bor. *Janubiy Qozog'iston bilan Volga bo'ylariga* mazkur irq butunlay yoyilganini tasavvur qilish mumkin. Biz irqqa oid mazkur qarashlarni 40–50–yillardagi arxeologik topilmalar asosida Turkiston va Yevropa olimlarining asarlariga tayangan holda aytyapmiz². Qolaversa, Amudaryo bilan Sirdaryo - bugungi O'zbekiston hududidagi eng qadimiy insonni Turoniy irqqa mansub degan qarashlar ham bor³. Umuman olganda, O'rta Osiyoninggina emas, balki butun dunyo xalqlarining ibtidoiy davri har jihatdan, jumladan, madaniy taraqqiyoti jihatidan ham eng kam o'rganilgan davr hisoblanadi, O'zbekiston hududi esa yanada ko'proq o'rganishni talab qiladi. Chunki azaldan o'troqlashgan aholi maskani bo'lgan Farg'ona vodiysi, Janubiy O'zbekiston bizga ko'p madaniy yodgorliklarni qoldirdiki, bularga tayangan holda ko'p masalalarga, jumladan, etnik tarixiga ham aniqlik kiritish mumkin bo'ladi

Me'morchilik. O'zbekistonning azaldan o'troqlashgan aholisi me'morchilik, amaliy hamda tasviriy san'at borasida ko'p meros qoldirdi. Biz yuqorida *Xorazmdagi Tuproqqal'aning* madaniy bosqichi to'g'risida qisqa to'xtalgan edik. O'zbekistonning janubiy hududlari ham, xuddi Xorazmdagi Tuproqqal'a singari, qadimgi davr me'morchiligi va san'ati to'g'risida to'laqonli ma'lumot beradi. Jumladan, Termizdagi me'morchilik yodgorliklari, tasviriy va amaliy san'at namunalari shundan dalolat beradi. Madaniy jarayonning bu ko'rinishlari paydo bo'lishiga, shubhasiz, ijtimoiy - siyosiy jarayonlar asosiy sabab bo'ldi.

Miloddan oldingi II asrda Yunon - Baqtriya shohi Demetriy Amudaryo qirg'og'ida shahar barpo qildi. Chunki Amudaryoning kechuvi azaldan aynan shu erda joylashgan edi. Natijada shahar dastlab Dermed nomini oldi va asta - sekin **Termizga aylandi (Dermed–Termed–Termez)**. Termiz shahri barpo bo'lgandan buyon ikki ming yildan ko'proq vaqt davomida mazkur hudud har jihatdan rivojlanib bordi. Arxeologik tadqiqotlar bu shaharning Kushon imperiyasi davridagi tuzilishini tasavvur qilishga imkon beradi.

Termiz aynan Kushonlar davrida tezlik bilan rivojlanib bordi. Shaharning umumiy maydoni **500 gektarni** tashkil qilardi. Shaharning markazi **harbiy qo'rg'on bo'lib** xizmat qilgan. Shu qo'rg'ondan boshlab bir tomonda *savdo-hunarmandchilik do'konlari*, ikkinchi tomonda *ibodatxonalar* qurila boshlaydi. Mil. av. II asrdan boshlab Hindistondan kirib kelgan buddaviylik bu shahardagi diniy madaniy muhitni belgilab berdi. **Chingiztepa, Qoratepadagi budda**

² Bahaeddin Ogal. Islamiyetten onca turk kultur tarihi. (Islomiyatdan avvalgi turkiy madaniyat tarixi) Ankara, 1991, s.6.

³ В.В.Гинзбург. Материали V.V. Ginzburg. Material i issledovaniya po arxeologii, 15, 248–249–betlar.

ibodatxonalari shundan dalolat beradi. Shahar o'rtasidan katta anhor kesib o'tgan. Bu anhor aholini suv bilan ta'minlagan. Termiz savdo yo'li ustida bo'lib, **So'g'd, Xitoy Pomirga** boradigan karvonlar shu erdan o'tgan. Amudaryoning kechuvi esa Baqtriyaning asosiy shahri Balxga olib borgan.

Dalvarzin tepadagi Chag'oniyon shahri ham me'morchilik jihatdan deyarli ko'hna Termiz shahrining me'morchiligiga o'xshaydi. Ko'p qirrali harbiy qal'a tepalik ustiga qurilgan. Janub tomondan shahar maydoni tutashadi. Maydon mustahkam devorlar bilan o'ralgan bo'lib, atrofi, xuddi harbiy qal'a atrofida bo'lgani singari, handaq bilan o'ralgan.

Milodiy I-III asrlarda qadimiy O'zbekiston hududida shaharlarning bunchalik tez rivoj topgani va **savdo, hunarmandchilik, harbiy - ma'muriy tuzilmaga e'tibor berilgani harbiy me'morchilikni** yuzaga keltirdi. Qadimiy inshootlarning qoldiqlari shundan dalolat beradi.

Me'morchilikning rivoj topishi natijasida qurilish materiallari ham takomillashdi. **So'g'd, Xorazm, Baqtriyadagi** inshootlarda foydalanilgan **kvadrat shakldagi g'isht** qurilish materiallarining takomillashuviga xizmat qildi va me'morchilik yangi bosqichga ko'tarildi. Yana shunisi diqqatga sazovorki, g'ishtlarning bir qismida tamg'alar bosilgan. *Xorazm (Jonbos qal'a, Tuproq qal'a), Baqtriya (Termiz, Ayritom, Xoanaqohtepa), Marg'iyonadagi* qurilish g'ishtlarida shunday tamg'alar uchraydi. Olimlarning taxmin qilishlaricha, bu tamg'alar ma'lum bir qabilaga tegishli bo'lib, qabilalar hisob-kitob olib borishlari uchun yoki qaysi hunarmandchilik ustaxonasiga tegishli ekanini ko'rsatish uchun ham foydalanganlar.

O'rta Osiyoning turli hududlaridagi inshootlar me'morchiligi o'ziga xos. Ayniqsa, **Xorazmdagi Qo'yqirilgan qal'**adagi inshootning (mil. av. III asr) tuzilishi diqqatga sazovor. Bu inshoot **dumloq shaklda qurilgan, 42 metrli silindr** shaklidagi bino o'rtada binoning birinchi qavatini butun saqlangan. Taxminlarga ko'ra, **Qo'yqirilgan qal'a dafn odatlari bilan** yo fazoviy jismlar kultini o'zida namoyon etadi yoki Xorazm shohlarining sulolalari kulti bilan bog'liq muhim siyosiy markazni gavdalantiradi.

Umuman, Qo'yqirilgan qal'a bu erda juda qadimgi vaqtlardayoq me'morchilik yuksak rivojlanganligini ko'rsatadi, shuningdek, katta ibodatxona xo'jaligi manzarasini aks ettiradi. Ibodatxona bilan bir qatorda ustaxonalar, yashash uylari, omborxonalar, ham bor. O'ziga xos kichik **"shaharcha"** ko'rinishidagi bu qal'ada hayot O'rta Osiyo aholisining yuksak turmush tarzini ko'rsatadi.

Markaziy Osiyo madaniyatining o'ziga xosligi. Markaziy Osiyoning g'arbiy o'lkalaridagi turkiy qavmlarning madaniy hayoti sharqiy hududdagi o'lkalar hayot tarzidan ba'zi o'zgachaliklarga ega edi. O'rta Osiyodagi etnik jarayonlarning murakkabligi madaniy jarayonga ham ta'sir etmay qolmadi. Shuning uchun bu hududdagi madaniy jarayonda boshqa etnik guruhlarining madaniy jarayoni izlarini ham ko'ramiz. Farg'ona vodiysi bu jihatdan alohida o'lka hisoblanadi.

M. av. III-II asrlarda Tangri tog'idan Farg'onaga ko'chish bo'ldi. Ko'chib kelgan qavmlarning katta qismi yuechjilar va usunlar edi. Yuechjilar ikki qismga bo'lingan: katta yuechjilar va kichik yuechjilar. Botir tangriqut (O'g'uzxon) tor-

mor qilgan va Dovonga kelib, daxlarning erlarini bosib olgan qavmlar **katta yuechji** deb yuritilgan. Zaiflashib, kichik to‘p–to‘p bo‘lib ketgan, janubiy tog‘larda o‘rnashgan qavmlarni tangutlar **kichik yuechji** deb ataganlar⁴.

Usun davlati to‘g‘risida **Xitoy yilnomalaridagi ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki**, Sharqda ularning erlari xunlarning erlariga tutash bo‘lgan, shimoli–g‘arbda Qangli davlati bilan, g‘arbda Dovon davlati bilan chegaralangan.

Shuningdek, boshqa qabilalar O‘rta Osiyoga ko‘chishi natijasida turli qavmlar madaniyatining bir–biriga qorishganini ko‘ramiz. Farg‘ona vodiysidagi Isfara, Shirinchoy, Toshkent yaqinidagi **Qovunchi madaniyati** shundan dalolat beradi. Tangri tog‘larida ilgaridan mavjud bo‘lgan madaniyat Farg‘onada yangi madaniyatning yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi, jumladan, ordamlarning yashash tarzida, dehqonchilik madaniyatida, ishlab chiqarishda va h. larda o‘ziga xosliklar kuzatiladi. Odamlarning turmush tarzi, yashash sharoiti, yasagan buyumlari shundan dalolat beradi.

“Avesto” davri madaniyati. **“Avesto”** O‘rta Osiyo tarixidagina emas, balki dunyo madaniyati tarixida muhim voqeadir. **“Avesto”** to‘g‘risida so‘z ketganda, albatta, Zardusht shaxsi va u yaratgan ta’limot to‘g‘risida so‘z ketadi. Zardushtgacha ham Avesto ta’limoti bor edi. Lekin Zardushtning say’i-xarakati bilan **“Avesto”** qudratli ta’limotga aylanadi.

“Avesto” Zardusht nomi bilan bog‘lanar ekan, bu noyob asar bir davrning mahsuli emasligini ham ta’kidlamog‘ darkor. **“Avesto”** bir necha asrlar davomida shakllanib, yaxlit asar holiga kelgan. Bu jarayon dunyo madaniyati tarixida sinovlardan o‘tgan tajriba bo‘lib, **“Avesto”** ana shu tajribaning ilk mahsullaridan biridir. Sharqda bu jarayonning noyob namunalari kuzatiladi. Qadimgi Xitoydagi falsafiy risolalar, Bibliya ham shakllanganda, ana shu yo‘lni - asrlar yo‘lini bosib o‘tgan. Ayni paytda bu jarayon **“Avesto”**ning asrlar osha ma’lum va mashhur bo‘lganini yana bir bor tasdiqlaydi.

“Avesto”ning ma’lum va mashhurligi Beruniyning **“O‘tmish asrlardan qolgan yodgorliklar”** (XI asr), Tabariyning **“Tarixi Tabariy”** (X asr) kabi asarlarida ham bayon qilingan. Beruniyning yozishicha, **“Avesto”**ning qo‘lyozmasi o‘n ikki ming molning terisiga oltin harflar bilan yozilgan ekan. Iskandar Eronga bostirib kelgach, bu asarning Eron podsholari xazinasida saqlanayotgan eng nodir nusxalarini olib, tib va astronomiyaga oid qismlarini xattotlarga ko‘chirtirib, qolgan qismini katta gulxan yoqib, yondirib yuborgan. Ko‘chirtirgan qismlarini yunon tiliga tarjima qildirgan. Sosoniylar sulolasining ilk hukmdori Ardasher Bobak Xirbadan nomli donishmandga **“Avesto”**ni qayta tiklash vazifasini topshiradi. Xirbadan bir qancha zardshutiylikka e’tiqod qiluvchi ulamolar bilan birga asarni qayta yozib olib, qaytadan tartib beradi. Shopur II davrida Ozarbod Mexrosin **“Avesto”**ning parokanda qismlarini to‘plab, asardagi ko‘plab nomlar, atamalarni sharhlab, **“Zand Avesto”** nomli kitob yaratadi. **“Zand Avesto”**ni bu ulkan asarning sharhi deb aytish mumkin.

⁴ N. Ya. Bichurin (Iakinf). Sbornie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena, tom 11. — M.:—L.: 1950 str. 183–184

“Avesto”ning eng qadimiy qatlami **Gohlarni** Zardushtning o‘zi yozgan, deb aytiladi. Gohlar (ovrupocha - gatlar) - diniy qasida, munojot demakdir. Asarning eng qadimiy qatlamiga ko‘ra shunday xulosa chiqarish mumkinki, zardushtiylik urug‘chilik jamiyatida - hukmron tabaqa paydo bo‘lgan davrda shakllana boshlagan. Jamiyatning keyingi bosqichlarida yana ham rivoj topdi. Ayniqsa, Sosoniylar (mil. III–VI asrlar) sulolasi davrida yangicha ko‘rinishda paydo bo‘ldi. Lekin qanday bo‘lmasin, Zardushtning ta‘limoti o‘z mohiyatini saqlab, yanada mukammallashdi. Yana shuni ta‘kidlash kerakki, “Avesto”ning eng qadimiy qatlami Gohlar va Yashtlar notiqlik san‘ati bosqichining ilk davrida yuzaga kelgan. Notiqlik san‘ati, ayniqsa, g‘oyaviy kurashlar mahsuli sifatida yuqori cho‘qqiga ko‘tarilganini e‘tirof etsak, Zardusht o‘z davridagi kohinlar harakatiga va eski kultlarga qarshi chiqqani, shu asosda o‘z ta‘limotini yaratgani yanada oydinlashadi. Zotan, g‘oyaviy kurash jamiyatdagi ikki qarama–qarshi kuchlar o‘rtasidagi kurashning natijasi sifatida yuzaga chiqadi.

Zardushtiylik ta‘limoti. Zardusht shaxsi to‘g‘risida turli qarashlar mavjud. Ba‘zi ovruPOLik olimlarning aytishlaricha, Zardusht o‘z davrida ta‘qibga uchragan. Lekin u buyuk payg‘ambar, insoniyat najotkori deb e‘tirof etilgan. Miloddan oldingi VII–VI asrlardagi siyosiy vaziyatda Zardushtning muhim rol o‘ynagan faoliyati uni najotkor sifatida talqin qilishga sabab bo‘lgan. Kohinlar xalqqa qarashli yaylovlarni tortib olib, xalq jamoa bo‘lib sig‘inadigan ibodatxonalarni vayron qilib, o‘zlarining siyosatini yurgizar edilar. Buning ustiga eski kultlarga sig‘inish oqibati ham kohinlar va zodagonlarning manfaati uchun mos edi. Mana shunday tarang vaziyatda Zardusht keng ommaning manfaatlarini himoya qilib, o‘troq chorvador qabilalarning vakili sifatida maydonga chiqdi va payg‘ambar deb e‘tirof etildi.

Sosoniylardan besh - olti asr avval o‘tgan Axmoniylar davriga oid matnlarda, garchi Zardushtning nomi eslanmasa–da, uning g‘oyalari, jumladan, Xurmuzdni sharaflash g‘oyasi bosh o‘rin tutadi. Aksariyat manbalarda **Zardusht miloddan oldingi XIII - VII asrlar oralig‘ida yashagan** deb e‘tirof etiladi. Zardusht ta‘qibga uchrangani uchun ham, ongli ravishda unutilgan bo‘lishi mumkin. Yangilik va yangi g‘oyalarning taqdiri har doim ham oson kechavermagan.

Xo‘sh, Zardusht yaratgan ta‘limot nimadan iborat? U qanday shakl va mazmundagi ta‘limot edi? Uning ta‘limoti - ezgulik yovuzlik, nur va zulmat ruhiy kuchlari o‘rtasidagi kurashdan iborat edi. Zardushtiylik jamiyatdagi mutanosiblikni buzadigan nomutanosiblikka qarshi kurash edi. Zardushtiylik ta‘limoti dastlab yaratilgan paytda diniy emas, balki ijtimoiy–siyosiy qarashlarning maajmui sifatida yuzaga kelgan. Zardusht o‘z ta‘limotini yaratgan paytda ezgulik va yovuzlikni ijtimoiy muammo sifatidagina ilgari surib qolmadi, balki axloqiy qarashlarini fazo bilan, xususan, olamning yaratilishi va tuzilishi bilan bog‘ladi. Oqibatda bu qarash asta–sekin ilohiy tus oldi. Uning ta‘limoti faqat davrlar sinovidan o‘tish bilan birga, jug‘rofiy jihatdan ham kengaya bordi. Bizning zaminimizdan tortib *Midiya, Fors, Armaniston, Kichik Osiyo, Hindiston (xususan, Panjob)* kabi qator mamlakatlarga yoyildi. Barcha diniy oqimlarning vazifasi ma‘lum bir hududda madaniy va ma‘naviy yuksalishni yuzaga keltirganiday, zardushtiylik ham bu mamlakatlarda madaniyat o‘choqlarini barpo qildi.

Zardusht shaxsi asrlar osha shunchalik mashhur bo'lganki, u afsonaviy qahramon kabi dong taratgan. Miloddan oldingi I asrda yashagan Rim tarixchisi Pompey Trog *“Filippin tarixi”* asarida **Zardushtni Baqtriya podshohi** deb yozgan.

Zardusht Xo'rmuzddan muhim qonun so'rar ekan: *“Yer yuzida eng yaxshi joy qaerda?”* deydi. Xo'rmuzdning Zardushtga bergan javobi shu bo'ldi: *“Qaerda solih - Xo'rmuzdning muxlisi erga yaxshi ishlov bersa, chorva tuyoqlarini ko'paytirsan, yaxshi joy o'sha erdir.”* Zotan, mehnatning bu turlari insonning farovon yashashi uchun kafolat. Ayni paytda Xo'rmuzdning bu javobidan agrotexnika qoidalarining ilk ildizlari to'g'risida xabardor bo'lamiz. Darvoqe, Zardusht Xo'rmuzddan qonun so'ragan edi, Xo'rmuzd qonunning ijrosi sifatida mehnatni berdi. Garchi qonun tushunchasi bugungi kunda o'z mazmuni va mohiyatini o'zgartirgan bo'lsa-da, *“Avesto”* qonuni va hozirgi qonun tushunchalari o'rtasida faoliyat jihatidan uyg'unlikni ko'ramiz. Hamma davrda ham qonun inson manfaatlariga xizmat qilib, insoniyatni ezgulikka da'vat qilishini, yovuzlikning har qanday ko'rinishiga zarba berishini xalqlar umid qilganiga e'tiborga olsak, Zardushtning savoliga Xo'rmuzdning bergan javobi ham o'z davrida muhim qonun ekaniga amin bo'lamiz. Xo'rmuzdning quyidagi javobi bu fikrlarni yana bir bor tasdiqlaydi: *“Kimki chap qo'li va o'ng qo'li bilan, o'ng qo'li va chap qo'li bilan erga ishlov bersa, foyda kelitiradi. Shunda yer solihga aytadi: “Ey inson! Sen menga chap qo'ling va o'ng qo'ling bilan, o'ng qo'ling va chap qo'ling bilan ishlov beryapsan. Darhaqiqat, men toliqmasdan tug'aman. Har turli egulikni, mo'l hosilni etishtiraman.” Kimki chap qo'li va o'ng qo'li bilan, o'ng qo'li va chap qo'li bilan erga ishlov bermasa, unga yer aytadi: “Ey inson! Sen menga ishlov bermayapsan, sen shubhasiz tilanchilar orasida bo'lasan, begona eshiklar oldida mung'ayib turasan.”* Uzoq vaqt ishlov berilmasdan, ekuvsiz qolib ketgan yer - turmushga chiqolmay, befarzand o'tgan qariqiz bilan baravardir, degan hikmatli fikr «Avesto» zamonidan bizgacha etib kelgan. Bu esa turli davrlar madaniyatning vorisiyligini va uzluksizligini ko'rsatdi.

Qadimiy yozma manbalar O'rta Osiyoning turli hududlarida me'morchilik yodgorliklaridan tashqari, yuksak badiiy hunarmandchilik namunalari borligini tasdiqlaydi. Jumladan, **milodiy I asrga oid Xan yilnomasida Xitoy sayyohi** o'sha paytda hozirgi O'zbekiston hududini ham o'z ichiga olgan Katta Yuechji va Gibin to'g'risida ma'lumot beradi. Gibin - Kobuliston, katta yuechji - massagetlar bo'lib, hozirgi O'zbekiston hududini o'z ichiga olgan.

Buddaviylik davri madaniyati. Milodiy I asrda Baqtriyaning o'ng tomoniga **buddaviylik** kirib kela boshladi. Shu davrda buddaviylik e'tiqodiga aloqador inshootlar asosiy o'rin egalladi. G'orlardagi Buddha ibodatxonalari **Ko'lna Termizdan, Qoratepadan va Chingiztepadan** topilgan.

Buddaviylikning Baqtriya davlatiga kirib kelishi Kushonlar imperiyasining davlati chegaralari janubga tomon kengayib borgan bilan bog'liqdir. Xitoy manbalariga ko'ra, Kushonlar imperiyasi dastlab hozirgi Bekobod va Xo'jand o'rtasida barpo etilgan. Bu davlat tezlik bilan kengayib, milodiy I asr oxirlarida (*tashkil bo'lgandan keyin taxminan ellik yillar o'tgach*), Hindistongacha etib bordi. Shubhasiz, ana shu tarixiy davrda Hindiston bilan Kushonlar imperiyasining madaniy aloqalari rivojlandi. Ana shu madaniy munosabatlarning mahsuli sifatida

buddaviylik kirib keldi. Buddaviylik O'rta Osiyoda shunchalik mustahkam o'rtnashdiki, qadimgi Vatanimizda ko'plab *Budda ibodatxonalari* barpo bo'ldi. Yozma manbalarning xabar berishicha, shu davrda eftalitlar poytaxti Badaxshonda *sirti oltin bilan qoplangan Budda haykali* qo'yilgan ibodatxonalar ko'p qurildi. VII asrda Xitoy sayyohi Syuan - Tszyan Termizda ko'plab Budda ibodatxonalarini, Budda haykalchalarini ko'rganini yozadi. Samarqandda ham bunday ibodatxonalar ko'p bo'lgan edi.

Ko'hna Termizdan Buddaning va bo'lg'usi Budda - Bo'disatvaning toshdan yasalgan haykalchalari topilgan. Bu haykalchalarning diqqatga sazovor tomoni – yunon-boxtariy san'ati uslubi an'alarini davom ettirganidir.

Buddaviylikni targ'ib qilish, omma orasida yoyishning muhim usullaridan biri sifatida yozma matnlar, rivoyatlar, afsonalar, she'rlar ham yaratildi, sanskrit tilidan qadimgi turkiy tilga asarlar tarjima qilindi. Buddaviylikni targ'ib qilishda bu usul amaliy va tasviriyl san'at orqali ifodalangan g'oyalarni to'ldirdi. *“Oltin yoruq”* dostoni (IX asr) shulardan biridir. Bu asarning asl matni sanskrit tilida bo'lib, milodiy I asrda - Kushonlar imperiyasi davrida yaratilgan. Dostonda ilgari surilgan asosiy g'oya – buddaviylikdagi maxayana mazhabini ilgari surish va yoyish bo'lgan.

Buddaviylikning *uchta mazhabi* mavjud: *xinayana, maxayana, vajryana*. Bulardan *maxayana mazhabi* Janubiy O'zbekistonga Kushon imperiyasi hukmdori Kanishka davrida rasmiy diniy oqim sifatida kirib keldi. Maxyana mazhabining mohiyati shundan iboratki, unda najot topish g'oyasi asosiy o'rin egallaydi, Budda holatiga etishish imkoniyati jamiki jonzotlarga beriladi. Maxayana mazhabida asosiy o'rinni Bo'disatva timsoli egallaydi. Bo'disatva faqat o'zi najot topib qolmaydi, balki jamiki *sansara* (*“turli holatlar orqali o'tish”*) holatlaridan najot topishi kerak bo'ladi.

*“Oltin yoruq”*dagi ikki afsona – *“Shahzoda va Bars”* bilan *“Ku Tay”* haqidagi afsonalarni kuzatar ekanmiz¹, odamzodning vujudi, xulqi, kim bo'lishidan qat'iy nazar, ezgulikdan iborat bo'lmog'i, vujud kimgadir yoki nimagadir yaxshilik uchun xizmat qilmog'i lozim degan g'oya bor. Aksincha, odamlarga xizmat qilmaydigan odam tirik jasad, chirik bir narsa bilan barobar. Mag'astvi - Bo'disatva, ayni maxayana mazhabidagi jonzotlarning najot topishi uchun kurashib, o'z tanasini och ona yo'lbarsga qurbon qildi. Aslida maxayana ta'limoti Buddaning najotkorlik aqidasini ifoda etadi. Buddaning asosiy g'oyasi insonlarni va xayvonlarni qutqarishga mo'ljallangan. *“Okean suvi bitta ta'mga-sho'r ta'mga ega bo'lganidek, mening ta'limotim ham bir yo'singa - qutqarishga mo'ljallangan, - deydi Budda. Odamzod bajarishi kerak bo'lgan eng muhim vazifa – atrof-muhitni nafs asirligidan, gunoxlardan qutqarishga erishishdir. Qo'rquvning yo'qolishi odamzodni ozod qiladi. U ozod bo'lgandagina o'z ozodligini biladi, qayta tirilishdan qutulganligini tushunadi, muqaddaslikka to'liq erishilgan va burchi bajarilgan bo'ladi, odam bu dunyoga qaytib kelmaydi”*. Faqat jasad qaytib kelmaydi, bordi–yu, qaytib keladigan bo'lsa, qullikdan qutula olmaydi. Umuman,

¹ N, Rahmonov. Ruhياتdagi nur murodi. — Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2002, 115-bet

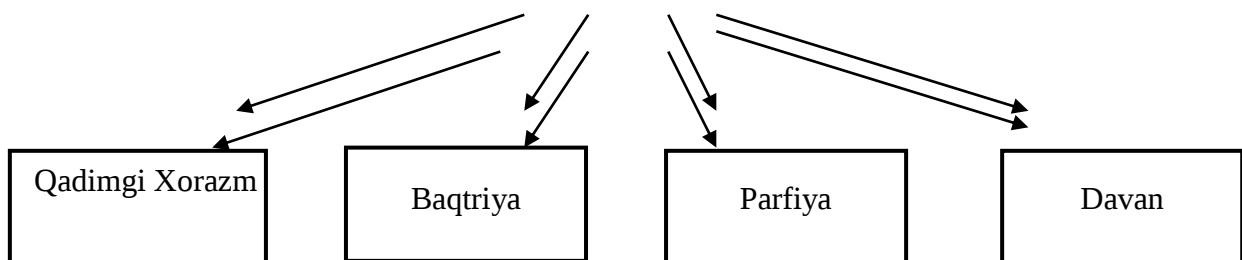
buddaviylikning asosiy maqsadi faqat odamzodning ozod bo'lishiga yo'l-yo'riq ko'rsatishdangina iborat bo'lmay, balki butun jonli mavjudotlarni qutqarishga mo'ljallangan. Irodaga ega bo'la olish va irodani birdan-bir maqsadga bo'ysundira olish buddaviylikning idealidir.

Shunday qilib, markaziy osiyoning antik badiiy madaniyatning muhim uslubiy xususiyatini san'atlar sintezi tashkil etgan: Xaykataroshlik, tasviriy san'at, naqsh bunda umumiy me'morchilik rasamadagi- va uning ritmiga bo'ysingan holad me'morchilik bilna yaxlitda namayon bo'ladi. Bu sintez Kushonlar davrida ham mahalliy madaniyatda o'z ta'sirini saqlab qoldi. Kushonlar davri Markazi Oyosiyo, Afg'oniston, Pokiston, Xindiston xalqlari tarixidagina emas balki dunyo madaniyatining taraqqiyotida alohida o'rin egallaydi. Turli xalqlar madaniyati chatishishi natijasida bu erda o'ziga xos madaniyat shakllandi, shu bilan birga keyingi asarlar madaniyatining o'zaro ta'siri yangi tarixiy bosqichga qadamqo'ydi. Ellin madaniyatining an'analarini Kushonlar davrida ijodiy jihatidan qayta shshakllandi va yangicha tahlil qilina boladi.

Markaziy Osiyodagi qadimgi madaniyatlar

Joytun madaniyati	- mil. avv 6-5 ming yilliklar.
Kaltaminor madaniyati	- mil. avv 5-4 ming yilliklar.
Xisor madaniyati	- mil. avv 5-4 ming yilliklar.
Namozgox-Anov madaniyati	- mil. avv 4-2 ming yilliklar.
Zamonbobo madaniyati	- mil. avv 3-2 ming yilliklar.
Sarazm madaniyati	- mil. avv 3-2 ming yilliklar.
Tozabog'yob madaniyati	- mil. avv 2- ming yilliklar.
Sopolli-Jarqo'ton madaniyati	- mil. avv 2- ming yilliklar.

Markaziy Osiyodagi qadimgi davlatlar

Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi madaniyati

Yozuv (Xorazm, Baqtriya, So'g'd)
Haykataroshlik (Xalchayon, Dalvarzintepa, Fayoztepa)
Tasviriy san'at (Afrosiyob, Varaxsha)
Din (Buddaviylik, Zadushtiylik, Moniylik)
Hunarmandchilik (Kulolchilik, Qurolsozlik)

MARKAZIY OSIYO XALQLARINING V-XIII ASRLARDAGI IJTIMOIIY, MADANIY HAYOTI

1. Markaziy Osiyoda xalqlarining V- VII asrlardagi ijtimoiy, madaniy hayoti
2. "Uygonish davri" tushunchasi. Markaziy Osiyo Rennessansi
3. V- XIII asrlarda Me'morchilik, san'at turlari va ilm fan

V-VII asrlardan boshlab Markaziy Osiyoda ijtimoiy - siyosiy voqealar yangicha tus oldi. Xususan, V asr boshlarida tashkil topgan To'ba - xun davlati Markaziy Osiyodagi madaniy muhitga kuchli ta'sir etdi. Bu davlat garchi Xitoydan ko'ra baland mavqe egallagan bo'lsa ham, To'ba aholisi Xitoy madaniyatiga mute bo'lib qoldi. Ular o'z tillaridan voz kechib, faqat xitoycha gapiradigan bo'ldilar, eski an'analaridan voz kechib, sochlarini qirqdilar. Xullas, Xitoy madaniyati oldida sajda qildilar.

Bu davlatning kelib chiqishi tarixi bor. Milodiy III asrdan boshlab uzoq bir tarixiy davrda xunlar bilan boshqa qabilalarning o'zaro chatishib ketishidan **"To'ba-xun"** deb nom olgan qavm kelib chiqdi. Tarixda: "Otasi xun, onasi syanbiy"lardan bo'lganlarni shimoldagilar to'ba - xunlar degan nom bilan yuritganlar.

To'ba - xunlarning shahzodalaridan biri Giron Bur bur milodiy 407 yili To'ba - xun davlatini qurdi. Bu davlat Xitoy tarixida Shiyo davlati deb ataladi. Giron Bur bur g'oyat shafqatsiz edi. U Xan sulolasi podshohi kuchiga tayanib, doim dushmanlari ustidan g'alaba qilib keldi. Milodiy 410 yili To'ba-xun davlati qudratli davlatga aylandi.

Giron Bur bur vafot etgandan keyin (425 yili) uning o'rniga o'g'illari Giron Jon (425–427), Giron Tin (427–431)lar podshoh bo'ldi. Ularning hukmronligi davrida To'ba - xun davlati bilan Shimoliy Vey imperiyasi (386 - 543) orasida uzluksiz urushlar bo'ldi.

Xullas, IV asr o'rtalariga kelganda, To'ba - xun aholisi Xitoy madaniyatiga sajda qilishi oqibatida avvalgi shon - shuhratini va doimo ularni g'alabaga olib kelgan yakdilligini ham yo'qotdilar.

Milodiy V va VI asrning birinchi yarmidagi ijtimoiy va madaniy hayot uchun yunon muarrixlarining asarlaridan ko'ra, Xitoy yilnomalaridagi ma'lumotlar ahamiyatliroq ekani to'g'risida XIX asrdayoq Yevropa olimlari o'z fikrlarini aytganlar.

Lekin miloddan avvalgi asrlardagi O'rta Osiyo tarixi uchun **yunon manbalarining ahamiyatini** ham ta'kidlash kerak. Ammo urushlarning oqibatlari, qabilalar va xalqlarning bir - biri bilan qorishuvi, davrning ijtimoiy va siyosiy holati, qolaversa, boshqa bir qator sabablar qadimgi davlatlarni parchaladi, asta - sekin qabilalar va tillarning, odatlar va qonunlarning birligini ham parchalab tashladi, natijada hozir bizga etib kelgan ma'lumotlarning mohiyati ham o'zgarishga uchradi. Bularning hammasi tabiiy jarayon edi. Bu jarayonlarning mahsuli sifatida O'rta Osiyoda boshqaruvning udel sistemasi takomillashdi, ya'ni davlat mayda yer egaliklariga bo'lindi. Ayni zamonda o'sha mayda davlatlar goh birlashib, goh parchalanib, qaytadan yangi - yangi davlatlar tashkil topardi.

Miloddan avvalgi davrda O'rta Osiyoda irqlar. Mayda davlatlarning goh birlashuvi, goh bo'linuvi qabilalarning qorishuviga ham ta'sir ko'rsatdi. Markaziy Osiyoning asosiy aholisi bo'lgan turkiy qavmlarning qaysi irqqa mansubligi ko'p munozaralarga sabab bo'lgan.

Markaziy Osiyo Ko'k turk xoqonligi davrida ham til jihatidan, ham tarixiy nuqtai nazardan turkiy qavmlar uchun muhim ahamiyatga molikligi hech qanday munozaraga sabab bo'lmaydi. Bu o'lkani o'rta, Sharqiy va G'arbiy qismlarga bo'lgan holda o'rganish mumkin. O'rta qism turkiy xalqlar tarixi nuqtai nazaridan eng diqqatga sazovor hududdir. Ko'k turk xoqonligi davrida o'rta qismda asosan turkiy qavmlarning katta bo'lagi qirg'izlar (xakaslar) yashagan. Bu o'lka tosh davrida Sharqiy va G'arbiy Sibir hamda shimoldagi Tundra madaniyati bilan yaqin munosabatlar o'rnatgan. Antropologlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, bu hududdagi xalqlar Yevropa va mo'g'ul irqlarining bir qismidan paydo bo'lgan ekan. Ayni paytda janubdagi Oltoy madaniyatidan bu erlarga ba'zi ta'sirlarning ham bo'lgani mumkindir.

Qadimgi turk davrida Gobi sahrosi, bugungi Mo'g'uliston muhim hudud bo'lgani ma'lum. Neolit davridagi insonlar sersuv joylarda yashagani ma'lum bo'ldi. O'lkaning neolit davri madaniyati O'rxun daryosi va Baykal ko'li bo'ylaridagi madaniyat bilan o'xshashligi arxeologik topilmalar asosida aniqlandi. Umuman olganda, Markaziy Osiyoning sharqiy hududi madaniyatida o'zaro ta'sir aniqroq ko'zga tashlanadi. Shunday bir madaniyatga turkiylar tarixining so'nggi davrida ham duch kelamiz. Bu holat O'rta Osiyo turkiy qavmlari tarixiga hamohang ravishda bordi.

Irqlar to'g'risida so'z ketar ekan, miloddan oldingi uchinchi ming yillikda Oltoy tog'larida o'g'o'z tipidagi qavmning yashagani to'g'risida ma'lumot bor. Bu qavm janubdagi mamlakatlar bilan, masalan, Orol dengizi sohillaridagi madaniyat bilan, hatto Xitoy bilan aloqada bo'lganini ko'rsatadi. Sibirda ham shu singari irqlar qadimda yashaganini arxeologlar kuzatganlar¹. Bu davr madaniyati turkiy xalqlar tarixida **Oltoy madaniyati** deb nom olgan. **Miloddan avvalgi uchinchi ming yillikda va ikkinchi ming yillik boshlarida hozirgi O'zbekiston va Pomir hududlarida Oqdengiz irqiga o'xshash dolixotsefal irqqa mansub odamlar qoldiqlari topilgan. Farg'onaning tosh davriga oid madaniyatida** va Toshkent yaqinidagi Qovunchi madaniyatida ham bu irq kuzatilgan. Mazkur irq turi yana Anov madaniyatida, Quyi Volga bo'ylarida, Astraxan atroflarida, O'rta Volga bo'ylarida Proxorov qo'rg'onidan ham topilgan. Bu haqda arxeologlar G. Sergi, V. Ginzburg, L. Oshanin, G. A. Trofimova, S. Rudenko kabi ingliz va rus olimlari XX asrda jiddiy kuzatuvlari natijalarini e'lon qilganlar. O'rta Osiyoning brakitsefal² irqi yuqorida aytib o'tilgan o'lkalarga ko'p ta'sir etmagan. Faqat bronza davrida O'rta Osiyo braxitsefallari Amudaryo bo'ylariga va Farg'onaning ichki hududlariga qadar ta'sir etgani aniqlangan.

Haqiqatan, Amudaryo bilan Sirdaryo orasidagi xalqlar irq jihatdan Amudaryo janubidagi turkman dashtlarida, **Pomir va Afg'onistonda yashagan**

¹ Qarang: Bahaeddin Ogel. Islamiyettan once turk kultur tarihi. –Ankara, 1991, s. 3

² Braxitsefal (fr.) – bu irqqa mansub odamlar ham bo'lib, ularning boshining eni uzunligiga nisbatan 80 foiz keng bo'lgan

irqlardan keskin farqlanib chiqqan edi. Bu **“turoniy”** (V. V. Ginzburg) yoki **“ikki daryo orasi”** (I. Svidetskiy) irqi degan nom olgan bo‘lib, braxitsefal kallalarga mansub edi. Shu olimlarning olib borgan kuzatuvlariga ko‘ra, Oltoydagi braxitsefal irqlarga yaqin bo‘lgan bu suyaklar keyingi davrlardagi so‘g‘dlarning ham ota–bobolari bo‘lgani tahmin qilinadi.

Miloddan avvalgi 1700 yillardan e’tiboran O‘rta Osiyoda ko‘chmanchi va jangovar bir qavm madaniyatining asta–sekin hukmron bo‘lgani ko‘rinadi. Bu irq **“Andronovo odami”** deb nom olib, Oltoy va Tangri tog‘lariga yoyilgan. Mazkur irq Xun davrida ham, **Ko‘k turk xoqonligi davrida** ham davom etgan.

Ammo **Ko‘kturk xoqonligi** davrida O‘rta Osiyoda mo‘g‘ul irqi ko‘rina boshladi. Bir tomondan o‘g‘o‘z qiyofasiga mansub bo‘lgan turkiylar azaliy irqni davom ettirgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, chinakam va aslo aralashmagan mo‘g‘ul unsurlari ham g‘arbga siljiy boshladi. Ko‘k turk davri boshlang‘ichida Oltoy o‘lkasining janubi-g‘arb va shimoli-sharq hududlarida yashagan o‘g‘o‘z qiyofali turkiy qavmlar hamon hukmron edi. Bu davrga oid Tangri - tog‘dan topilgan skeletlarda yirik ko‘zli odamlar kuzatiladi. Bu haqda rus olimi V. Ginzburg o‘tgan asrning 50–yillarida o‘z fikrlarini bayon qilgan edi. Ko‘k turk davlati barpo bo‘lmasdan bir oz oldin va davlat barpo bo‘lgandan keyingi davrlarga oid mo‘g‘ul qiyofali odamlar skeleti topilgan. Ayni paytda Tangri tog‘dagi qo‘rg‘onlarda o‘g‘o‘z qiyofasidagi odamlar skeleti ham topilgani ma’lum.

Milodiy VI–VIII asrlarga oid O‘rta Osiyoning ayrim hududlaridagi irqlar miloddan oldingi brexitsefal odamlarning davomi ekanini ko‘rsatadi. Umuman, O‘rta Osiyo irqlari alohida irqqa – Turoniy irqqa mansub edi, degan ma’lumotlar o‘zini oqlaydi.

Topilmalar. Umuman, turk xoqonligi davrigacha Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy, ayniqsa etnik tarixi madaniy hayot uchun zamin hozirladi. Bizgacha etib kelgan tarixiy manbalar - yunon, Rim tarixiy asarlari, Xitoy yilnomalarida Markaziy Osiyoning madaniyatiga oid dalillar shuni ko‘rsatadiki, Turk xoqonligi davridagi madaniy hayot uchun uzluksiz zamin hozirlangan edi. Ayniqsa, Farg‘ona vodiysi miloddan oldingi O‘rta Osiyo madaniyati tarixida muhim rol o‘ynagan edi. Miloddan avvalgi 3–2 asrlarga oid Farg‘ona topilmalari madaniy jarayonning uzluksizligini, ayni paytda shu davrdagi Xitoy bilan tarixiy munosabatlarni ko‘rsatadigan dalillardir. Xitoy manbalari Farg‘onaning zotdor, o‘sha davrda **“samoviy”** deb nom olgan otlari to‘g‘risida ma’lumot beradi. Ana shu tarixiy ma’lumotlarni Farg‘ona atroflarida toshlarga chizilgan ot suratlari tasdiqlaydi.

Miloddan oldingi davrlarga oid madaniy yodgorliklar yer ostidan topilgan bo‘lsa, Ko‘kturk xoqonligi davriga oid manbalarning ko‘pi yer ustida saqlanib qolgan. Bular - **yirik toshlarga yoki qattiq jismlarga o‘yilgan yozuv yodgorliklari, haykallar, qurbongohlardir.**

Ko‘kturk xoqonligidan qolgan yodgorliklarning **eng diqqatga sazovori bitigtoshlardir.** Yirik hajmdagi yodgorliklar - **Kul tigin va Bilga xoqon yodgorliklari asli qabr toshlaridir.** Tarixiy ma’lumotlarga qaraganda, ko‘kturklar qabrlar ustiga inshoot qurganlar, inshoot devorlariga marhumlarning suratlarini chizganlar. Ko‘kturk xoqonligiga Chin xoqonining saroyidagi rassomlar

keltirilgani va ular marhum Kul tigin va Bilga xoqon uchun bir inshoot (*baraq*) qurganlari, uyning ich–toshini suratlar bilan bezaganlari to‘g‘risida *Kul tigin bitigtoshida* ma’lumot berilgan. Ammo hozirga kelib o‘sha inshootlar, ya’ni baraqalar butun qolmagan, faqat balballar qolgan, xolos. Ba’zi Yevropa olimlarining fikricha, xoqonlarning qabri boshqa erda, bitigtoshlar boshqa erda bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Bu fikrlar asosli. Kul tigin bitigtoshi topilgan joydan bir yarim kilometr shimolga tomon balballar o‘rnatilgan. Balballar tugagan joyda Kul tiginning qabri o‘rnatilgan bo‘lishi mumkin.

Ko‘kturklarda yig‘i, ya’ni aza marosimi bo‘lgan diqqatga sazovor. Kul tigin bitigtoshida bir qancha xalqlardan dafn marosimiga vakillar kelgani aytiladi. Aza xalqning madaniy saviyasi bilan mutanosibdir.

Qadimdagi ikki xalq vakilining suhbatidan ko‘rinib turibdiki, Markaziy Osiyoda marhumlarga atab o‘tkaziladigan udumlar va urf–odatlar faqat shu hududga xos bo‘lgani uchun ham yunoniylar bu udumlarga izoh talab qilganlar. Mana shu kichik lavhaning o‘ziyoq ko‘k turklar davridagi udumlar va inonch–e’tiqodlar milodiy II asrda Osiyoning ko‘p erlariga ma’lum bo‘lganini va yoyilganini ko‘rsatadi.

Ko‘k turk davlati tashkil topishi arafasida Farg‘ona atroflarida ko‘plab otliq ko‘chmanchilar yashardi. Bu ko‘chmanchilar asta–sekin o‘troqlashib, dehqonchilik qila boshladilar. Chig‘irchiq, G‘uljadan topilgan ashyolar dehqonchilik madaniyati to‘g‘risida tasavvur uyg‘otadi.

Ko‘k turk xoqonligi davridan bugungacha etib kelgan eng eng noyob madaniy yodgorlik yozuv madaniyatidir Isfara, Andijon, Pop, Buxoro, Quva va boshqa qator hududlardan topilgan yozuv yodgorliklari qadim O‘zbekiston xalqining azaldan salohiyatli bo‘lganini ko‘rsatadigan alomatlardir⁵.

Uyg‘onish davri madaniyati

Uyg‘onish (fr. Renaissance – Renessans) Sharq va g‘arb xalqlarining madaniyati tarixida keskin burilishlari davridir. Uyg‘onish davri Sharq va G‘arbda turlicha davrlashtiriladi. Uyg‘onish (ya’ni Renaissance) terminini ilk bor italiyalik yozuvchi J. Boccaccio Jotto ijodiga nisbatan ishlatib: *“U antik san’atni uyg‘otdi”*, deb ta’riflagan edi.

Sharq Uyg‘onish madaniyati g‘arb uyg‘onish madaniyatidan oldin yuzaga kelgani ayon haqiqat. Uyg‘onish Yevropada birinchi marta XIV asrda boshlangan bo‘lsa, Sharqda xususan, O‘rta Osiyoda uning ildizlari milodning boshlariga qarab keladi.

Agar uyg‘onish yuzaga keltirgan mahsulning moddiy va ma’naviy tomonlariga nazar tashlasak, *Uyg‘onish*-tashqi ta’sir yoki ichki madaniy, ilmiy jarayonlar ta’sirida xalqning tafakkuri, dunyoqarashi, yangi, ilg‘or madaniy hodisaning yuzaga kelishidir. Uyg‘onishni shu jihatdan belgilasak va uning yuzaga kelish omillari ma’lum bir davrda inqilobiy o‘zgarish yuzaga keltirganini e’tiborga olsak, Sharqda, xususan, bugungi O‘zbekiston hududida Uyg‘onish Kushon imperiyasi davridan boshlangan, deb aytish mumkin. Kushon imperiyasi madaniy jarayonni, ijtimoiy muhitni tubdan o‘zgartirdi. hozirgi O‘zbekistonning Sharq bilan

⁵ N. Rahmonov, B. Matboboev. O‘zbekistonning ko‘hna turkiy–run yozuvlari. – Toshkent, “Fan”, 2006.

madaniy aloqalari, ayniqsa, buddaviylikning katta madaniy hodisa sifatida karib kelishi va buning natijasida insonning ruhan poklanish jarayoni ayni sha davrda boshlangani Uygʻonishning ildizlariga ishora qiladi, yaʼni yangi hodisa madaniy hayotning, tafakkurni tubdan oʻzgartirdi.

Uygʻonish madaniyati – xronologik tomondan keng tushuncha boʻlib, ayni zamonda katta hududdagi madaniy jarayonni oʻz ichiga qamrab oladi.

Sharq uygʻonish madaniyatining qadimiyligi toʻgʻrisida soʻz ketganda, Xitoyning Uygʻonish madaniyati qadim ekani ham eʼtiborga olinadi. **Xitoy Uygʻonish madaniyati milodiy VII-VIII asrlarda** paydo boʻldi. Xitoyning shu davrdagi faylasufi **Xan Yuy** (768-824) insonparvarlikning haqiqiy idealini vaʼz qildi va nafaqat ilgaridan mavjud boʻlgan “insoniyatga muhabbat” gʻoyasini, balki **“hammaga muhabbat”** gʻoyasini ilgari surdi. Ana shu gʻoya Xitoy Uygʻonish madaniyatini boshlab berdi. Bu fikrni akademik I. N. Konrad ilgari surgan edi.

Hamma mamlakatlarda - Sharqda ham, Gʻarbda ham Uygʻonishni belgilab beradigan bitta omil bor. Yana I. N. Konradning aytishicha, bu omil – qishloq madaniyatidan shahar madaniyatiga oʻtishdan iboratdir.

Ammo shuni ham hisobga olish kerakki, Sharqdagi Uygʻonishni Yevropadagi Uygʻonish bilan bir, deb qarab boʻlmaydi. **Yevropada Uygʻonish ijtimoiy–siyosiy sohada keskin burilishni paydo qilgan. XIV asrda** Italiyadagi, **XV– XVI asrlarda** boshqa mamlakatlardagi oʻzgarishlar bunga misoldir. Ishlab chiqarishning rivoj topishi ham Yevropadagi Uygʻonishga kuchli taʼsir koʻrsatgan. Sharqda esa ijtimoiy–siyosiy jarayon oʻz oqimi, yoʻnalishi va tabiiy holaticha davom etgani uchun, Uygʻonish birinchi navbatda oʻz oʻtmishi asosiga qurildi. Ikkinchidan, ilm–fan, madaniyat qadimiy anʼana va Sharq ilm–fanining taʼsiri natijasida paydo boʻldi. Ayni paytda Sharq ilm–fani, madaniyati oʻzaro bir–biriga taʼsir etib, bir–birini inkor etmasdan, aksincha boyitganini ham eʼtiborga olishimiz kerak.

Oʻrta Osiyodagi Uygʻonishni **uch bosqichga** boʻlish mumkin:

1. **IX–XIII asrlar Uygʻonish davri.**
2. **XIV–XV asrlar Uygʻonish davri.**
3. **XIX asr oxiri – XX asr boshlari Uygʻonish davri.**

Qayd etilgan har bir davrda Uygʻonish maʼlum ijtimoiy–siyosiy jarayon mahsulidir.

Birinchi bosqich (IX–XII asrlar) arab istilosidan keyin yuz berdi. Bu davrdagi Uygʻonishning asosiy belgilari quyidagicha:

Dunyoviy ilmlarga intilish, bu sohada keskin burilishlar paydo boʻlib, ilm–fan natijalarini inson manfaatlariga xizmat qildirish;

Dunyo miqyosidagi ilmiy kashfiyotlarning yuzaga kelishi va buning uchun zamin yaratilishi;

Diniy–falsafiy aqidalar bilan komil insonni tarbiyalash masalasini uygʻunlashtirish;

Arablar istilosidan oldingi **madaniy (til muammosi), siyosiy (xususan davlat qurilishiga oid)** anʼana Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi davrida yangicha mazmun kasb etdi, bu sulola yangicha tafakkur bilan arablar istilosidan oldingi madaniyatdan foydalandi.

Oʻrta asrlardagi Uygʻonishning mazkur davri dunyo madaniyati tarixida eng yorqin sahifalarni tashkil etadi. Forobiyning koʻp qirrali ilmiy faoliyati, Beruniyning tabiiy va ijtimoiy fanlarga oid kashfiyotlari, Ibn Sinoning tibbiyot, falsafa va mantiqqa oid ishlari ayni shu davrda yuzaga kelgani bilan emas, balki Oʻrta Osiyo madaniy hayotida keskin burilish paydo qilgani bilan diqqatga sazovor. Bu davrni ana shu buyuk olimlarning kashfiyotlari Oʻrta Osiyo Uygʻonishining dastlabki davri sifatida yuzaga keltirdi. Uygʻonish davrining ilmiy, madaniy hayoti, bir tomondan, inson shaxsini ulugʻlagan davr sifatida tarix sahnasiga chiqqan boʻlsa, ikkinchi tomondan, keyin Uygʻonish bosqichlari uchun zamin boʻlgani bilan ahamiyatlidir.

Ikkinchi bosqich - XIV– XV asrlardagi Uygʻonish moʻgʻullar istilosidan keyingi davrga aloqador. *“Bu bosqich aynan Uygʻonish davriga xos qanday xususiyatlarga ega? Shunchaki tarixiy davr deb nomlansa boʻlmaydimi?”* degan savol tugʻilishi mumkin.

Bu asrlar tarixiy jihatdan moʻgʻullar istilosi oqibatlari koʻzga tashlanib qolgan davr edi. Ammo moʻgʻullar istilosi faqat salbiy oqibatlari bilan iz qoldirmadi, balki Markaziy Osiyo madaniyati tarixida, xususan, adabiy jarayonda keskin burilishlar, koʻtarilishlar davri hamdir. Moʻgʻullar istilosi Oltin Oʻrda davlatini yuzaga keltirdi. Shu bilan birga, bu davlatning tarixiy *“pasporti”* deb atash mumkin boʻlgan takrorlanmas Oltin Oʻrda madaniyati va adabiyotini yaratdi. Oʻzbek adabiyoti ayni Oltin Oʻrda madaniy muhitida ilk bor yuzaga chiqdi, desak xato qilmagan boʻlamiz. Xoʻsh, Oltin Oʻrdadagi madaniy va adabiy muhitni qaysi belgilariga koʻra Uygʻonish davriga bogʻlaymiz? Buning uchun gʻarb Uygʻonish madaniyatidan qiyosi sifatida foydalanamiz.

Uygʻonishning gʻarbiy Yevropa mamlakatlari madaniyati tarixidagi asosiy belgisi sifatida oʻrta asrlardan yangi davrga oʻtish mezon qilib olinadi. Xuddi shu taʼrifni moʻgʻullar asos solgan Oltin Oʻrda madaniyati va adabiyotiga ham tatbiq qilish mumkin. Tom maʼnodagi oʻzbek (umuman turkiy) adabiyotini tiklashga, eski oʻzbek tilini rivoj toptirishga urinish Oltin Oʻrdada boshlandi. Fors va arab tillaridagi adabiyotlarni oʻzbek tiliga tarjima qilish ishlari Oltin Oʻrdada rivoj topdi. Oltin Oʻrda tarkibiga Xorazm, shimoli–sharqda Bulgʻor viloyati, shimolda Rus knyazliklari, janubda Qrim va uning dengiz boʻyidagi shaharlari, Darbandgacha choʻzilib ketgan Kavkaz, hatto Bokugacha choʻzilib ketgan joylar, gʻarbda Dnestrdan boshlangan dashtliklar, sharqda — gʻarbiy Sibir va Sirdaryo etaklarigacha boʻlgan erlar kirgan. Ana shu hududlarning hammasida yagona anʼana amal qilgan edi.

Oltin Oʻrda turkiy xalqlar hayotida madaniyatning markaziga aylangandan keyin buning ijobiy tomonlaridan biri shu boʻldiki, madaniy hayot Oʻrta Osiyodan Oltin Oʻrdaga koʻchib oʻtdi. Albatta bu koʻchish tabiiy, tarix oqimiga hamohang tabiiy jarayon edi.

Oltin Oʻrda adabiy muhiti shunisi bilan diqqatga sazovorki, musulmon madaniyatini va islom dinini yoyish uchun paygʻambarlar tarixiga oid asarlar oʻzbek tilida birinchi marta Oltin Oʻrdada yaratildi. *Nosiruddin Burhoniddin Rabgʻuziyning “Qisasi Rabgʻuziy” (710|1310 yil), Mahmud ibn Ali as-Saroyining “Nahjul–farodis” (Jannatlarga ochiq yoʻl) (761|1361 yil) asarlari* buning yorqin

namunasidir. “*Qisasi Rabg‘uziy*” singari “*Qisasul–anbiyo*”larning o‘zbek tilidagi ko‘plab nusxalari bugungi kunda Turkiya muzeylarida, kutubxonalarida saqlanmoqda. Bu asarlarning bir qismi Oltin O‘rdada hukm surgan davrda yaratilgan. Mazkur “*Qisasul–anbiyo*”larning aksariyati forschadan qilingan tarjimalardir.

Albatta, Uyg‘onish, A. F. Losevning aytishicha, odamning zaminda o‘zining mavjudligini tasdiqlashga urinishidir. Ammo insonning zaminda mavjudligini tirikchilik o‘tkazish, kun kechirish, turli ehtiyojlarini qondirishdir, deb tushunmaslik kerak. Uyg‘onish davri madaniyati har qanday maishiy hayotdan ustun turadi. Uyg‘onish yuqorida biz ko‘rsatgan uch bosqichdan qaysi birida bo‘lmasin, birinchi navbatda tafakkurdagi o‘zgarishdir. Tafakkurdagi o‘zgarish - insonning ma‘naviy, ruhan, jismonan, umuman olganda, moddiy tomondan ozod bo‘lishi demakdir. Uyg‘onish estetikasi ayni shuni talab qiladi. Uyg‘onish bosqichlari uchun ana shu ko‘rsatib o‘tganlarimiz asosiy tamoyillardir.

Sharq Uyg‘onish madaniyati o‘z doirasida qolib ketmadi, balki umuminsoniyatning yutug‘iga aylandi. Tarixiy dalillar shuni ko‘rsatadiki, ***Sharq yutuqlarining g‘arbga yoyilishida Vizantiya madaniy olami*** ham katta ta’sir ko‘rsatdi.

Tashqi va ichki qulay sharoitlar Sharq madaniyatining rivojini ta’minladi. Shu bilan birga, Sharq Uyg‘onish madaniyati o‘z doirasida qolib ketmadi, balki umuminsoniyat yutug‘i bo‘ldi. ***Alisher Navoiy*** ijodi ikkinchi bosqichdagi Uyg‘onish davrini ulkan cho‘qqiga ko‘tardi. ***XV asrdagi Uyg‘onish davri*** uning “*Xamsa*”si, dostonlaridagi ko‘tarilgan gumanistik g‘oyalar, tarixiy va ilmiy asarlari bilan ajralib turadi. O‘zbek adabiyotini yuksak pog‘onaga ko‘tarish, o‘zbek adabiy tilini yaratish, fanning turli sohalari -tarix, falsafa, musiqa, san’atga homiylik bilan u XV asr madaniy muhitini tubdan o‘zgartirdi. g‘arbiy Yevropada ham mumtoz adabiyotning xalq tilida yaratilgani Uyg‘onish davrining eng buyuk yutuqlaridan biri ekani aytiladi⁶. Alisher Navoiy ijodi va faoliyati bilangina XV asr Uyg‘onish davri Sharq Uyg‘onish tarixida alohida mavqe egallaydi.

Ammo Navoiy davridagi Uyg‘onishni, xususan, Navoiy ijodi XV asr Uyg‘onish davrini paydo qilganini yuqorida aytilganlar bilan cheklash kifoya qilmaydi. “*Xamsa*” dostonlari Uyg‘onishning eng yorqin mahsuli sifatida yuzaga kelganini ta’kidlash darkor. “*Xamsa*” asari yozilgani uchun emas, balki Uyg‘onish romantizmini Navoiy dostonlariga olib kirgani bilan belgilanadi. Ayniqsa, Farhod obrazida ***ideal inson tasviri*** ham ***Uyg‘onish davrining idealidir***. U bir talay hunarlarni o‘rganadi, otasi taklif qilgan taxtda voz kechadi, Shiringa bo‘lgan sevgisi uni qahramonona ishlarga undaydi, Xusrav bilan munozarada ma‘naviy jihatdan yuksakligini namoyish etadi va h. Bu fazilatlar Sharqu g‘arb adabiyotidagi Uyg‘onish davri qahramonlariga xos ideal fazilatlaridir. Shuningdek, Navoiy “*Farhod va Shirin*” dostonida antik davr mutafakkirlari nomlarini keltiradi. Antik davr yunon mutafakkirlarining salohiyati bilan shahzoda Farhodning iste’dodi solishtiriladi, yunon faylasuflari boshqa davr odamlari uchun boshqacha qiyofada, boshqa zamonlar uchun, boshqa tafakkur tarzi uchun XV asrga qaytadi:

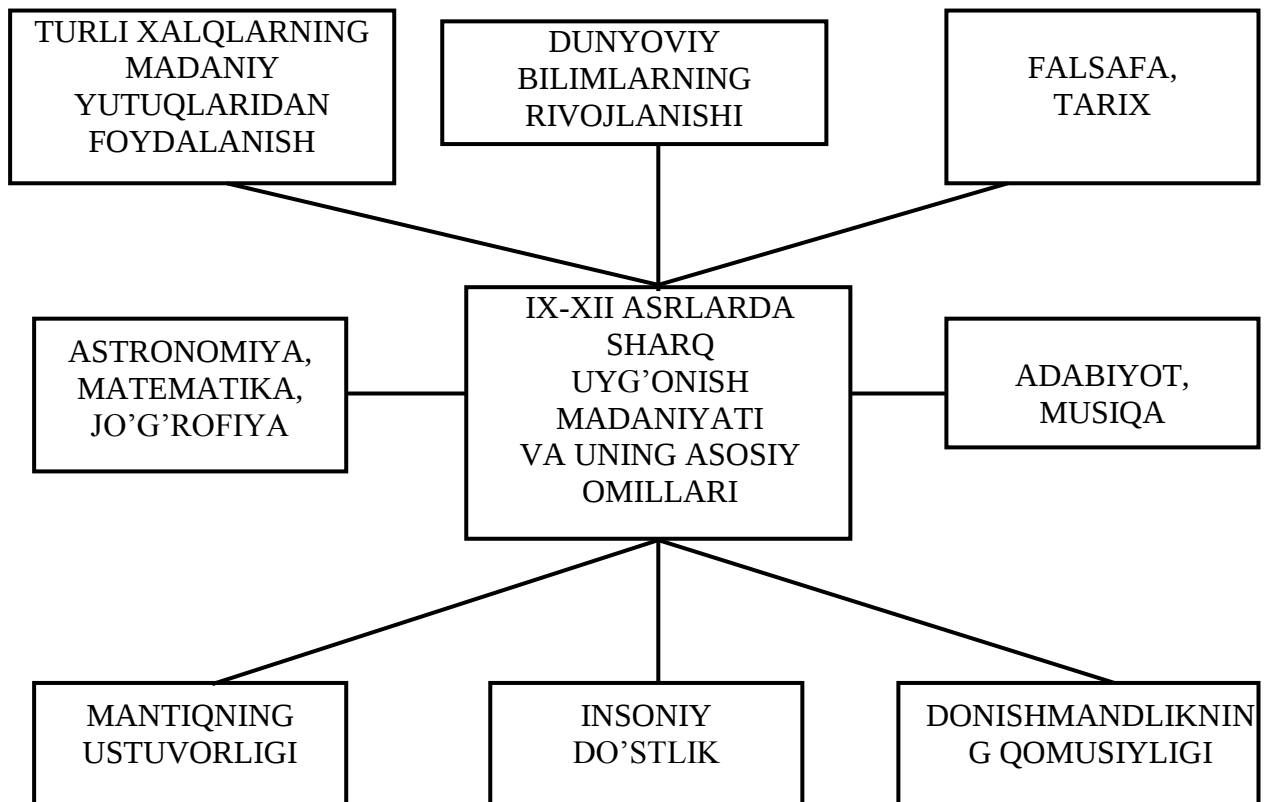
⁶ V.M.Jirmunskiy. Sravnitelnoe literaturovedenie. –L.: “Nauka”, 1979, 178–bet.

Erur Iskandari Rumiyl nigori,
 Jahon ahlig'a oning yodgori
 Ki aylab to'rt yuz dono bilan jahd,
 Alardin har bir Aflotung'a hamahd. . .
 Erur g'or ichra Suqroti yagona,
 Dema Suqrot, Buqroti zamona. . .

(“Farhod va Shirin”dan)

Uygʻonish davri Sharq va Gʻarbda oʻziga xos juzʻiy qonuniyatlarga ega. Shu bois Yevropa oʻrta asr dostonlarining farqini tushunishimizga ham Navoiy dostonlari yordam beradi. Masalan, oʻrta asr Germaniyasida **“Oshiq Roland”**, **“Roland haqida qoʻshiq”** dostonlari bor. Bu dostonlar qahramonlari oʻrta asrdagi **ritsarlik hayotini** aynan aks ettiradi, yaʼni chinakam ritsar qiyofasi qanday boʻlsa, shundayicha tasvirlangan, oʻsha davr nuqtai nazari boʻyicha ritsarning **realistik qiyofasi** chizib berilgan. Uygʻonish davri dostonlari qahramonlari **romantik qiyofada** tasvirlangan. Bu oʻz-oʻzidan tushunarli: Uygʻonish asrida ritsarlar yoʻq edi. Agar ularni qandaydir qiyofada tasvirlash kerak boʻlsa, tasavvurlar xayolotni safarbar qilishi kerak boʻlgan⁷.

Xuddi shu singari, miloddan oldingi IV–II asrlardagi yunon faylasuflarini XV asrda tasvirlash uchun albatta romantik tasvir shart edi. Uygʻonish davrining tafakkur tarzi ayni shuni talab qilardi.

⁷ N.I. Konrad. Srednevostochnoe Vozrozhdenie Alisher Navoi. – Izbranne trud. “Nauka”, M.: 1978, 94–bet.

O'rta Osiyodagi Uyg'onishni uch bosqichga bo'lish mumkin:

1. *IX–XIII asrlar Uyg'onish davri.*
2. *XIV–XV asrlar Uyg'onish davri.*
3. *XIX asr oxiri – XX asr boshlari Uyg'onish davri.*

Sharq Renessansi davri quyidagi umumiy xususiyatlarga ega

Madaniyat, dunyoviy fanlar va islom aqidashunosligining taraqqiysi;

Yunon va rum, fors, hind va boshqa madaniyatlar yutuqlariga suyanish;

Minerologiya, jo'g'rofiya, kimyo va boshqa tabiiy fanlarning rivoji;

Uslubi (metodologiya)da – ratsionalizm, mantiqning ustunligi;

Insoniy do'stlik;

Falsafaning keng darajada rivoj topishi;

Adabiyot, she'riyat, ritorikaning keng miqyosda rivojlanishi;

Bilimdonlikning qomusiy xarakterda ekanligi.

Sharq uyg'onish davrining buyuk siymolari:

1. Muhammad ibn Muso al Xorazmiy (780-890);
2. Abul Abbos Farg'oniy (790-860);
3. Abu Nasr Forobiy (873-950);
4. Abu Rayxon Beruniy (973-1048);
5. Abu Ali ibn Sino (980-1037);
6. Ismoil Jurjoni;
7. Mahmud Qoshg'ariy (XI asr);
8. Umar az-Zamaxshariy (1075-1144);
9. Axmad Yugnakiy (XI asr);
10. Axmad Yassaviy (1105-1165);
11. Bahouddin Naqshband (XII asr);
12. Imom al-Buxoriy (809-869);
13. Imom at-Termiziy (824-892);
14. Yusuf Xos Xojib (1021-)

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI MADANIYATI

1. Temur va temuriylar davlatining ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-maishiy taraqqiyoti
2. Temuriylar davrida me'morchilik, tasviriy san'at va amaliy san'at
3. Temuriylar davrida ilm fan va adabiyot

Amir Temur va temuriylar davri O'rta Osiyo madaniyati tarixida alohida o'rin tutadi. Bu davrdagi madaniy yutuqlar umumbashariy sivilizatsiyasi (tamadduni) darajasida bo'lgan. Madaniyat tarixidagi ushbu mumtoz davrda o'zbek madaniyatining shakllanishi, bu davrdagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan bog'liqdir. Xususan, me'morchilik, ilm-fan, adabiyot, san'at, hunarmandchilik ravnaq topdi. Mamlakat va jumladan yirik shaharlar **Samarqand, Shahrisabz, Buxoro, Termiz, Toshkent va Hirotning obodonchiligi**, madaniy ravnaqi yo'lida Movarounnahr va O'rta Sharq mamlakatlari, Hindistondan ko'plab fan va san'at ahllari, hunarmand, me'mor va musavvirlar jam bo'lgan. Ularning sa'y-harakati bilan Shohizindadagi, bir guruh me'moriy yodgorliklar, *Bibixonim masjidi, Dor us - siyodat (Kesh), Turkistondagi Ahmad Yassaviy maqbarasi* kabilar barpo etildi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, Amir Temur va temuriylardan Shohruh, Ulug'bek, Boysung'ur Mirzo, Abu Said Mirzo va boshqalar madaniyat, adabiyot, naqqoshlik, me'morlik rivojiga katta e'tibor berdilar va ularga homiylik qildilar.

Sohibqiron davrida saltanatda juda katta **obodonchilik ishlari** olib borilgan. Bunga Samarqand, Shahrisabz va boshqa joylarda qurilgan me'moriy majmualar, Samarqand atrofidagi dunyoning yirik shaharlari nomi bilan atalgan Damashq, Misr, Bag'dod, Sultoniya, Forish, Sheroz kabi qishloqlarni ko'rsatib o'tish joizdir.

Obodonchilik, sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi iqtisodiy hayotda muhim soha - hunarmandchilik, savdo va tovar-pul munosabatlarining taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Amir Temur va Mirzo Ulug'bek davrida tog'-kon ishlari yo'lga qo'yilib, turli ma'danlar qazib olinishi tufayli **hunarmandchilik** yuksak darajada rivojlandi. Hunarmandchilikka katta e'tibor tufayli shaharlarda maxsus **gilamdo'zlar, sandiqchilar, shishasozlar, egarchilar, zargarlar** mahallalari ko'paydi, yangi bozor rastalari, tim va toqlar qurildi. To'qimachilik, kulolchilik, chilangarlik, temirchilik va binokorlik, me'morchilik sohalari asosiy o'rin tutgan. *Samarqand, Buxoro, Toshkent, Shohruxiya, Termiz, Shahrisabz, Qarshi* shaharlarida yangi hunarmandchilik mahallalari vujudga kelib, bu shaharlar savdo va madaniyat markazlariga aylandi. Ip, jun, kanop tolasidan gazmollar to'qilgan. Ipakdan shoyi gazlamalar - *atlas, kimhob, banoras, duxoba, horo, debo* kabi gazmollar to'qilgan bo'lib, ular mahalliy va xorijiy savdogarlar tomonidan xarid qilinardi.

XIV - XV asrda metall buyumlar, uy-ro'zg'or buyumlari, asbob-uskuna, qurol-yarog'lar ko'plab ishlab chiqarilgan. **Samarqand qurolsozlik** markaziga aylanib, shaharda **maxsus sovutsozlar** mahallasi vujudga kelgan. Shaharlarda mis va jezdan buyumlar va tanga pul zarb qilingan. Amir Temur farmoni bilan usta Izziddin bin Tojiddin Isfahoniy Ahmad Yassaviy maqbarasi uchun yasagan shamdon, Abdulaziz bin Sharofuddin Tabriziy quygan ulkan jez qozon hozirgacha

saqlanib qolgan. Misgar va chilangarlar metallni toblash, quyish, sirtiga naqsh solish, oltin va kumush suvi yuritish kabi murakkab ishlarni bajarganlar.

Samarqanddagi Bibixonim masjidi eshiklari **etti xil metall qotishma (haftjo'sh)**dan tayyorlangan. Zargarlar oltin, kumush va jez qotishmalaridan nafis zeb-ziynat buyumlari yasaganlar. Oltin va kumush gardishli, qimmatbaho toshlar qadalgan idishlar sirtiga naqsh va yozuvlar ishlangan.

Kulolchilik sertarmoq soha bo'lgan. XIV-XV asrlarda sirli sopol buyumlar yuksak badiiy rang-barang shakli va sifati bilan ajralib turgan. Toshtaroshlikda naqsh, hattotlik keng qo'llanila boshlangan. Binokorlikda g'isht teruvchilar **«panno»**, peshtoq, ravoq hamda toqlarga parchin va chiroq qoplovchi pardoichilar **«ustod»** deb atalgan.

Samarqandda shishasozlik rivojlanib turli idish va buyumlar yasalgan. Qurilishda rangli oynalardan foydalanilgan. Yog'och o'ymakorligida naqshinkor eshiklar, panjaralar, ustunlar, darvozalar qurilgan va turli buyum, jihozlar yasalgan. Samarqand qog'ozi hatto chet o'lkalarda ham mashhur bo'lgan. Tarixchi Ibn Arabshoh, Shamsiddin Munshiyning xat yozishdagi mahoratini Amir Temur nayzasi tig'ining o'tkirligi bilan tenglashtirar edilar.

Bu davrda hunarmandchilik mollari ishlab chiqaradigan korxona boshlig'i **«usta»**, yordamchi va shogirdni **«xalfa»** deb yuritilgan. Hunarmandlar shaharning madaniyatli tabaqasiga mansub hisoblangan.

Temuriylar davlati Xitoy, Tibet, Hindiston, Eron, Rusiya, Volga bo'yi, Sibir bilan muntazam savdo-sotiq aloqalari olib borgan. Chet davlatlar bilan savdo aloqalarini kengaytirishda temuriylarning elchilik aloqalari muhim ahamiyat kasb etgan. *Amir Temur yirik shaharlarda savdo rastalari, bozor va yo'llar qurdirdi, savdo yo'llarida karvonsaroylarni ko'paytirdi.* Ayniqsa, Samarqand va Buxoroda **bozor, chorsu, tim, toq, kappon** kabi savdo-hunarmandchilik inshootlari qad rostladi. Samarqandning markaziy qismi bo'ylab o'tgan keng ko'chaning ikki tomoniga **savdo do'konlari (rastasi)** joylashtirilgan. Samarqand va Buxoro savdo maydonlarining kengligi va ixtisoslashtirilgan bozorlarga egaligi bilan ajralib turgan. Bozor savdo markazi bo'lishi bilan birga hunarmandchilik ishlab chiqarishi joyi ham bo'lgan. Shuningdek, bozorlarda qo'lyozma kitoblar, yozuv qog'ozi sotilgan, ariza yoki maktub yozuvchi mirzalar ham o'tirgan. Savdo rastasi unda sotiluvchi tovar nomi bilan atalgan (Toqi zargaron, Toqi telpakfurushon kabi). Bozorlarda adabiyot, she'riyat, ilm-fan haqida suhbatlar tashkil etilgan, farmonlar e'lon qilingan va aybdorlar jazolangan. Turli tomoshalar shu joyda ko'rsatilgan, masjid, madrasa, hammom bozorga yaqin joyga qurilgan.

Temuriylar davrida **karvon yo'llarida elchilar, choparlar va savdo karvonlari uchun dam olish, otlarni almashtirish joylari - yomlar, rabotlar, sardobalar** qurilgan.

XIV-XV asr oxirlarida Movarounnahr ko'p mamlakatlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy, ba'zan siyosiy va harbiy ahamiyatga ega bo'lgan karvon yo'llari bilan bog'langan edi. Bu yo'llar xalq turmush tarzi, diniy, iqtisodiy, ma'naviy va moddiy madaniyati jihatidan bir-biridan farqlanuvchi mamlakatlarning o'zaro aloqasini rivojlantirishga imkon yaratdi. Karvon yo'llari savdo, diplomatik munosabatlar borasidagi amaliy vazifasidan tashqari, ayni vaqtda mamlakatlar va

xalqlarning o‘zaro iqtisodiy va madaniy aloqalarini mustahkamlashga ham xizmat qildi. Dadil aytish mumkinki, bu davrda Buyuk Ipak yo‘li tiklanib, mintaqalarning madaniy taraqqiyoti uchun xizmat qildi.

O‘rta Osiyo zaminida temuriylar davrida **me‘morchilik, ilm-fan, adabiyot, san‘at sohalari** kamolot bosqichiga ko‘tarildi. Temuriylar davlatining qudrati ayniqsa **me‘morchilikda** namoyon bo‘ldi. Oqsaroy peshtoqida bitilgan **“Agar bizning quvvat va qudratimizga ishonmasang, bizning imoratlarimizga boq!”** degan yozuv Amir Temur saltanatining siyosiy maqsadini ham anglatar edi. Chunki barpo etilayotgan inshootlarning ulug‘vorligi siyosiy vazifalardan biri edi. Bu davrda Movarounnahr shaharlari qurilishida mudofaa devorlari, shoh ko‘chalarni tartibga solish, me‘moriy majmualarni qurish avj olgan. Ilk o‘rta asrlardagi shaharning asosiy qismi bo‘lgan **«shahriston»**dan birmuncha farq qiluvchi **«hisor»** qurilishini Samarqand va Shahrisabzda kuzatish mumkin. Amir Temur davrida **Kesh (Shahrisabz) shahar qurilishi** yakunlandi. Hisorning janubi - g‘arbida hukumat saroyi - Oqsaroy va atrofida rabotlar qurildi, bog‘-rog‘lar barpo etildi.

Saltanat poytaxti **Samarqandni bezatishga** Amir Temur alohida e‘tibor berdi. Uning farmoni bilan hisor, qala, ulug‘vor inshootlar va tillakor saroylar bunyod etilgan. Samarqandga kiraverishdagi **Ko‘hak tepaligidagi Cho‘pon ota maqbarasi Mirzo Ulug‘bek davrida** qurilgan bo‘lib, bu inshootdagi ajoyib mutanosiblik, umumiy shakl nafisligi, bezaklardagi sipolik o‘zaro uyg‘unlashib ketgan. Amir Temur davrida Samarqand Afrosiyobdan janubda, mo‘g‘ullar davridagi ichki va tashqi shahar o‘rnida qurila boshladi hamda bu maydon qala devori va xandaq bilan o‘ralib (1371 y), hisor deb ataldi. **Hisor 500 gektar** bo‘lib devor bilan o‘ralgan. **Shaharga olita darvozadan** kirilgan.

Shahar mahallalardan iborat bo‘lib, bir qanchasi guzarlarga birlashgan. **Shaharda me‘moriy majmualar** shakllanishi Temuriylar davrining eng katta yutug‘i bo‘ldi. Me‘morchilik taraqqiyotning yangi bosqichiga ko‘tarildi. Bu jarayon muhandis, me‘mor va naqqoshlar zimmasiga yangi vazifalarni qo‘ydi. Amir Temur davrida gumbazlar tuzilishida qirralar oralig‘i kengaydi. Ikki qavatli gumbazlar qurishda ichkaridan yoysimon qovurg‘alarga tayangan tashqi gumbazni ko‘tarib turuvchi poygumbazning balandligi oshdi. **Mirzo Ulug‘bek davrida** gumbaz osti tuzilmalarning yangi xillari ishlab chiqildi. Aniq fanlardagi yutuqlar me‘morchilik yodgorliklarida ham yaqqol namoyon bo‘ldi (**Shohizinda, Ahmad Yassaviy, Go‘ri Amir maqbaralari, Bibixonim masjidi, Ulug‘bek madrasasi**). Ularning old tomoni va ichki qiyofasi rejalarini tuzishda me‘moriy shakllarning umumiy uyg‘unligini belgilovchi handasaviy tuzilmalarning aniq o‘zaro mutanosibligi bo‘lgan. Bezak va sayqal ishlari ham bino qurilishi jarayonida baravar amalga oshirilgan.

Temuriylar davrigacha va undan keyin ham Movarounnahr hamda Xuroson me‘morchiligida bezak va naqsh bu qadar yuksalmagan edi. Amir Temur va Mirzo Ulug‘bek davri me‘morchiligida bezakda ko‘p **ranglilik va naqshlar xilma-xilligi** kuzatiladi. **Epigrafik bitik-kitobalarni** hattotlik san‘atini mukammal egallagan ustalar binoning maxsus joylariga, olti xil yozuvda yozganlar.

Koshin qoplamalarda tasviriy mavzular kam uchraydi. Oqsaroy peshtoqlarida *sher bilan quyoshning juft tasviri* mavjudki, bu ramziy ma'noga ega. Bu davrdagi bino ichining bezagi ham xilma-xil bo'lgan. Devor va shift, hatto gumbaz ham naqsh bilan ziynatlangan. Amir Temur davrida qurilgan binolarda ko'k va zarhal ranglar ustun bo'lib, dabdabali naqshlar ishlangan, Mirzo Ulug'bek davrida esa Xitoy chinnisiga o'xshash oq zamindagi ko'k naqshlar ko'p uchraydi.

Bu davrda **masjid, maqbaralar** ko'plab qurildi. Amir Temur Hindiston yurishidan so'ng (1399 y), Samarqandda jome' masjidini qurdirdi. Uning ro'parasida Bibixonim madrasasi va maqbara bunyod ettirdi. Mirzo Ulug'bek Buxoro jome' masjidi (Masjidi Kalon)ni kengaytirib, qayta qurish ishlarini boshlagan edi. Biroq u keyinroq XVI asrga kelib yakuniy qiyofasiga ega bo'ladi.

Amir Temur davrida **Saroymulkxonim (Bibixonim) madrasasi** va **Go'ri Amir majmuasidagi madrasa** qurilgan. Mirzo Ulug'bek Samarqand, Buxoro va G'ijduvonda madrasalar bunyod ettirdi. Buxorodagi madrasada «**Bilim olmoqqa intilish - har bir muslim va muslima uchun farzdir**» degan hadis bitilgan.

XV asrda madrasa me'morchiligi o'zining uzil-kesil shakllangan qiyofasiga ega bo'ldi. Madrasa qurilishi yagona tizim bo'yicha rejalashtirilsa ham, asosiy shakllari, ularning o'zaro nisbatlari va bezaklariga ko'ra har biri o'z qiyofasiga ega edi. Temuriylarning **ikki san'at durdonasi - Samarqanddagi Ulug'bek va Hirotidagi Gavharshodbegim madrasalari** yagona tizim rejasi bo'yicha qurilganiga qaramay, bir-biridan farq qiladi.

Temuriylar davrida yaratilgan maqbara, din arbobi va ruhoniylar qabrini o'z ichiga oluvchi panjara-xazira, avliyolar qadamjolari, dahmalar alohida guruhni tashkil qiladi. Samarqandda Amir Temur davrida shayx Burxoniddin Sog'arjiy xilxonasi - Ruhobod maqbarasi va temuriylar xilxonasi - Go'ri Amir mahbarasi, shuningdek, Shohizinda majmuasida peshtoqli maqbaralar guruhi quriladi.

Mirzo Ulug'bek davrida ijodiy izlanishlar samarasi dahmalarning me'moriy ko'rinishiga ham ta'sir o'tkazadi. Shohizinda majmuasida sakkiz qirrali maqbara va hozirgacha Qozizoda Rumiya maqbarasi deb kelinayotgan («Sultonning onasi» uchun qurilgan, asli noma'lum) maqbara quriladi. Mirzo Ulug'bek Buxoro, G'ijduvon, Shahrisabz, Termiz, Toshkentda ham noyob imoratlar qurdirgan. Ammo qurilish miqyosi va bezaklar bo'yicha Samarqanddagi obidalar ustunlik qilardi. Toshkentda Zangi ota maqbarasi va Shayhontohur majmuasi bo'lib, uning tarkibidagi Qaldirg'ochbiy maqbarasi XV asrning birinchi yarmiga mansub.

Amir Temur davrida tuzilishi va miqyosi bo'yicha ulkan inshoot - Turkiston shahrida **Axmad Yassaviy maqbarasi** barpo qilindi. Bu maqbara musulmon Sharqining me'moriy yodgorliklari orasida eng noyobidir.

Qadamjolar me'morchiligi ham o'ziga xos tuzilishga ega. Amir Temur Buxoroda **Chashmai Ayyub** yodgorligini qurdiradi (1380 y.) Shuningdek, Sohibqiron Shahrisabzda ziyorat va dafn marosimlari uchun hazira – «**Dor ul-Siyodat**» («**Sayidlar uyi**») (1379-80 yy.) xilxonasini, o'g'li Jahongir vafot etgach, **Shahrisabzda Jahongir Mirzo maqbarasi** (Hazrati Imom maqbarasi) qurdirgan. Unda **Xorazm** me'morchiligi an'alarini ko'rish mumkin. Chunki, Amir Temur Xorazmni Movarounnahr hududiga qayta qo'shib olgach, u erdagi me'mor va ustalarni avval Shahrisabz, so'ngra Samarqandga ko'chirtirilgan.

Samarqanddagi **Ulug'bek rasadxonasi** me'moriy san'atning noyob yodgorligidir. **Rasadxona diametri 48 metrli aylana shaklda bo'lib, uch qavatlidir.** Rasadxonada Ulug'bek bilan birga *Jamshid Koshiy, Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi* va boshqa allomalar **astronomiya ilmiga** rivoj berdilar.

Temuriylar davrida qurilgan **saroylar ikki xil** bo'lgan. **Birinchisi** - ma'muriy-siyosiy vazifani bajargan bo'lib, qal'a yoki hisor ichiga qurilgan. **Ikkinchisi** - shahar tashqarisidagi qarorgohlar bo'lib, qabul marosimi, majlislar o'tkazilgan va xordiq chiqarilgan. Shahrisabzdagi **Oqsaroy gumbazining diametri 22 metr** bo'lib, toqi va ravoqlari beqiyos darajada katta bo'lgan. Amir Temur va Mirzo Ulug'bekning asosiy qarorgohi Samarqanddagi **Ko'ksaroy va Bo'stonsaroyda** bo'lgan. Shuningdek, shahar tashqarisida **Amir Temur o'n ikkita bog'** bunyod ettirgan bo'lib, ularning har biri o'z nomi, katta-kichikligi, vazifasi, obodonlashtirilganligi bilan alohida ajralib turgan. Bu bog'larda uyushtirilgan qabul marosimlari va to'ylar **R. G. Klavixo** va **Sharafiddin Ali Yazdiylar** tomonidan yozib qoldirilgan.

Mirzo Ulug'bek davrida Samarqandning **Registon maydoni** shakllandi, **Masjidi muqatta', 210 gumbazli Aliko Ko'kaldosh jome masjidi** qad ko'tardi. **Shohizindadagi ayrim maqbaralar, Chilustun va Chinnixonona saroylari, Shahrisabzda Ko'kgumbaz masjidi** uning davrida qurildi.

XV asrning ikkinchi yarmida Samarqandda Xoja Ahror madrasasi, Ishratxona, Oqsaroy maqbaralari bunyod qilindi.

Temuriylar davrida **tasviriy san'at** turli yo'nalishlar bo'yicha yuksaldi. O'rta Osiyodagi qadimgi devoriy suratlar va umuman tasviriy san'at an'analari Amir Temur davrida yangi shakl va mazmunda tiklandi. **Miniatura** san'atiga ham avvalo naqsh sifatida qaralgan. Samarqanddagi temuriylarning saroy, qarorgohlarida qabul marosimi, jang voqealari, ov manzaralari, xalq bayramlari tasviri tushirilgan devoriy suratlar bo'lgan. Ularda Amir Temur, o'g'illari, nabiralari, ayollari va kanizaklari tasviri aks ettirilgan. Ulug'bek rasadxonasi devorida ham devoriy suratlar mavzu jihatdan rang-barang bo'lib, uslubiy jihatdan miniatura janriga yaqin bo'lgan. Abdurahmon as-So'fiyning falakiyotga oid asariga ishlangan bir suratda Andromeda yulduzlar turkumi chochlik ayol qiyofasida tasvirlanadi. Rasadxonada esa to'qqiz falak ko'rinishi, etti gardish, etti yoritqich yulduz daraja, vaqt bo'limlari, Yer yuzining etti iqlimi tasvirlangan.

Amir Temur davrida qurilgan **Shirinbeka og'a, Bibixonim, Tuman og'a obidalarida naqqoshlik va hattotlik** bilan birga tasviriy lavhalar ham mavjuddir. Shirinbeka og'a maqbarasida rangli tasvir ko'p bo'lsa, qolgan ikki bino devorlarida oq va moviy rangdagi islmiy naqshlar tasvirlanadi.

Hattotlik san'ati taraqqiyotiga XV asrda ananaviy kufiy, nash, devoniy xatlari bilan birga peshtoqlarni bezovchi suls va tezkor-nasta'liq uslublari rivojlandi. Noyob qo'lyozma asarlar ko'chiriladigan maxsus ustaxona kitobatchilikning ravnaqiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Amir Temur davrida Samarqandda **miniatura maktabi** tashkil topdi, bu davrda yetakchi rassom Xoja Abdulhay Naqqosh edi. Hozir Turkiya va Berlin kutubxonalarida saqlanayotgan ko'chirilgan xomaki miniatura nusxalari XIV-XV asrlarga oid bo'lib, ular alohida shaxslar, daraxtlar, gyllap, kichik kompozitsiyalar,

naqshlarda chiziqlar uyg'unligi, harakatlar aniqligi, qiyofalarning o'z o'rnida joylashtirilishi bilan ajralib turadi.

Tarixiy shaxslarning qiyofalari ham miniaturalarda aks etgan. Amir Temur qiyofasi tiriklik vaqtida aks etgan miniaturalar hali topilmagan. Asl holatiga yaqin suratlar «*Zafarnoma*»ning dastlabki ko'chirilgan nusxalarida uchraydi. Uning bir muncha yorqinroq qiyofasi Hirotida (1467 y.) ko'chirilgan «*Zafarnoma*»da keltiriladi. Dastlab **Mirak Naqqosh** boshlagan va **Kamoliddin Behzod** yakunlagan ushbu miniaturalar tarxining murakkabligi va serjilo ranglarning uyg'unligi bilan ajralib turadi.

Sharq miniaturasining taraqqiyoti badiiy adabiyotning rivoji bilan bog'liq bo'lgan. Musavvirlar ko'pincha Firdavsiy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, so'ngra Jomiy va Navoiy asarlariga rasmlar ishlashgan. XIV asrda Rashiduddin Fazlullohning «**Jome' ut-tavorix**» tarixiy asariga ham miniaturalar ishlangan. Bu an'ana temuriylar davrida ham davom ettirilib, *Sharafuddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Xotifiyning "Temurnoma"* kabi asarlarida jang lavhalari tasvirlanadi. Ayrim hollarda diniy asarlarga ham Makka va Madina kabi muqaddam joylar tasviri tushirilgan. Badiiy asarlarning ba'zilarida Muhammad payg'ambarning (*muborak yuzlari niqob bilan to'silgan*) odamlar orasida turgan holatlari va me'rojga chiqishlariga oid lavhalar uchraydi.

XV asr miniaturalarining aksariyatida Sharq she'riyatining qahramonlari *Layli va Majnun, Xusrav va Shirin, Rustam, Iskandar, Bahrom* bilan bog'liq jang lavhalari tasvirlanadi. Umuman miniatura san'ati musulmon Sharqining Iroq, Eron, Xuroson, Movarounnahr va Hindistongacha bo'lgan hududida muayyan bir davrning o'ziga xos badiiy - estetik hodisasi edi. Bu san'at temuriylarning homiylik faoliyati bilan bog'lik bo'lib, *Isfaxon, Sheroz, Tabriz, Hirot, Samarqand, Dehli* kabi markaziy shaharlarda ilg'or miniatura maktablari vujudga keldi.

Samarqand miniatura maktabi XIV-XV asrning birinchi yarmida shakllangan bo'lib, turli turkumda yaratilgan bu miniaturalarda Sharqiy Turkiston san'atiga xos bo'lgan turkiy obrazlarda xitoy rassomchiligi ta'siri sezilib turadi.

Samarqanddagi saroy musavvirlari Xoja Abdulhay Naqqosh va uning shogirdlari Shayx Mahmud Taliliy, Pir Ahmad Bog'i Shamoliy, Muhammad bin Mahmudshoh al - Hayyom, Darvesh Mansurlar ishlagan rasmlar nozik, ranglar ustalik bilan qo'llangan. Ushbu miniaturalar temuriylar davriga xos ov-shikor mavzuida yaratilgan. 1420 yildan keyin Boysung'ur Mirzo Hirotida **kutubxona, hattotlik va naqqoshlik ustaxonasini** tashkil qilgach, bu rassomlarning ayrimlari (Mahmudshoh al - Hayyom) Hirotga ko'chib o'tadi. Xoja Abdulhayning tarixiy asarlarga ("Zafarnoma") ishlagan miniaturalarida Amir Temur va temuriylarning qiyofalari aks etsa, ba'zi badiiy asarlarga ishlagan rasmlarida ham ular turli holatlarda tasvirlanadi. Xalil Sulton davrida ishlangan ayrim miniaturalar muhim tarixiy xujjat bo'lishi bilan birga, badiiy jihatdan o'ziga xos «siyohi qalam» uslubida ishlangani bilan ajralib turadi. Amir Temur hayotlik davrida uning saroy devorlarida shoh va shahzodalar bor bo'yicha tasvirlangan. **Haqiqiy portret janrini Kamoliddin Behzod shakllantirgan.**

Amir Temur va temuriylarning qiyofalari tasvirlangan ko'plab miniaturalar dunyoning turli kutubxonalarida saqlanmoqda. Ularning aksariyatida rasm

chizilgan davr yoki rassom, joy, maktab ko'rsatilmagan. Biroq, bu miniaturalarda nur sohib turgan quyoshsimon sherning boshi tasvirlangan tug' - **Amir Temurning gerbi (ramzi)-uning saroyi peshtoqida, Xalil Sulton va Ulug'bek** zarb qilgan tangalarda uchraydi. Shuningdek, tabiat tasvirida to'q yashil va jigarrang ko'pligi, kiyimlar turkiy millatga xos bo'lganligidan bu miniaturalar Samarqand miniatura maktabiga mansub deyish mumkin. Chunki, Hirot va Sheroz miniaturalari qahramonlarining kiyimlari boshqacharoqdir. Samarqand maktabi miniaturachilari vakillari kompozitsiya yaratish va manzara tasvirida mahoratliroq bo'lishgan.

Mirzo Ulug'bek davrida mashhur bo'lgan xattot va musavvir, obivardlik Sulton Ali Bovardiy miniaturalari chiziqlarning keskinligi, ranglarning yorqinligi bilan o'ziga xosdir. Samarqand maktabiga xos bo'lgan **18 ta miniatura Nizomiyning «Xamsa» asariga va 49 ta miniatura «Shohnoma»** asariga ishlangan bo'lib, ular hozir Turkiyaning To'pqupu saroy kutubxonasida saqlanadi. Abdurahmon as-Sufiyning *«Siljimas yulduzlar ro'yxati»* asariga ishlangan miniaturalarda xaritalar qizil va qora doiralar bilan katta va kichik yulduzlarning o'rinlari ko'rsatilgan bo'lib, rang bermay, qora siyohda grafik tarzda chizilgan. Yulduz turkumi oddiy xalq vakili qiyofasida tasvir etiladi. Sharq miniaturachiligida oddiy xalq hayoti mavzui aynan temuriylar davrida paydo bo'lgan. Masalan, *«Samarqand masjidini qurish»*, *«Iskandar devorini bunyod etish»*, *«Ko'chmanchilar turmushi»*, *«Jamshidning oddiy xalqqa hunar o'rgatishi»* mavzuidagi miniaturalar bunga misoldir.

Temuriylar davrida madaniyatning yuksalishi **badiiy hunarmandchilikning** turli shakllarida ham namoyon bo'ldi. Ularning ayrimlari me'morchilik bilan, ba'zilar, koshinkorlik kulolchiligi, yog'och va tosh o'ymakorligi bilan ham bog'liq edi. Qabrtoshlarga qisman islmiy o'simliksimon, asosan geometrik naqshlarda xattotlik namunalari bilan so'zlar bitilgan. Bu yozuvlar chuqur, quyma o'yiqlarda bitilgan. Qabrtoshlar sag'ana yoki supa shaklida bo'lib, mahalliy xom ashyo-bo'z rangli marmardan, ayrim xollarda o'ta noyob toshlardan ishlangan. **Yog'och o'ymakorligida** Go'ri Amir, Shohizinda, Yassaviy maqbaralari eshiklari, shuningdek XV asrga oid uy ustunlari o'ymakor naqshlar bilan ishlangan. Bu davrda **metall o'ymakorligi (kandakorlik)** taraqqiy etadi. Buyum va idishlar zarhal bronza, latun, qizil misdan ishlangan. Naqshlar o'yiqlik va bo'rtma usulda, qimmatbaho toshlar qadalib tayyorlangan. Yassaviy maqbarasidagi ulkan shamdonlar, ayniqsa ikki tonnalik qozon bronza quyish san'atining eng yuksak namunasidir.

Amaliy san'atning **kulolchilik** turi uchun yashil, zangori tusdagi yorqin sir ustiga sodda o'simliksimon naqshlarni qora bo'yoqlar bilan tushirish yoki uyurma gullar ishlanishi, bu davrda paydo bo'lgan oppoq sadafdek idishlarga shaffof sir ustidan kobalt yordamida naqsh berilishi yangilik edi. Sopol buyumlardagi naqshlar mo'yqalamda chizilgan. Oldingi asrlarda sopol buyumlariga naqshlar chizishgan, temuriylar davriga mansub chinnisimon sopol buyumlarda kulol-rassom turli uslubda och havorangdan to lojuvardga qadar ranglarni qo'llaydi. Bu davrning amaliy san'at turlaridan to'qimachilik, gilamdo'zlik, kashtachilik yuksak san'at darajasiga ko'tarildi.

Ilm-fan va madaniyatning butun musulmon olamida yangidan gurkirab rivojlanishi **Amir Temur nomi va faoliyati** bilan uzviy bog'liqdir. Amir Temurning **ilm-fan** rivojiga g'amxo'rliqi tufayli **Samarqand dunyoning ilmiy - ma'rifiy markazlaridan biriga** aylandi. Sohibqironning sa'y-harakatlari bilan mashhur olimlar Samarqandda jam bo'lgan. Chunonchi, *Sayyid Sharif Jurjoni, Mas'ud Taftazoni, Jamshid Koshiy, Ali Qushchi, Qozizoda Rumiy, tabib Xusomiddin Kermoniy, falakiyotshunos Mavlono Ahmad*, shuningdek, Ulug'bek davrida mahalliy va turli mamlakatlardan kelgan **200 dan ortiq olimlar ilmiy va ijodiy faoliyat** ko'rsatgan. Temuriylar zamonida **tabiiy va gumanitar fanlar** sohasida buyuk olimlar etishib chiqdi va ular jahon fani rivojiga munosib hissa qo'shdilar. Falakiyotshunoslik fanida *Mirzo Ulug'bek, Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid va Ali Qushchilar* yangi kashfiyotlar qildi. Tarix ilmida *Hofizi Abro', Sharafiddin Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond, Xondamir, Zayniddin Vosifiy* va boshqalar qimmatli asarlar yaratdilar. Badiiy ijod va tilshunoslikda *Davlatshoh Samarqandiy, Jomiy, Alisher Navoiy, Atoullo Husayniy, Voiz Koshifiy* singari ijodkorlar yuksak san'at asarlari bilan mashhur bo'ldilar.

Mirzo Ulug'bek davrida Samarqandda o'ziga xos ilmiy akademiya shakllandi. Yer kurrasini o'lchash va falakiyotshunoslik jadvallarini tuzish ishlari amalga oshirildi. Samarqand rasadxonasining qurilishi ulkan madaniy voqea bo'lib, jihozi va ilmiy yutuqlari jihatidan o'sha vaqtda dunyoda tengi yo'q edi. Mirzo Ulug'bek *matematika, geometriya, falakiyotshunoslikda* chuqur bilimlar sohibi edi. Rasadxonada ijod etgan *Ali Qushchi, Muhammad Xavofiylar uning sevimli shogirdlari* bo'lgan.

Mirzo Ulug'bek «**Ziji jadidi Ko'ragoniy**» asarida VIII-XI asrlarda boshlangan falakiyot ilmiga oid an'anani davom ettirib, yuqori darajaga ko'taradi. Matematikaga doir «**Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola**», falakiyotshunoslikka oid «**Risolai Ulug'bek**» va musiqa haqida «**Musiqa ilmi haqida risola**» kabi asarlar yozdi. Bulardan tashqari Ulug'bek «**Tarixi arba' ulus**» («**To'rt ulus tarixi**») nomli tarixiy asar ham yozgan.

Bu davrda xalq og'zaki ijodi namunalari yaratildi. **Adabiyot** badiiy uslub jihatidan takomillashdi, adabiyotshunoslik va tilshunoslikka oid ilmiy asarlar yaratildi. Turkiy tilda mumtoz «**chig'atoy**» **adabiyoti - o'zbek adabiyoti** vujudga keldi. Temuriylar davrida yetuk ijodkorlar *Qutb Xorazmiy, Sayfi Saroyi, Haydar Xorazmiy, Durbek, Hofiz Xorazmiy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Bobur, Muhammad Solih* («*Shayboniynoma*» muallifi), *Kamoliddin Binoiy* va boshqalar yashab ijod qildilar. Ayniqsa **Alisher Navoiyning ijodi** o'zbek adabiyotini kamolot bosqichiga ko'tardi.

Movarounnahr va Xurosonda o'zbek tili, adabiyoti va madaniyatining mavqei orta bordi. Xurosondagi turkiyzabon xalqlar va ularning ziyolilari Samarqand, Buxoro, Turkiston va boshqa shaharlardagi olimlar, shoirlar va san'atkorlar bilan o'zaro yaqin munosabatda bo'la boshladilar. Qaysi ijodkor o'ziga qaysi mamlakat yoki shaharni qulay deb bilsa, o'sha erda yashab ijod qildi. Masalan, xorazmlik shoirlar Haydar Xorazmiy Sherozga, Ismoil Ota avlodlaridan

bo'lgan shoir Shayx Atoiy Turbatdan (Toshkent yaqinidan) Balxga, mavlono Lutfiy ham asli Toshkentdan bo'lib Hirot yaqiniga borib yashab qolganlar.

Temuriy hukmdorlar va shahzodalar adabiyot va san'atga, ilm-fanga yaqin kishilar edi. Ulardan **22 tasi ijodkor-shoir** bo'lib, ular o'zlari she'r yozish bilan birga ijodkorlarga homiylik ham qilgan. **Xalil Sulton, Husayn Boyqaro** devon ham tuzganlar.

Xuroson va Movarounnahrda forsiy va turkiyda ijod qiluvchi shoirlar ko'p bo'lib, adabiy hayot yuksalgan. Sharq mumtoz adabiyoti tarjimalariga ham e'tibor kuchayadi. Badiiy ijodning g'azal, ruboiy, tuyuq kabi turlari rivoj topdi. Adabiy jarayonda shohlar ham, oddiy kosib va hunarmandlar ham, olim va fozillar ham qatnashgan.

Xurosondagi adabiy hayotning rivojida Boysung'ur Mirzo (Shohruhning o'g'li)ning o'rni beqiyos bo'lib, u o'z tashabbusi bilan fanlarning barcha sohalariga va san'at rivojiga katta hissa qo'shgan. Uning rahbarligida Firdavsiy «Shohnoma»sining ko'p qo'lyozmalarini qiyoslash asosida asarini ishonchli ilmiy matni yaratildi. Boysung'urning o'zi ham forsiy va turkiyda she'rlar yozgan. Hattotlik va naqqoshlik san'atini mukammal egallagan. Hirotidagi Gavharshodbegim masjidi bezaklari va kitoblarini shaxsan Boysung'ur Mirzoning o'zi bajargan. Uning kutubxonasida qirqta hattot, etmishta rassom ijod etgan. Alisher Navoiyning yozishicha, hech kim Boysung'ur Mirzo kabi sozanda va naqqosh, hattot ahliga unchalik homiylik qilmagan.

Movarounnahrda Mirzo Ulug'bek davrida ko'plab forsiy va turkiy ijodkorlar to'plandi. Adabiy muhitni bevosita Ulug'bekning o'zi boshqarar, Samarqandda o'sha davrning eng yaxshi shoirlari yig'ilgan edilar. Shoirlarning sardori («Malik ul-kalom») qilib mavlono Kamol Badaxshiy tayinlangan edi. Sakkokiy o'z qasidalaridan birida Mirzo Ulug'bekning she'r yozishini va uning she'r haqidagi tushunchasi yuqori bo'lganligini ta'kidlab o'tgan. Mirzo Ulug'bek mavlono Lutfiy she'rlarini XV asrning mashhur shoiri Salmon Sovajiy asarlari bilan teng ko'rgan. O'zbek mumtoz adabiyoti vakili mavlono Lutfiy aslida so'fiyona she'riyatda Salmondan ustun ekanligini aytish adolatlidir. Chunki Salmon asosan qasidalar o'zgan.

Ulug'bek saroyidagi eng obro'li o'zbek shoiri Sakkokiyning lirik she'rlari bilan birga qasidalari ham bu she'riy janrning sezilarli yutug'i bo'ldi. Alisher Navoiy «**Majolis un - nafois**» tazkirasida ko'proq xurosonlik shoirlar haqida ma'lumotlar bersa, Davlatshoh Samarqandiy «Tazkirat ush-shuaro» asarida o'tmishda o'tgan ijodkorlar haqida ma'lumot bergan. Yaqinda (1993y) ma'lum bo'lgan Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziyning o'zbek tilida yozilgan «**Funun ul-balog'a**» (1437 yil) asari temuriylar davrida Movarounnahr adabiy hayotini o'rganishning yangi imkoniyatlarini ochdi. Shayx Taroziy o'z asarida bizga ma'lum bo'lgan mashhur shoirlardan tashqari, bizga noma'lum bo'lgan Muhammad Temur Bug'onning tuyuqlarini, Shams Qisoriyning «**al-matlubul-ba'd**» she'riy san'ati namunalarini, Jaloliy degan shoirning ishqiy mazmundagi baytlarini, «**mutasalsal**» san'atiga oid o'zining g'azalidan namunalar keltiradi.

XV asrning ikkinchi yarmi o'zbek adabiyotining eng rivojlangan davri bo'lib, bu yuksaklik temuriy **Sulton Husayn Boyqaro** va o'zbek adabiyotining

porloq quyoshi **Alisher Navoiy** nomlari bilan bog'liqdir. **Husayn Boyqaro** Xuroson xukmdori bo'lgan davr (1469-1506)da adabiyot, san'at va fanning ko'p sohalari rivojiga katta ahamiyat berildi. «**Husayniy**» **taxallusi** bilan she'rlar yozgan Sulton Husayn o'z hukmronligi davomida Alisher Navoiyga "**Amiri kabir**", «**Muqarrabi hazrati sultoni**», ("**Sulton hazratlarining eng yaqin kishisi**") mansablarini berib, u bilan birgalikda madaniyatning rivojlanishiga homiylik qildi. **Alisher Navoiy ustoz Abdurahmon Jomiy** bilan hamkorlikda ma'naviyat taraqqiyotiga rahnamolik qildi. Ular timsolida badiiy adabiyot ulkan yutuqlarga erishdi. **Alisher Navoiyning** «**Hamsa**»si va «**Xazoyinul-maoni**y» devoni, **Jomiyning** «**Haft avrang**» va she'riy to'plamlari shu davr adabiyotining eng buyuk namunalari bo'ldi. Sulton Husayn Boyqaro o'z «**Risola**»sida uning hukmronligi davrida shunday asarlar yaratilganidan cheksiz faxrlangani bejiz emas.

Bu boy adabiy meros o'zbek adabiyotining keyingi taraqqiyotiga ham o'zining chuqur ta'sirini ko'rsatdi. Boburning «**Boburnoma**» asari shu davr o'zbek adabiyoti va ilmining hayotbaxsh an'analari asosida yuzaga kelgan edi.

Temuriylar davri adabiyoti o'zbek adabiyoti rivojida o'ziga xos alohida bir bosqichni tashkil etadi. Undagi insonparvarlik va xalqchilik, adolatparvarlik va ma'rifatparvarlik g'oyalari hamon o'z tarovatini yo'qotgani yo'q. Bu adabiy meros O'zbekistonda hali asrlar davomida o'zining boy mazmuni bilan, g'oyaviy-mafkuraviy teranligi va ilohiyligi bilan komil insonni tarbiyalashda katta ahamiyat kasb etadi.

Movarounnahr va Xurosonda **XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrda ro'y bergan madaniy yuksaklik** butun musulmon Sharqidagina emas, Yevropa mamlakatlarini ham hayratga soldi. Bu yuksaklik Markaziy Osiyoning so'nggi madaniy-ma'naviy rivojinigina belgilab bermay, qo'shni mamlakatlardagi madaniy taraqqiyotga ham katta ta'sir ko'rsatdi. .

Bu davrdagi madaniy yuksalishning umumiy omillarini aniqlash shuni ko'rsatadiki, ular o'zaro uzviy bog'langan va yaxlit bir butun holdagina qisqa vaqt ichidagi madaniy-ma'naviy yuksaklikni yuzaga keltira olgan.

Bulardan **birinchi** navbatda siyosiy-ijtimoiy omilni ko'rsatish mumkin. Ulkan hudud yagona saltanatga birlashtirilib, ijtimoiy yuksalishni ta'minladi. **Ikkinchi** – iqtisodiy omil - Movarounnahr va Xurosonda yagona idora tizimining joriy etilishi iqtisodiy osoyishtalik, ishlab chiqarishni jadal rivojlanishiga olib keldi. Davlat tomonidan dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiqning rivojiga e'tibor berilishi va bu sohada qator tadbirlarning amalga oshirilishi mamlakatning ma'naviy-madaniy taraqqiyoti uchun nihoyatda muhim ahamiyat kasb etdi. **Uchinchi** - ma'naviy omil - avvalgi madaniy meros, ma'naviy qadriyatlar, boyliklardan keng foydalanish, ular asosida rivojlanishdan iborat bo'ldi. Markaziy Osiyoda avvalgi asrlarda, xususan IX-XIII asrlarda yaratilgan ma'naviy-madaniy boyliklardan, buyuk muhaddislar, allomalar imom Buxoriy, Abu Iso Termiziy, Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy merosidan; arab, fors va turkiy tillarda yaratilgan Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Rumiy, Tusiy, Attor kabi allomalar merosidan, musulmon Sharqi ma'naviy merosida keng ahamiyat kasb etgan qadimgi yunon ilmiy-ma'naviy boyliklaridan keng foydalanildi. Bu davrda Amir Temur saltanatining ta'sirida bo'lgan va bo'lmagan

boshqa mamlakatlar o'rtasida madaniy aloqalar tez rivojlandiki, bunday aloqalar ma'naviy boyliklarni o'zaro almashinuviga keng yo'l ochib berdi. Xususan, Eron, Arab mamlakatlari, Hindiston, Xitoy kabi mamlakatlar bilan bo'lgan aloqalarda madaniy boyliklar almashinuvi muhim ahamiyat kasb etdi. **To'rtinchi** - g'oyaviy omil - bu omil ma'naviy omilning uzviy davomi bo'lsa-da, uning muhim ahamiyatga ega bo'lganligi va o'z davri ma'naviy hayotida katta rol o'ynaganligi uchun alohida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir.

Markaziy Osiyoda Yusuf Hamadoniy, Abdulxoliq G'ijduvoniy, Ahmad Yassaviy ta'limotlarini rivojlantirish asosida shakllangan naqshbandiya ta'limoti va uning yirik vakillari XIV-XV asrlardagi siyosiy-ijtimoiy hamda madaniy hayotda nihoyatda muhim rol o'ynadi, ma'naviy o'zgarishlar ma'lum darajada erkinlik uchun g'oyaviy asos, omil bo'lib xizmat qildi. Chunki, **Bahouddin Naqshbandning «Dil-ba yor - u, dast-ba kor» “Ko'ngil Xudoda bo'lsinu, qo'l ish bilan band bo'lsin”** shiori yetakchi tasavvuf namoyondalari bilan birga keng jamoatchilikning hayot tarziga aylangan edi. XV asrda yashab ijod etgan **Naqshbandiya ta'limotining yirik vakili Xoja Ahror Valiy** nafaqat madaniy hayotda, balki ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotda ham muhim ijobiy rol o'ynadi. Bu omillar Temuriylar davri madaniyati va ma'naviyatining tez va yuksak darajada ko'tarilishiga olib keldiki, uning yutuqlari uzoq asrlar davomida keyingi madaniy rivojlanish uchun asos bo'ldi.

XIV-XV asrlardagi ma'naviy-madaniy rivojlanish islom mafkurasi mustahkamlanib borishi bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Islomiy ilmlar madrasayu masjidlarda keng o'qitilib, qonun-qoida, odat, an'analar esa shariat asosida olib borilar edi. **«Temur tuzuklari»**da aziz-avliyolar, shayx, sayid, ulamolar faoliyati alohida qayd etilib o'tilgan. Bu davrda xalq orasida ayniqsa, ziyolilar, aqliy mehnat bilan shug'ullanuvchi ilm-fan, san'at, madaniyat, tasavvuf ta'limoti keng tarqaldi.

Amir Temur, mutasavvif shoirlar va olimlarga katta hurmat bilan munosabatda bo'lgan. **Amir Temurning uch piri bo'lgan: Shamsiddin Kulol, Sayid Baraka va Zayniddin Abubakr Toyobodiy.**

Tasavvuf ta'limotining Muhammad Porso, Yoqub Charxiy, Xoja Ahror kabi yirik vakillari naqshbandiya tariqatiga oid qator risolalar yaratish bilan birga, jamiyatning ma'naviy poklanishi va rivojlanishi yo'lida faol xizmat qildilar, davlat arboblari bilan muloqotda bo'lib, ularga ta'sir o'tkazdilar. Bu jihatdan, ayniqsa, Xoja Ahror faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu davrda **tibbiyot ilmi** ham o'zining yirik namoyondalariga ega edi. Samarqandga kelib ijod qilgan tabobat ilmining yirik vakillaridan **Burhoniddin Nafis ibn Evaz ibn Hakim al-Kirmoniy, Sulton Ali Xurosoniy, Husayn Jarroh** shular jumlasidandir.

XIV-XV asrlarda Markaziy Osiyoda **mantiq va falsafa fanlari** bilan shug'unlangan yirik olimlar paydo bo'ldi. Bu fanlarning rivoji, asosan **ikki yirik mutafakkir Sa'diddin bin Umar Taftazoniy va Mir Sayid Jurjoniy** nomlari bilan bog'liqdir. Bulardan tashqari, Samarqandda o'sha davrda **Abdujabbor Xorazmiy, Shamsiddin Munshiy, Abdulla Lison, Badriddin Ahmad, Nu'moniddin Xorazmiy, Xoja Afzal, Jalol Xokiy** va boshqa olimlar yashab ijod etganlar. O'z davrining ilg'or ijtimoiy va axloqiy fikrlari badiiy adabiyotda, tasavvuf she'riyatida, nazm va

nasrda, gʻazal va ruboiylarda mufasssal bayon qilina boshlandi. Sakkokiy, Jomiy, Lutfiy, Navoiy, Binoiy, Amir Qocim Anvor va boshqalarning badiiy asarlari boy falsafiy va axloqiy mazmunga egadir.

Bu davrda axloq va taʼlim-tarbiya muammolariga bagʻishlangan maxsus risolalar paydo boʻldiki, ularning orasida Husayn Voiz Koshifiy va Jaloliddin Davoniylarning merosi alohida oʻrin egallaydi.

Bu davrda Movarounnahr va Xurosonning moʻgʻullar zulmidan ozod etilishi tarixini oʻrganish va yoritishga katta eʼtibor berildi. Nizomiddin Shomiy, Gʻiyosiddin Ali Yazdiy, Sharafuddin Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Hofizi Abru, Fasih Ahmad Xavofiy, Muiniddin Natanziy, Mirxond, Xondamir kabi tarixchilarning asarlari hozirda biz uchun oʻsha davr madaniy yuksalishini oʻrganishda muhim manba boʻlib xizmat qilib kelmoqda.

Ilm-fan va adabiyotning rivoji **kitobat sanʼati**-yangi qoʻlyozma asarlarni koʻchirish, xattotlik, musavvirlik, lavha chizish, muqovasozlik kabi sanʼatlar taraqqiyotiga ham ijobiy taʼsir qildi. **Nafis kitob va xattotlik** XIV-XV asrlarda yangi taraqqiyot bosqichiga koʻtarildi. Xattot Mir Ali Tabriziy nastaʼliq xatini kashf qildi. Bu usul Hirotida Sulton Ali Mashhadiy tomonidan yuksak bosqichga koʻtarildi va Abdurahmon Xorazmiy, Sulton Ali Xandon, Mir Ali Qilqalam, Halvoiy, Rafiqiy kabi hattotlar, Mirak Naqqosh, Kamoliddin Behzod, Qosim Ali, Mahmud Muzahhib kabi musavvirlar etishib chiqdilar. Samarqand va Hirotida, Isfaxon va Sherozda temuriylarning saroy kutubxonalari tashkil etildi. Ularda qoʻl yozma asarlarni toʻplash va saqlash ishlari bajarilgan.

XIV-XV asrlar Oʻrta Osiyo xalqlarining **musiqas sanʼati** taraqqiyotida ham yangi bosqich boʻldi. Yangi kuy va qoʻshiqlar, cholgʻu asboblari va musiqa nazariyasiga doir asarlar yaratildi. Mahoratli sozandalar, bastakorlar va hofizlar etishdi. *Abduqodir Nayiy, Qulmuhammad Shayxiy, Husayn Udiy, Shohquli Gʻijjakiy, Ahmad Qonuniy, Hoja Yusuf Andijoniy, ustod Shodiy, Najmiddin Kavkabiylar shular jumlasidandir. Mirzo Ulugʻbek, Jomiy, Navoiy va Binoiylar* musiqa ilmiga oid asarlar yozib yangi kuylar ijod qildilar. IX-XII asrlarda shakllangan **12 maqom** bu davrda takomillashdi. Shuningdek, keng ommaga moʻljallangan teatrlashgan tomoshalar - xalq sayllarida masxarabozlar, qoʻgʻirchoqbozlar, dorbozlar oʻz sanʼatini namoyish qilgan.

Shunday qilib, Oʻrta Osiyoda Temuriylar davrida madaniyat yuksak rivojlandi va kamol topdi. XIV-XV asrlardagi Movarounnahr va Xurosondagi madaniy taraqqiyotning tamal toshi buyuk sohibqiron Amir Temur tomonidan qoʻyildi.

Hozirgi zamon fani Amir Temur va temuriylar davrini haqiqiy Renessans – Uygʻonish davri deb eʼtirof etmoqda. Zero, bu davrda oʻtmish davrlar tajribalarini ijodiy oʻzlashtirishga va yangicha yondashuvlarga, olimlar, meʼmor va hunarmandlar, miniaturachi rassomlar, shoirlar, musiqachilar, yangi davr tomosha sanʼati vakillari oldida turgan masalalarni hal etishda jiddiy yangiliklar kiritishga asoslangan eng yaxshi anʼanalar tiklandi.

Mustaqil Oʻzbekistonda bu boy madaniy merosni oʻrganishga, uning anʼanalarini davom ettirishga davlat siyosati darajasida eʼtibor berilmoqda.

“Амир Темур давлати қурилиши, ҳарбий санъати кўп асрлар давомида Шарқу-Ғарб давлатларига ўрнак ва андоза бўлди. Унинг замонида маданият, илму-фан, тасвирий санъат, мусиқа, шеърият бекиёс ривож топди, халқимизнинг кўп анъаналари такомилга етди. Амир Темур маданият ва дин ахлларига кўрсатган чексиз меҳру-мурувват айниқса ибратлидир”

Ислом КАРИМОВ

Temuriylar davri Renassansi.

1. *Siyosiy-ijtimoiy*- yagona davlat boshqaruvi.

2. *Iqtisodiy* -ishlab chiqarishnihg rivojlanishi.

3. *Ma'naviy* - Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Chag`miniylar merosidan; arab, fors va turkiy tillarda yaratilgan Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Rumiy, Tusiy, Attor kabi allomalar ma'naviy merosidan keng foydalanish.

4. *G`oyaviy* - Tasavvuf ilmi olimlari Yusuf Hamadoni, Abduxoliq G`ijduvoni ta'limoti asosidagi Naqshbandiya ta'limotining rivoji.

MIRZO ULUGBEK (1394-1449)

1394 yil mart oyida Eronning *Sultoniya* shahrida tugiladi.
1424-1428 yillar davomida Samarqandning Cho`ponota tepaligidagi *Obirahmat* anhuri bo`yida rasadxona qurdiradi

Ustozlari;
Qozizoda Rumiy, Taftazoniy, G`iyosiddin Jamshid.
Sevimli shogirdlari: Ali Qushchi, Mugammad Xavofiy.

Asarlari:
1.«Zij» asarining 1- maqolasi- 7 bob, 2- maqolasi - 22 bob,
3- maqolasi -13 bob, 4- maqolasi - 2 bobdan iborat
2.«Bir daraja sinusni aniqlash hagida risola»,
3.«Risolai Ulugbek»,
4.«Musiga ilmi hagida risola».

XVI - XIX ASR BIRINCHI YARMIDA MARKAZIY OSIYO XALQLARI MADANIYATI

1. Markaziy Osiyoda mustaqil xonliklarning vujudga kelishi va madaniyatining ahvoli.
2. Mustaqil xonliklar va amirlikning o'zaro madaniy ta'siri va aloqalari.

XVI asr – XIX asrning birinchi yarmi davomida ilm fan va madaniyat ravnaqi yanada yuksak bosqichga ko'tarildi. Bu davrlarda yashagan ko'plab qomusiy bilim sohiblarining ilmu urfonning turli yo'nalishlaridagi buyuk kashfiyotlari, noyob yutuqlari, adabiyot va san'at daholarining yuksak ijodiy merosi jahon fani va sivilizatsiyasi xazinasiga bebaho hissa bo'lib qo'shildi

XV asr oxirida Movarounnahr taxti uchun temuriy shahzodalar o'rtasidagi tinimsiz kurashlar oqibatida saltanat tanazzulga yuz tutdi. Natijada Movarounnahrni egallashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan Muhammad Shayboniyxon uchun qulay fursat vujudga kelgan. Uning temuriylarga qarshi 1500-1509 yillarda olib borgan shiddatli kurashlari oqibatida *Movarounnahr*, *Xorazm* va *Xurosonni* o'z ichiga olgan ***Shayboniylar davlati*** vujudga keldi va o'zbek davlatchiligi tarixida shayboniylar sulolasi hukmronligi davri boshlandi. Samarqand poytaxt shahar deb belgilandi. Biroq 1510 y. Muhammad Shayboniyxon Eron safaviylari shohi Ismoilidan mag'lub bo'lib, qatl etilgach, Xuroson qo'ldan ketgan. Shayboniylar orasida yuz bergan ma'naviy parokandalikdan foydalanib Ismoil Safaviy Movarounnahr hududini egallab olmoqchi bo'lgan. Ammo Ubaydulla Sulton boshchiligidagi shayboniy sultonlar bu tazyiqni bartaraf etib, mamlakat hududini saqlab qolishga erishganlar.

Shayboniylar davrida, ayniqsa ulardan Ubaydullaxon (1533-1539) va Abdullaxon II (1583-1598) hukmronlik qilgan yillarda mamlakat iqtisodiy va madaniy hayotida birmuncha o'zgarishlar ro'y berdi. Ubaydullaxon davrida mamlakat poytaxti Buxoroga ko'chirilgach, shayboniylar davlati Buxoro xonligi deb ataladigan bo'ldi.

Buxoro xonligidagi madaniy hayot. Islom. O'rta Osiyo hududida X-XII asrlarda vujudga kelgan so'fiylik tariqatlari bu davrga kelib nafaqat diniy sohada, balki siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotda ham muhim rol o'ynay boshladilar. Ayniqsa naqshbandiylik tariqati keng quloch yozgan. Siyosiy hokimiyat shayboniylar sulolasi qo'liga o'tishi bilan temuriylar davridagi diniy arboblari o'rnini yangilari egallay boshladi. Xususan, XVI asrning ikkinchi yarmidan ***Jo'ybor xojalari (shayxlari)*** nufuzi kuchaydi. Mashhur Maxdumi A'zam Kosoniy (1549 yil vafot etgan)ning shogirdi bo'lgan ***Jo'ybor xonlaridan Xoja Muhammad Islom va uning o'g'li Xoja Sa'dlar*** mamlakat ma'naviy, siyosiy – iqtisodiy hayotida yetakchi rol o'ynaydilar. Ular XVI asrning ikkinchi yarmida Buxoroning shayxulislomlari, shayboniylar hukmdorlarining pirlari bo'lishgan. Ularning Jo'ybor xojalari nomini olishi Xoja Muhammad Islomning bobosi Xoja Muhammad Yahyo Buxorodagi Jo'ybor degan mavzega ko'chib kelishi bilan bog'liqdir. ***Jo'ybor xojalari o'zlarini islom dinini targ'ib qilish uchun Makkadan***

Nishopurga, undan Buxoroga kelgan Imom Ali Murtazo avlodi deb hisoblaganlar.

Xoja Muhammad Islom shayboniylar davlatidagi toj-taxt uchun bo'lgan kurashlarga aralashib, o'z muridi Abdullaxon II ning taxtga chiqishiga yordam bergan. Shu tufayli unga Buxoro yaqinidagi Sumiton qishlog'i in'om etiladi. Jo'ybor xojalarning ota-bobolari Buxoro yaqinidagi Chor bakr mozoriga qo'yilgani uchun XVI asrdan boshlab bu yer ziyoratgohga aylantirilgan.

XVI asrdan e'tiboran O'rta Osiyoda ijtimoiy-falsafiy tafakkur ikki bosqich (XVI-XVII asrlar va XVIII - XIX asrning birinchi yarmi)da rivojlangan. Birinchi bosqichga Mirzajon Sheroziy, Yusuf Qorabog'iy, Muhammad Sharif Buxoriy, Inoyatullo Buxoriy kabi o'z davrining yetuk faylasuflarini kiritish mumkin. Ular falsafa, tarix, tilshunoslik bo'yicha ko'plab asarlar mualliflari bo'lishlari bilan birga falsafiy xarakterdagi ko'plab sharhlar va izohlar ham yozishgan. Masalan, Yusuf Qorabog'iy (1563-1647) o'tmishdagi buyuk faylasuflarning an'alarini davom ettirib, XVI-XVII asrlarda falsafaning O'rta Osiyodagi taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan. Uning "Risolai botiniyya" (bu asar "Etti jannat" nomi bilan mashhur), "Fi ta'rifi ilm" ("Ilm ta'rifida"), "Mafotih" ("Kalitlar") va boshqa asarlari ma'lum. Olim, shuningdek, arab tili, mantiq, riyoziyot, lug'atshunoslik va fiqh masalalariga oid qator risolalar, she'rlar ham yozgan.

O'rta Osiyo falsafiy tafakkuri Hindistondagi Boburiylar davlatiga ham yoyilib, hind falsafasi bilan ma'lum darajada uyg'unlashgan. Bunda ***Bedil falsafasi*** keng tarqalgan. Bedil inson erkinligi, tafakkuri haqida falsafiy fikrlar bayon etgan. Uning yirik asari "***Chor unsur***" ("***To'rt unsur***", 1703)da to'rt unsur - havo, suv, yer, olov to'g'risida; o'simliklar, hayvonlar va odamning paydo bo'lishi haqida so'z yuritiladi. Bedil "***Irfon***" ("***Bilim***", 1711-12; "***Komde va Mudan***", "***Nukot***" asarlari ham shuning tarkibida) dostonida falsafa, tarix, tabiyot, adabiyot va ilohiyotning xilma-xil masalalariga to'xtalgan. Bedilning ijtimoiy masalalarga oid qarashlarida ma'rifatparvarlik, muruvvat va odamiylik asosiy o'rinni egallaydi. Uning asarlari ayniqsa XIX asrdan O'rta Osiyoda keng tarqalgan. Ikkinchi bosqichda ayrim sharhlar, falsafiy risolalar yozilgan. Falsafiy tafakkur sohasidagi yirik muallimlari bu davrda uchramaydi, tasavvuf ta'siri kuchaygan, ijtimoiy-siyosiy xarakterdagi she'rlar bitgan shoirlar ijod qilgan.

Tabiiy fanlar. XVI-XIX asrlarda o'tgan davrga nisbatan O'rta Osiyo tabiiy fanlar rivojida birmuncha turg'unlik holati vujudga keldi. Bu jamiyat madaniy hayotida va musulmon ruhoniylarining mutaassib qatlamini nufuzi kuchayib ketishi bilan bog'liq edi. Shunga qaramay O'rta Osiyolik olimlar o'tmishdagi buyuk ajdodlari Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Jamshid Koshiy, Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi kabi allomalarning asarlariga sharhlar yozdilar, yangi g'oyalarni o'rtaga tashladilar. Bu davr matematik olimlari qatorida Muhammad al -Xodi Toj al-Sayidiy, Latif Muhammad ibn Bobo Samarqandiy (Bobokalon Muftiy nomi bilan shuhrat qozongan), Muhammad Amin al-Mo'minobodiy, Abdusamad ibn Qozi Muhammad Akbarxon (Xon Ulum laqabi bilan mashhur), Tursun az-Zominiy al-Farxiziy, Soqi Muhammad ibn Muhammad Amin as-Son Chahoryoqiy, Mirza Bade' devonlarni ko'rsatish mumkin.

Bu olimlardan **Latif Muhammad ibn bobo Samarqandiy** (XVI asr)ning Oʻrta Osiyodagi madrasalarda XVII – XIX asrlarda darslik sifatida oʻqitilgan. *“Risola dar ilmi hisob”* (*“Hisob ilmi risolasi”*), *“Vasiyat bar chahor qism”* (*“Toʻrt xil vasiyat”*) va boshqa asarlari diqqatga sazovor.

Qozizoda Rumiyning nabirasi Mahmud Muhammad Miram Chalabiy **astronomiya va matematikaga** oid bir qancha asarlar yozgan.

Ashtarxoniylardan boʻlgan Buxoro xoni Subxonqulixon **ilmi nujum (astronomiya)**ga doir *“Lubb ul-laviyih ul-qamar fil-ixtiyorot”* (*“Baxtli soatni aniqlashda oy manzillarining mohiyati”*) risolasi muallifi hisoblanadi. Astronomiya ilmi rivojiga, shuningdek **Ahmad Donish** (1827-1897) ham munosib hissa (*“Manozir ul-kavokib”*), (*“Sayyoralarning joylashishlari” asari*) qoʻshgan. XVI-XIX asrlarda **geografiya fani** ham birmuncha rivojlandi. Geografiyaga doir maxsus asarlardan tashqari memuar xarakterdagi risolalar, sayohatnomalar paydo boʻldi. Nizomiddin Abduvali al-Birjandiy, Bobur, Sulton Muhammad al-Balxiy, Hofiz Tanish al-Buxoriy, Mahmud ibn Vali, Sayid Muhammad Tohir ibn Abdulqosim, Abulgʻozi Bahodirxon, Abdulkarim Buxoriy, Xudoyberdi ibn Qushmuhammad, Abu Toxirxoja Samarqandiy kabilar bu sohaga munosib hissa qoʻshganlar. Jumladan, **Birjandiy** (taxminan 1525 yil vafot etgan) *“Ajoyib ul-buldon”* (*“Mamlakatlar ajoyibotlari”*) asarida Oʻrta Osiyoda keng tarqalgan boʻlib, unda etti iqlimdagi dengizlar, togʻlar, daryolar, shuningdek yirik shaharlar – Samarqand, Buxoro va Xorazm haqida qiziqarli maʼlumotlar keltirilgan.

Boburning *“Boburnomasi”*da Fargʻona vodiysi, Buxoro, Toshkent, Hisor, Xirot, va Qobulning tabiiy sharoitlari keltirilgan hamda boshqa mamlakatlar haqidagi *geografik maʼlumotlar, oʻsimlik va xayvonot dunyosi, aholisi haqida* qiziqarli faktlar keltirilgan.

Oʻrta Osiyo xalqlari oʻrtasida **tibbiyotga** doir asarlar keng tarqalgan. Ularning orasida Sharq olimlarining tibbiyotga oid mumtoz asarlarining tarjima qilingan nusxalari, shuningdek mahalliy olimlarning risolalari ham boʻlgan. **Yusuf ibn Muhammad ibn Yusuf al-Hiraviy**ning fors tilida yozilgan *“Jomeʼ al-favoid”* (*“Foydali maʼlumotlar toʻplami”*) asari (1511y) koʻplab kasalliklarni davolashda qoʻllanma boʻlgan. U 1882 yil Mulla Muhammad Zohir al-Xorazmiy tomonidan oʻzbek tiliga tarjima qilingan. Shuningdek Nurulloh Aʼlo al-Hakim, Mulla Muhammad Yusuf Qahhol, Ubaydulloh ibn Yusuf Ali, Muhammad Kozim, Solih ibn Muhammad Solih Qandahoriy, Jaʼfarxoʻja ibn Nasriddinxoʻja, Junaydullo ibn Shayx al- Islom, Muhammad Sharif Buxoriy va boshqalar tibbiyot sohasiga oid koʻplab asarlar yozdi. Subhonqulixonning *“Ihyo at-tibb Subhoniyy”* asari turli kasalliklarni davolashga bagʻishlagan.

Adabiy hayot. XVI asrda **Samarqand va Buxoro** mamlakatning madaniy va adabiy markazlari hisoblangan. **Tarix va tilshunoslik, adabiyotshunoslik va sufiylikka** doir XVI asrda yozilgan va bizgacha etib kelgan asarlar oʻsha davrdagi adabiy, falsafiy va ijtimoiy qarashlarni oʻrganishda katta ahamiyatga ega. Bunday asarlar sirasiga *Masʼud ibn Usmon Koʻhistoniyning “Tarixi Abulxayrxoniyy”, nomaʼlum muallifning “Tarixi guzida nusratnoma”, Abdulloh Nasrullohiyning “Zubdat al-osor”, Kamoliddin Binoiy va Muhammad Solihning “Shayboniynoma”, Fazlulloh ibn Roʻzbexonning “Mehmonnomayi Buxoro”, Hofiz*

Tanish al-Buxoriyning "Abdullanoma" Gulbadanbegimning "Humoyunnoma", Muhammad Xaydarning "Tarixi Rashidiy", Boburning "Boburnoma", Zayniddin Vosifiyning "Badoi al-vaqoe", Ali Safiy ibn Husayn Voiz Koshifiyning "Rashahat ayn ul hayot" kabilarni kiritish mumkin.

Hofiz Ko'hakiy (1490-1584) Ulug'bekning shogirdi Ali Qushchining avlodidan bo'lib, shayboniylar davrining yetuk tarixchisi, mantiq, fiqh, kalom ilmidagi olimi bo'lgan. Uning *"Tarixi ali Chingiz"* (*"Chingizxon va uning avlodlari tarixi"*), *"Sharhi odobul al-munozara"* (*"Odob va axloq to'g'risida munozara"* kitobiga sharh), *"Favoid ziyoiya"* (*"Munavvar foydalar"*) kabi asarlari ma'lum.

XVI asrning ikkinchi yarmida Buxoroda ko'plab adiblar, shoirlar bo'lib, ular orasida **forsigo'y shoir Abdurahmon Mushfiqiy** ajralib turadi. Hajviy shoir sifatida shuhrat qozongan. Mushfiqiy Abdullaxonning saroy shoiri bo'lgani uchun unga atalgan ko'plab madhiyalari saqlanib qolgan. Shayboniy hukmdorlar, shahzodalarning ko'plari ham shoir bo'lishgan. Shayboniy, Ubaydiy, Xoniy va boshqalarning she'rlari bizgacha etib kelgan. Shu davrda ijod etgan shoirlardan Majlisiyni qayd etib o'tish joiz. Uning ***"Qissai Sayfulmuluk"*** dostoni xalq mehrini qozongan. Asarda adolat, yaxshilik va ezgulik madh etilgan, podshohlar adolatga chaqirilgan, xotin-qizlar xuquqlarini himoya qilish g'oyalari ilgari surilgan. Shoir Ibodulla Sayid Podshoxoja ibn Abdulvahhobxoja ham mashhur bo'lib, u ***Xoja taxallusida*** ham nasr, ham nazmda ijod qilgan.

Buxoroda bu davrdagi adabiy hayot to'rtta asosiy tazkira-Mutribiyning *"Tazkirat ash-shuaro"*, Maleho Samarqandiyning *"Muzakkir al-ashob"*, Mulla Sodiq Samarqandiyning *"Riyoz ash-shuaro"* va Nurmuhhammad Nasafiyning *"Mazhar al-musannifin"* larni yaratilishi bilan e'tiborga molik.

Turdi Farg'oniy, Mulla Mastiy Oxundiy va boshqalar shu davr adabiyotida **progressiv rol** o'ynadilar. Ularning g'azallarida ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi adolatsizliklar qoralandi. Shuningdek, Sayid Nasafiy ijodi alohida ajralib turadi. Uning ***"Xayvonotnoma"*** asari mashhur. Shoir hayvonlar timsoli orqali adolatsizlik, poraxo'rlik, amaldorlarning kirdikorlarini fosh etadi.

Shoir Mujrim Obid o'zbek va tojik tillarida yozilgan she'rlaridan maxsus devon tuzgan. Bulardan tashqari *Vola*, *Shavqiy Kattaqurg'oniy Xiromiy* kabi shoirlar ham ijod qilishgan.

Xiva xonligidagi adabiy hayot. Xiva xonligining siyosiy va iqtisodiy hayotidagi voqealar madaniy hayotga ham ta'sir etmay qolmadi. Ijtimoiy tafakkurning barcha sohalarida reaksiya va progressiv dunyoqarash o'rtasida kurash olib borildi. Buni biz o'sha davrda yaratilgan tarixshunoslikka oid asarlarda va she'riy to'plamlardan kuzatishimiz mumkin. **Abulg'oz** **Bahodirxon**ning ikki tarixiy asari alohida e'tiborga sazovor.

Abulg'oz (1603-1664) nafaqat Xiva xoni, balki turkiy va forsiyda ijod etgan yirik tarixchi olim hamdir. Uning ***"Shajarayi tarokima"*** va ***"Shajarayi turk"*** asarlari O'rta Osiy xalqlari tarixi bo'yicha qimmatli manba hisoblanadi. Abulg'oz tib ilmiga oid ***"Manofi'ul inson"*** (*"Insonga foydali narsalar"*) asarini ham yozgan. Xiva xonligida ijod etgan adiblardan *Andalib*, *Pahlavon Ravnaq*, *Rahim*, *Nishotiy*, *Muhammad Hokisorlarni* sanab o'tish mumkin.

XVII – XVIII asrlarda *“Go‘ro‘g‘li” dostonlari turkumi* va *“Tohir va Zuhra”*, *“Oshiq G‘arib va Shohsanam”*, *“Sayyodxon va Hamro”*, *“Sanobar”*, *“Yusufbek va Ahmadbek”*, *“Bahrom va Dilorom”* kabi xalq-folklor dostonlari xalq orasida keng tarqaldi. Bu davrda Muhammad Yusuf Rojiiy, Bobojon Sanoiy, Xudoybergan Muhrkan, Muhammad Yoqub Devon Xorazmiy, Muhammad Rizo Oxund va boshqa xattotlar ijod etdi.

*Munis va Ogahiy*larning tarixiy asarlari *“Firdavs ul iqbol”*, *“Riyoz ad-davla”*, *“Zubdat at-tavorix”*, *“Gulshani davlat”* va boshqalar Xiva xonligi tarixini o‘rganishda beqiyos qimmatga ega. Munisning *“Savodi ta’lim”* asari yoshlarni xattotlik san’atini o‘rganishlariga bag‘ishlangan.

Bu davrda Xorazimda ko‘plab tarixiy, ilmiy va badiiy asarlar o‘zbek, tiliga tarjima qilingan. Xonlikda o‘ziga xos tarjima maktabi shakllangan. *Ogahiy, Komil, Sanoiy, Dilovar xoja, Muhammad Yoqubxo‘ja* va boshqalar ko‘plab asarlarni tarjima qilishgan.

Komil Xorazmiy (1825-1899) shoir, bastakor, xattot va rassom bo‘lgan. U musiqaga oid *“Xorazm notasi”*ni yozgan.

Qo‘qon xonligidagi adabiy hayot. Qo‘qonlik shoir **Abdulkarim Fazliy Namangoniy** tomonidan 1821 yilda yozilgan *“Majmua ush shuaro”* asari XVIII-XIX asr boshlarida Qo‘qon xonligidagi adabiy hayot haqida batafsil ma’lumot beruvchi muhim manbadir. *Voze’ning “Tuhrat ul-ahbob fi tazkirat ul-ashob”* tazkirasida *200 ga yaqin shoir va olim haqida* ma’lumot to‘plangan. XVII asrning ikkinchi yarmi - XVIII asrning birinchi choragida Farg‘ona vodiysida yashagan iqtidorli shoir va mutafakkirlardan biri **Boborahim Mashrab** edi. U adabiyotda progressiv yo‘nalish taraqqiyotida katta rol o‘ynadi. Mashrab asarlarining aksariyati chuqur ijtimoiy yo‘nalishga ega bo‘lib, o‘sha davr hayoti, jamiyatdagi voqea-hodisalar bilan chambarchas bog‘liq. Xususan, u ba’zi ruhoniylarning kirdikorlari va xiylakorliklarini fosh etadi, tekinxo‘rlar, mulkdorlar va johil amaldorlarning zo‘ravonliklarini tanqid qiladi. Mashrabning bu tur asarlari qo‘ldan qo‘lga, og‘izdan og‘iga o‘tib, tez tarqalgan.

XVIII asr o‘zbek adabiyotining yana bir yirik namoyondalaridan biri **Xuvaydo** edi. Uning *“Devoni Xuvaydo”* kulliyotidagi she’rlarda insonparvarlik g‘oyalari, sevgi, sadoqat, axloqiy poklik tarannum etilgan.

Qo‘qon xoni Umarxon va uning xotini, mashhur o‘zbek shoirasi Nodirabegim o‘zlari ijodkor bo‘lganlari tufayli shoir, tarixchi, adabiyotshunoslarga homiylik qilishgan. Ular atrofida **Qo‘qon adabiy muhiti** vujudga kelgan. Bu muhit namoyondalaridan *Akmal (Mahmurning otasi)*, *Amiriy (amir Umarxon)*, *Boqixon to‘ra*, *Gulxaniy*, *Yoriy*, *Zavqiy*, *Zoriy*, *Ma’dan*, *Mahjub*, *Maxmur*, *Mushrif*, *Nizomiy*, *Nodir*, *Nozil*, *G‘oziylarni sanab o‘tish* mumkin. Qo‘qon adabiy muhiti shoirlari o‘zbek va tojik tillarida ijod etishgan.

Gulxaniy “Zarbulmasal” asari bilan o‘zbek adabiyoti tarixiga masal janrini boyitgan shoir sifatida kirdi. **Maxmur “Hapalak”** hajviy she’rida Qo‘qon xonligidagi xalq turmush tarzini aks ettirgan. O‘zbek mumtoz adabiyoti namoyondalaridan biri bo‘lgan Maxmur ijodi merosida hajv san’atining murakkab, ayni zamonda, mahsuldor va yorqin usullaridan biri – o‘z-o‘zini fosh etish usulida yaratilgan asarlar alohida o‘rin tutadi.

Qo‘qon adabiy muhitini *Jahon otin - Uvaysiy va Mohlaroyim-Nodirabegim* larsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. *Uvaysiy* she‘riyatida el-yurt dardi, xalq qismati, hasrati bosh mezon bo‘lgan. *Nodirabegim* she‘riyati asosini lirik she‘rlar tashkil qilgan, ularda muhabbat, sadoqat, mehr-vafo, ayni paytda sharq ayollarining dard-alamlari kuylanadi. *Nodirabegim* nafaqat ajoyib shoira, ma‘rifatparvar, balki yetuk davlat arbobi ham bo‘lgan. U mamlakatda bunyodkorlik ishlariga ham katta e‘tibor bergan. Xususan, bozor va rastalar, masjid va madrasalar, karvonsaroylar qurilishiga boshchilik qilgan. Nodirabegimning adabiy merosi o‘z g‘oyaviy-badiiy ahamiyati nuqtai nazaridan mumtoz she‘riyatining go‘zal namunalaridir.

Badiiy madaniyat. XVI asrdan boshlab O‘rta Osiyo xududida Buxoro, Xiva va keyinchalik Qo‘qon xonliklarini barpo etilishi xonlikdagi xalqlar san‘atining keyingi taraqqiyotiga o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi. Bunda har bir xonlikda san‘at mahalliy ijtimoiy, etnik xususiyatlar, geografik muhit, mahalliy maktab yo‘nalishida, an‘analarga ko‘ra rivojlandi. *XVIII asr oxiri – XIX asr birinchi yarmida badiiy madaniyat markazlari Movarounnahrda (Buxoro, Samarqand), Xorazmda (Xiva) va Farg‘ona vodiysida (Qo‘qon, Andijon, Namangan) qaror topdi.*

Me‘morchilik. Me‘morchilik taraqqiyotida *to‘rtta davr* ko‘zga tashlanadi. *Birinchi* – XVI asrning boshidan 60-yillarigacha bo‘lgan davr. Uning xususiyati shundan iboratki, temuriylar davri an‘anasini davom ettirishga harakat qilindi. Xususan, poytaxt Buxoroga ko‘chirilishi munosabati bilan uning bosh maydonida Kalon masjidi (1514), uning qarshisida esa *Mir Arab madrasasi* bunyod etildi. (1535G‘36). Mahalla guzarlari qo‘ynida *Xoja Zayniddin xonaqohi va baland masjid* qurilgan. *Ikkinchi davr* – XVI asrning 60-yillaridan shu asrning oxirigacha bo‘lgan davr. Unda Abdullaxon hukmdorligi vaqtida davlat hokimiyati mustahkamlanishi munosabati bilan qurilish va me‘morchilik yuksalgan. Ayniqsa, Buxoro va uning atrofida keng qurilish ishlari olib borilgan. Buxoroda o‘z tarkibiga *Modarixon madrasasi* (1566) va *Abdullaxon madrasalari* (1588-90)ni birlashtirgan *Qo‘sh madrasa majmuasi*, *Govkushon madrasasi* (1570) oldida *maydon va Xoja masjidi* (1598) qurildi. Shaharning bosh savdo yo‘li chetlarida rastalar, markaziy bozor bunyod etildi. Rabodning sharqiy qismida yirik *Ko‘kaldosh madrasasi* (1568-1569), shahar chetidagi *Namozgoh masjidi* qayta qurildi. Shuningdek, Abdullaxoni davrida mamlakatda *1000 dan ortiq rabot va sardoba*, ko‘plab masjid, madrasa, ko‘prik, suv omborlari qurilgan. Xususan, shunday suv ombori qoldiqlaridan biri Nurota tumani markazidan *65 km* sharqda, eski Oqchob qishlog‘i yaqinidagi Beklarsoy darasida hozirgacha saqlanib qolgan. XVI asarda ushbu to‘g‘on yordamida *1, 2 ming gektar* yer maydoni sug‘orilgan. Abdullaxon davrida qurilish ishlari nafaqat Buxoro vohasi, balki Samarqand, Toshkent, Balh va boshqa shaharlarda ham keng ko‘lamda olib borilgan.

Uchinchi davr – XVII asrda yirik me‘moriy majmualar qurilishi davom ettirildi. Buxoroda *Labihovuz* (1619-1622) *Nodir devonbegi madrasa va xonaqohi* qurilishi yakunlandi. Ayniqsa, Samarqand hokimi Yalangto‘shbiy bahodirning obodonchilik, qurilish ishlari sohasidagi faoliyati e‘tiborga sazovor. U o‘z mablag‘lari hisobiga Registon maydonida *Sherdor madrasa* (1619-36), Ulug‘bek davrida bunyod etilgan. Mirzoyi karvonsaroyi o‘rnida *Tillakori*

madrasasini qurdirgan (1641-46). Tillakori madrasasidan jome masjidi va madrasa sifatida foydalanilgan. Masjid bezagida boshqa bir obida qurilishiga etadigan miqdorda oltin sarflangani uchun **“tillakori” (tilladan ishlov berilgan)** deb atalgan.

To‘rtinchi davr – XVIII asr oxiri - XIX asrlar me‘morchiligi. Bu davr me‘moriy obidaları O‘zbekistonning butun hududida saqlanib qolgan. Bu davr o‘zidan **ajoyib shaharsozlik ansambli – Xivani** qoldirdi. Uning obidaları aynan shu vaqtda bunyod etilgan. *Muhammad Amin inoq (1805), Qutlimurod inoq (1809), Sayidboy (1842) madrasalari, Solihbiy masjidi (1842)* va boshqalar jumlasidandir. Olloqulixon tomonidan qurilgan Xivadagi *Toshhovli qasri* (1832-1841) Xorazm me‘morchiligining o‘ziga xos uslubini o‘zida aks ettirgan

Amaliy bezak san’ati. XVI-XIX asrlar amaliy bezak san’atida ikki asosiy yo‘nalish-**rasmiy va xalq san’ati** mavjud bo‘lgan. Xalq san’ati izchil, birmuncha erkin, hayotga yaqinroq bo‘lgan. Xalq san’ati ko‘p turli an‘analarni saqlab qolgan, biroq XVII asr oxiridan e’tiboran uning rivojlanishida turg‘unlik holatlari kuzatila boshlandi, buyumlar turi, shakli va bezagi soddalashib borgan.

XVI asr oxiri – XVII asrda **amaliy bezak san’ati** sekin rivojlandi, bu mujassamot tuzilishidagi bir xillikda, bezakning murakkablashuvi va vazminlashuvida, gullarning maydalashuvi va takomillashuvida, tashqi bezakning kuchayishida o‘z ifodasini topdi.

XVIII asrdagi murakkab tarixiy sharoitlarda amaliy bezak san’ati garchi sekin rivojlansada, biroq u o‘zining asosiy hayotiylik mazmunini va ip matolar ishlab chiqarish, **ipakchilik, gilamchilik, palos to‘qish, zargarlik, kulolchilik, charm, tosh, yog‘och, metalga badiiy ishlov berish** kabi barcha turlarini saqlab qoldi. XVIII asrning oxirida amaliy bezak san’ati taraqqiyotida yuksalish ko‘zga tashlanib, u XIX asrning so‘nggi choragiga qadar davom etgan. XIX asrning birinchi yarmida qat’iy shakl mujassamotini tuzishga intilish kuzatiladi. Bu xususiyatlar, ayniqsa, badiiy hunarmandchilik (abrli matolar guli, zardo‘zlik, kandakorlik)da aniq ko‘zga tashlanadi. Naqsh mujassamoti va mavzu shakliga ko‘ra bir oz qat’iy, sipo va tashqi ko‘rinishi takomillashgan. Xonadonlarda yaratilgan kashtalarda XVIII asr san’ati xususiyatlari (**soddalik va go‘zallik**) uzoqroq saqlangan. Bu davr amaliy bezak san’atining barcha sohalari shakl, rasm va o‘ziga xosligini saqlagan.

Movarounnahrda miniatura san’ati XVI-XVII asrning birinchi yarmida ravnaq topdi. O‘rta Osiyo xalqlari orasida **miniatura san’ati “naqshi nigor”** nomi bilan ma’lum bo‘lgan. Bugungi kunlarimizda jahon muzeylari to‘plamlarida O‘rta Osiyo musavvirlari tomonidan bezatilgan 60 dan ortiq nodir qo‘lyozmalar saqlanadi. Mahalliy va Hirotlik ustalarning o‘zaro ijodiy hamkorligi tufayli **Samarqand va Buxoroda miniatura maktablari** gullab yashnadi. Behzod an‘analari bilan bog‘liq birinchi yo‘nalish qalamtasvirining o‘ta nozikligi, manzara va me‘moriy tasvirlarga boyligi, jarangdor, tiniq ranglarning uyg‘unligi, murakkab mujassamoti bilan diqqatga sazovor. **Mahmud Musahhib va Chag‘ri Muxassin** (*Nizomiy asarlariga ishlangan rasmlar, 1537-38 yillar*), “Ash‘or”ni bezagan noma’lum musavvir (1529 y.) va boshqalar mashhur bo‘lgan. Ikkinchi yo‘nalish qahramonlar sonining cheklanganligi, tasviriy vositaning lo‘ndaligi, ixcham

mujassamoti, keskin ranglarga boyligi bilan farqlanadi. Jumladan, Shayboniylar davrida hukmdorlar uchun shajaraviy, tarixiy asarlar ko'plab yaratilib, ular miniaturalar bilan bezatildi. Xususan, **Muhammad Shodining "Fathnoma"** (1502-1507), **Ma'sud ibn Usmon Qo'histoniyning "Tarixi Abdulxayrxoni"** va boshqalar shular jumlasidandir. Miniaturalarda hukmdorlar va ularning turli hayotiy jarayonlardagi tasvirlaridan tashqari, tasavvuf g'oyalari, folklor, mehnat va ijod, tabiat, hayvonot dunyosi kabi mavzular aks ettirildi.

XVIII asrda madaniy hayotning keskin pasayishi kuzatiladi. Ammo shunday bo'lsada kitobat san'atining rivojlanishi musavvirlarning faollashuviga olib keldi. XIX asr boshlarida yaratilgan qo'lyozmalardagi suratlarda avvalgi badiiy nafosat ko'rinmaydi. **Hindiston, Qashg'or va Eron** miniatura maktablariga taqlid ortdi. Xususan, **Navoiyning "Xamsa"** sig'a ishlangan miniaturalar (1824, *Farg'ona qo'lyozmasi*) mavzui badiiy talqini o'ta sodda, ranglar majmui tor, ohangi so'niq va yasamaligi bilan ajralib turadi.

XVI-XIX asrning birinchi yarmida **musiqiy hayot** asosan poytaxt va yirik shaharlarda jonlandi. Mohir musiqachilar xuddi avvalgi davrlardagi kabi hukmdorlar saroyida to'plangan. O'tmish an'alariga sadoqat, vorisiylik, mohirona ijrochilik san'ati tufayli Buxoro va Samarqand O'rta Sharqning musiqa markazlariga aylandi.

XVI asr boshida Xurosonning, Hirot va boshqa shaharlaridan Movarounnahr ga ko'plab musiqachilar keldi. Buxoroga *Husayn Udiy*, *G'ulom Shodi* va boshqa atoqli qo'shiqchilar, sozandalar, musiqa nazariyotchilari ko'chib keldi. Bu ma'lum darajada mahalliy musiqa-ijrochilik va musiqiy-nazariy faoliyatning jonlanishiga olib keladi. XVI-XVIII asrda maqom janri taraqqiy etdi. **XVIII asr o'rtasida Buxoro (tojikcha-o'zbekcha) Shashmaqomi shakllandi.**

Movarounnahr musiqachilari Hindiston, Turkiya, Eron, Afg'oniston, Xitoy, Rusiya davlati bilan musiqiy aloqalar o'rnatganlar. Ushbu mamlakatlarning musiqachilari va shoirlari ijodi O'rta Osiyo shaharlarining musiqiy hayotini qandaydir ma'noda boyitishga xizmat qildi.

Bu davrning musiqiy hayotida *Najmiddin Kavkabi*, *Ja'far Qonuniy*, *Ali Do'st Nayi*, *Hofiz Mahmud*, *Hofiz Miraklar* mashhur bo'lishgan. Xususan, Najmiddin Kavkabi musiqashunos, shoir, bastakor bo'lib, musiqa ilmi va amaliyotining turli masalalariga doir ilmiy qismlar yozgan. **"Risolai musiqiy"** asarida ilmiy musiqiy, o'n ikki maqom tizimiga oid nazariy tushunchalar berib, turli zarb-usullarining nomini keltirib ta'riflagan, kuyning amaliyotidagi xillari haqida ma'lumot bergan. Kavkabi maqomlarni kecha-kunduzning qaysi soatlarida ijro etilishi va har xil ruhiy halovatdagi kishilarga ta'siri masalalarini bayon etgan. Ayniqsa **Darvish Ali Changiy** shuhrat qozongan. Uning "Risolayi musiqiy" asarlarida XV asr oxiri – XVII asr boshida Movarounnahrda yashagan, ijod etgan ijrochilar, bastakorlar haqida batafsil ma'lumot to'plangan.

Shunday qilib XVI-XIX asr birinchi yarmida ijtimoiy-iqtisodiy hayotning rivojlanishi bir muncha susaygan bo'lsada, Movarounnahr aholisining madaniy darajasi nisbatan yuqoriligicha qolgan.

XVI-XVIII asrlarda **masxarabozlik teatri** nafaqat poytaxt shaharlar – Buxoro, Xiva, Qo'qonda, balki boshqa shaharlarda ham faoliyat olib borgan. Turli

xonliklardagi teatr guruhlari bir-biridan ijro usuli, mahorati, repertuari va taqdim etish shakllari bilan farq qilishgan.

Buxoro vohasida XVIII-XIX asrlarda *Sayfulla masxara*, *Zokir masxara*, *Ergash masxara* va boshqalar o'z spektakllari bilan tomosha ko'rsatganlar.

Qo'qon xonligida XVIII asr boshida **qiziqchilik teatri** faoliyat yuritgan. **Muhammad Solih Bidiyorshum** ko'plab og'zaki pesalar ijro etgan. Bidiyorshum truppasida 30 dan ortiq aktyorlar, qiziqchilar (Bahrom qiziq, Mo'min qiziq, Davlatyor qiziq va boshqalar) bo'lgan. Ular shaxarning Chorsu maydonida, ba'zan xon saroyida qiziqchilik qilganlar.

XVI-XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyoda **qo'g'irchoq teatri** keng tarqalgan. Uning **“Qo'l qo'g'irchog'i”, “Chodir xayol”** kabi turlari bo'lgan. Ularning har ikkisi bittadan asosiy pesa – **Polvon kachal (“Qo'l qo'g'irchoq”) va “Sarkardalar” – “Amaldorlar” (“Chodir xayol”)** bo'lgan. XIX asrda O'zbekiston hududida Shosolihi, G'afur, Xalfarang (Qo'qon), Orifjon qo'g'irchoqboz, Azim burun, Doniyor (Toshkent), Jo'ra Qayroq, Hamro qo'g'irchoqboz (Samarqand), Sharif Sayyoh, Qori xoji (Buxoro) va boshqa usta-qo'g'irchoqbozlar o'z maktablarini yaratganlar.

Bu davrda **raqs san'ati** ham yuksak rivojlangan. Xalq-raqs san'atining Farg'ona maktabi o'z tarkibiga quyidagi raqs turlari va guruhlarini olgan: **“Katta o'yin”, “Xonaki o'yin”, “Yalla”** va boshqalar. Shulardan **“Katta o'yin”** murakkab raqs kompozitsiyasiga ega bo'lib, 60 usuldan tashkil topgan.

Xorazmda **“Maqom o'yin”, “Lazgi”, “Qayroq o'yin”, “Yalla”** va boshqa raqs turlari tarqalgan.

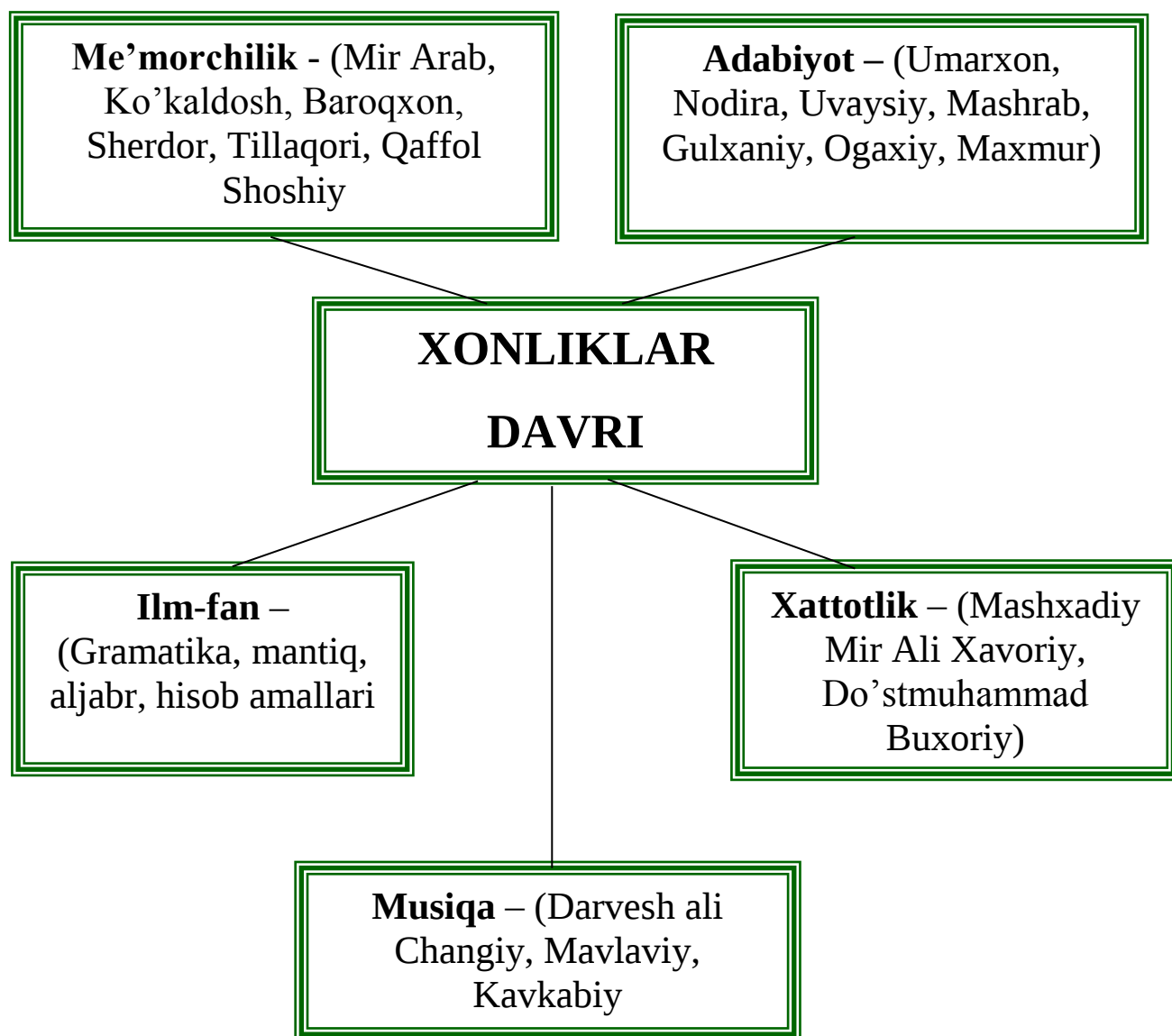
Buxoroda raqs maktabi ettita katta va kichik shakllardan tashkil topgan: **“Maqom o'yin”, “Qayroq o'yin”, “Xonaki o'yin”, “Zang bozi”, “Yalla”** va boshqalar.

XVI-XIX asrning birinchi yarmida sayyor sirk artistlari – dorbozlar, akrobatlar, ko'zboylag'ichlar, jonglyorlar, hayvon o'rgatuvchilar va boshqalar shahar va qishloqlar maydonlarida tomosha ko'rsatib o'zlarining mahoratlarini namoyish etishgan. XVIII asr oxiri - XIX asr boshida O'rta Osiyo xonliklarida an'anaviy teatr faoliyatida o'ziga xos uslubiy ko'rinishlar paydo bo'ldi. Buxoro amirligida, masalan, masxaraboz, qo'g'irchoqboz, raqqos va boshqalarning uyushmalari vujudga keldi, bu o'z navbatida ularning repertuarlari boyishga va ijrochilik mahoratining oshishiga olib bordi. Xorazm an'anaviy teatrida 2 turkum tomoshalar - **“To'qma”** va **“Xatarli”** o'yin yaxshi shakllandi. Farg'ona va Toshkentda qiziqchilik va askiya taraqqiy etib, so'z san'atiga alohida e'tibor berildi.

Shunday qilib XVI-XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo xonliklari tarixi faqat o'zaro urushlar, ichki nizolardan iborat bo'lib qolmagan. Xatto shunday og'ir kezlarda ham mamlakatda madaniy hayot o'z rivojlanishida davom etgan. Garchi XIV-XV asrlardagi kabi yuksak darajaga erishilmagan bo'lsada, uning yutuqlarini saqlab qolishga, uni yangi g'oyalar bilan boyitishga harakat qilingan.

Shunday qilib, XVI-XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo jamiyati hayoti notekis rivojlangan; ayrim o'n yilliklarda erishilgan yutuqlar, ko'pincha o'zaro nizolar tufayli yuzaga kelgan navbatdagi tanazul davri bilan almashgan.

Biroq ana shunday og'ir damlarda ham o'zbek xalqining ijodkorlik faoliyati to'xtamaganidan faqat faxrlanishimiz mumkin. Qishloq, shaharlar qayta qad ko'targan. Hunarmandchilik turlari rivojlangan. Xalq ustalari tomonidan bunyod etilgan mahobatli me'moriy obidalar butun dunyoga mashhur bo'lgan. Har qanday og'ir, noqulay sharoitlarda ham xalqimizning ijodiy tafakkuri rivojlanishda davom etgan. Ular orasidan ko'plab iqtidorli olimlar, mutafakkirlar, qo'shiqchilar, musiqachilar, rassomlar, me'morlar va quruvchilar etishib chiqdi. O'zbekiston madaniyatining bir qator arboblarning ismlari insoniyat hayoti solnomasiga abadiy yozib qo'yilgan.

DUNYOVIY VA DINIY MADANIYAT

1. Diniy madaniyat tushunchasi
2. Xristian madaniyati
3. Islomiy madaniyat. Islom va ilmiy bilimlar rivoji

O'rta asrlarda feodal munosabatlarning shakllanishi **ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotda** keskin o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Ayniqsa diniy aqidalarning rasman tus olib, ko'p xudolilikdan yakka xudolilik - tavhid aqidasi o'tish jarayoni insoniyatning hayot tarzini o'zgartirdi. **Bibliya, Talmud, Qur'oni Karimning paydo bo'lishi** nafaqat Sharqda, balki g'arbda ham tafakkurni va hayot tarzini jiddiy o'zgartirdi. Endi insoniyat ma'lum tartibga solingan hayot kechira boshladi.

Yakka xudolilik ilk bor **Bibliyada** shakllandi. Iudaizm tarixi, nazariyasi qadimgi yahudiylarning hayoti va taqdiri bilan zich bog'langan. Bibliyaning Eski Ahd-Tavrot qismi bu to'g'rida to'liq ma'lumot beradi.

Bibliya tarkibiga kiruvchi Tavrotda (Musoning besh kitobi) iudaizm Sharqdagi ko'p xudolilikka qarshi mafkura sifatida yaratildi. Qadimgi Isroil xalqi ilk bor yakka Xudo Yahvega Ibrohim davrida e'tiqod qila boshlagan. Keyin uning o'g'li Ishoq, (islom tarixida – Ismoil) nabirasi Yoqub va uning o'n ikki o'g'li Yahveni tanho Xudo sifatida e'tirof qildilar. Bibliyaning Eski Ahd qismi ham Muqaddas Kitob shaklida Yahve ta'limoti sifatida - mil. aval. Ikkinchi ming yillikda shakllana boshlandi.

Iudaizm to'g'risida bizga Bibliya va u haqda yozilgan ko'pgina asarlar ma'lumot bera oladi. Isroil xalqi Yoqub payg'ambar (boshqa nomi Isroil) qavmlaridir. Bibliyada hikoya qilinishicha, Muso Yahvyo bilan gaplashishga qodir bo'lgan Isroil xalqi rahnamosi va Yoqubdan keyin Xudo bergan qonunlarni amalga oshiruvchidir. O'nta amrni Xudo Muso orqali Isroil xalqiga bergan. Yahve Muso orqali turli mo'jizalar (Muso a. s. ning fir'avn huzurida hassani ilonga aylantirishi, Qizil dengizdan Isroil xalqini olib o'tishi, qoyaga hassani urib, qoyadan suv chiqarishi) ko'rsatib, Isroil xalqining diniy rahnamosi, iudaizm dinining otasi bo'lib qoldi.

Eski Ahd 39 kitobdan iborat. Bu kitob quyidagicha guruhlanadi: **Musoning beshta kitobi yoki Tavrot.** Bular quyidagilardir: *Ibtido, Chiqish, Levilar, Sahroda va Amrlar kitoblaridir.* Iudaizmning asosida ana shu beshala kitobdagi aqidalar yotadi.

Bibliyaning davomi Hakamlar kitobi, Shohlar kitoblari (to'rtta), Payg'ambarlar kitoblari, Dovudning "Zabur"i, Sulaymonning «Hikmatlari» va boshqa kichik hajmli kitoblardan iboratdir. Mazkur kitoblarni iudaizmga e'tiqod qiluvchilargina emas, balki Iso Masih ta'limotiga e'tiqod qiluvchi barcha masihiylar - xristianlar muqaddas kitoblar sifatida o'rganadilar.

Eski Ahdda olamning ibtidosi to'g'risidagi chuqur mushohadalarni, odamlar o'rtasidagi munosabatlarni, axloqiy mezonlarni, ijtimoiy qadriyatlarni va boshqa ko'plab falsafiy g'oyalarni, axloqiy o'gitlarni ko'ramiz. Bir so'z bilan aytganda,

Eski Ahd -Sharq xalqlari ming yillar davomida amal qilib kelgan axloqiy tizimni va Tanho Xudo to'g'risidagi ta'limotni o'zida mujassamlantiradi.

Monoteistik ta'limotga asoslangan **uchta oqim** - iudaizm, masihiylik, islom bir-biriga bog'liq. Bularning orasida qadimiysi iudaizmdir.

Miloddan av. uchinchi ming yillikda ilk diniy tizim shakllana boshladi. Tarixda markazlashgan hukmronlik paydo bo'lgan mamlakatlarda, jumladan, Misrda mutlaq hukmronlik va ilohiylashtirilgan hukmdor - fir'avnning daxlsizligi monoteizmga olib kelgan edi. Misr fir'avniga qaram mamlakatlar xalqi hukmdor qiyofasida oliy ilohiy ramzni ko'rdilar. Hukmdorning ramzi qaram davlatlarning etnik madaniyatida va ijtimoiy-siyosiy jihatdan o'sib borishida umumiy jarayonni ifoda qilardi. Zaminiy hukmdorlikning bir qo'l ostida to'planishi natijasida shunday qarashlar kelib chiqdi: osmonda, ya'ni g'ayritabiiy kuchlar olamida hokimiyat tizimi zamindagi singari tizimni o'zida zohir etadi. Ayni ana shunday qarashlar, taxminlar monotezimni - Tanho Xudo to'g'risidagi g'oyaning o'sishiga yordam berishi kerak edi.

Iudaizm - mustaqil diniy tizim. Ayni paytda uning taraqqiyoti ko'p jihatdan qadimdan shakllangan mezonlarga - eski an'analarning ta'sir kuchiga ham bog'liq.

Xristianlik yoki masihiylik - dunyodagi ko'p tarqalgan ijtimoiy, falsafiy, diniy oqimlardan biri bo'lib, Bibliyaning Yangi Ahd qismiga asoslanadi. **Yangi Ahd** (yoki «Xushxabar») Iso Masih yaratgan ta'limotdan iboratdir. Bu oqim dunyoning hamma mamlakatlarida uchraydi. Ammo Yevropa, Amerika, Avstraliya qit'alarida asosiy davlat dini rasmiy mafkuradir. Garchi masihiylik bugungi kunda G'arb mamlakatlariga xos oqim bo'lsa-da, aslida Sharq va uning madaniyati bilan zich bog'langan. U, Sharqning boy mifologik, badiiy va aqidaparastlik imkoniyatlaridan foydalandi. Bu imkoniyatlar masihiylikning paydo bo'lishi uchun bitta imkoniyat va asosdir. Ikkinchi imkoniyat - Masih ta'limotining yuzaga kelishida iudaizmning muhim asos bo'lganidir. Bitta dalil: insoniyatning gunoh qilishi va gunohlardan forig' bo'lib najot topishi g'oyasi asli Eski Ahdning barcha kitoblarida o'z aksini topgan. Gunoh va insoniyatni gunohlardan xalos bo'lib, najot topish g'oyasi Yevropa uchun ham, Sharq xalqlari hayot tarzi uchun ham muhim axloqiy mezondir. Insoniyatni halollikka va ortiqcha hashamatlarga, boylikka berilmaslikka da'vat qilish ham masihiylik ta'limotining muhim jihatlaridandir. Quyidagi parcha bunga dalildir: *“Hech biri mulkidan biron narsani meniki demas edi, hamma narsani umumiy deb bilishar edi”* (Havoriylarning faoliyati, 4:32).

Ilk masihiylik, barcha diniy ta'limotlar singari, ijtimoiy-siyosiy g'oyalar mahsuliga, iudaizmga va Rim hokimiyatining sobiq Yahudiya hududidagi hukmronligiga qarshi o'laroq yuzaga keldi. Ochiqroq aytganda, ezilgan, xo'rlangan, azob chekayotgan xalqning ta'limoti sifatida vujudga keldi. Masihiylik ta'limoti ommani kurashga da'vat qilmadi, shu ma'noda bu oqimni aslo inqilobiy deb bo'lmaydi. Aksincha, turli ko'rinishdagi qo'zg'olon va urushlarning, nizolarning oldini olgan oqim sifatida paydo bo'ldi. Quyidagi parcha diqqatga sazovordir: ortodoksal yahudiylar bilan Rim imperiyasi askarlari Isoni o'ldirish rejasini tuzib, uni qo'lga olganlarida, Iso qon to'kilishning oldini oladi: *“Iso bilan birga bo'lganlardan biri qilichini qinidan sug'urib, qulochkashlab oliy ruhoniyni qaroliga dast soldi-da, qulog'ini uzib tashladi. Lekin Iso unga:*

– Qilichingni joyiga qaytarib qo'y! Qilich ko'targan bari qilichdan halok bo'lur. Yoki o'ylaysanki, Men Otamga iltijo qilolmaymanmi? U Menga hoziroq o'n ikki tumandan ko'proq farishtalarni yuborishi mumkin" (Matto 26:51).

Masihiylik ta'limoti Sharqning mahsuli bo'lsa-da, Yevropa madaniyatining yuzaga kelishi va taraqqiyotida katta xizmat qiladi. Shubhasiz, Yevropaning boy madaniyati ildizlari antik davr falsafasidan, haykaltaroshligidan, arxitekturasi va teatridan oziqlangan bo'lsa ham, Leonardo da-Vinchi, Dona Telo, Jotto, Mikelanjelo, Rafael asarlari masihiylik tafakkuri durdonalaridir. Ammo Masih ta'limoti o'rta asrlarda Yevropa adabiyoti, Kopernik va Galileyning ilmiy kashfiyotlariga qarshi kurashdi. Bu kurashni Masih ta'limotining bo'linishi mahsuli va o'ziga xos diniy ta'limotning **"zo'ravonlik"** siyosati deb baholash lozim. Bu fikrimizni dalillash uchun masihiylikning ilk o'rta asrlardagi faoliyatidan boshlab o'rta asrlargacha bo'lgan tarixiga e'tibor qarataylik.

IV asr oxirida Rim imperiyasi G'arbiy va Sharqiy qismlarga bo'linib ketgach, masihiy jamoatlarida ham bo'linish yuz berdi. Yevropa xalqlarining an'analariga, madaniyati va turmushiga jamoatlarning ta'siri ikki yo'nalishdagi jamoatlarni paydo qildi: **g'arbiy (katolik–protestant) va sharqiy (pravoslav) jamoatlari**. Bular o'rtasidagi ziddiyat **Rim jamoati (cherkovi) hukmronligiga qarshi e'tiroz (protest)** sifatida shakllandi. Bu jamoatlar o'rtasidagi sezilarli farqlar Yevropa mamlakatlari va xalqlari ijtimoiy taraqqiyoti yo'llariga, surati va natijalariga turlicha yordam berdi.

G'arbiy imperiyada imperatorning hukmronligi zaiflashdi. Jamoatlarning (cherkov)larning mavqei asta-sekin kuchaya boshladi. Beshinchi asrda Rim episkopi Papa deb e'lon qilindi. Papaning qo'li ostida katta hukmronlik bor edi. Rim Papasi: *"Mening hukmronligim Xudo tomonidan berilgan, men gunohsizman"*, deb e'lon qildi. Shu tariqa Rim Papasining obro'–e'tibori, siyosiy mavqei o'rta asrdagi Yevropa hukmdorlaridan yuqori bo'ldi. Endi **katolik oqimi** o'rta asr Yevropa tarixida o'z hukmronligini zo'rlik bilan o'tkazadigan bo'ldi. Hukmdorlar ham Rim papasining obro'yiga tayandilar, jamoatlarning obro'yidan foydalandilar. *"Rabbiyning qabrini imonsizlardan xalos qilish"* uchun Quddusga qilingan salib yurishlari bu to'g'rida guvohlik beradi.

XIV–XV asrlarga kelib Rim katolik jamoatlarining hukmronligiga qarshi da'vat paydo bo'ldi. Bu da'vat aynan madaniyat sohasida yuz berdi. Chunki katolik jamoatlari xuddi madaniyatga o'z hukmronligini o'tkazgan edi. Uyg'onish davri ana shu da'vat mahsuli sifatida yuzaga keldi. Uyg'onish davri fikr erkinligiga, ilmiy bilishga qarshilik qilib kelgan jamoatlarning hukmronligiga zid o'laroq Dante, Rable, Rafael, Bokkachcho, Kopernik, Galiley va boshqa ko'plab olim va ijodkorlarni etishtirdi. Ular madaniyatning tashqi qatlamidagina islohot o'tkazdilar. Katolik oqimining zaminiga kuchli zarbani Uyg'onish ortidan kelayotgan **Islohotchilik (reformatsiya)** harakati berdi. Islohotchilik harakati katolik jamoalarini Uyg'onishga xos hurfikrlilik zarbalaridan saqlab qolish maqsadida va Uyg'onish davri madaniyati elementlarini Islohotchilik oqimiga olib kirishlarga, ya'ni assimillatsiyalashuvga qarshi chiqdi. Lyuter, Kalvin, Myuntser va b. Papaning begunohligi to'g'risidagi aqidaga, katoliklar jamoatida Xudoga xizmat

qilishga oid dabdabalarga, katoliklar jamoati inson va Xudo o'rtasidagi vositachidir, degan jamoaning rolini haddan tashqari oshirishga qarshi chiqdilar.

Katolik jamoati lotin madaniyatidan oziqlangan bo'lib, antik madaniyatga oid qo'lyozma merosning bir qismi saqlanib qolishiga yordam berdi.

Pravoslav jamoalarining katolik jamoalardan farq qiladigan tomonlari quyidagilar. Pravoslavlar Uchlikni boshqacha talqin qiladilar. Ularning qarashicha, Muqaddas Ruh faqat Ota - Xudodan kelib chiqadi, jannat va do'zax oralig'idagi Arosatni tan olmaydi. **Arosat** - katoliklarga mansub aqida. **Indulgentsiya (bandalarning gunohi kechirilganligi to'g'risida Rim Papasi tomonidan beriladigan yorliq) protestant** jamoalariga tatbiq qilinmaydi, xamirturushli non va sharob tanovul qilish marosimini o'tkazadilar. Pravoslavlar bu farqlarga, ayniqsa, 1054 yilda katoliklar bilan tamomila ayrilganlaridan keyin qat'iy rioya qiladilar.

Masihiylik, xususan, katolik oqimi, o'rta asrdagi o'z taraqqiyotidan xulosa chiqarib, keyingi rivojida jamiyatga va odamlarga tazyiq o'tkazishning har qanday ko'rinishlariga barham berdi.

Masihiylikning Yevropaliklar fe'l-atvori, madaniyati shakllari, tafakkur tarzi va qadriyatlariga ijobiy ta'sirini alohida ta'kidlash kerak. Bibliya, Bibliyadagi obraz va sujetlar asrlar davomida tasviriy san'atda va haykaltaroshlikda asosiy mavqeni egalladi. **Yevropa me'morligi yaratgan jamoat (cherkov) arxitekturasini** Xudoning va jamoatlarning ulug'vorligini sharaflashga qaratildi. Ma'baddagi musiqa, xuddi jamoat xori singari, Yevropa xalqlarining musiqa madaniyatiga ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Jamoat musiqasi va qo'shiq xalqona madaniyat bilan zich aloqadorlikda rivojlandi. Masihiy jamoatlari ta'siri ostida yaratilgan madaniyat Yevropada Xudoni sharaflash, e'tiqodning mustahkamligi uchun xizmat qildi.

Bir so'z bilan aytganda, asrlar davomida, hatto ming yillar davomida turmush va axloq mezonlari, madaniy an'analar, adabiyot yaratish - bularning hammasi masihiy jamoatlarining kuchli ta'siri ostida shakllandi.

Islomiy madaniyat. Masihiylik jamoatining mavqei Yevropa, Amerika va boshqa ko'plab qit'alardagi mamlakatlarning ijtimoiy, siyosiy va axloqiy madaniyatida qanchalik rol o'ynagan bo'lsa, islom madaniyati Sharqda shunchalik katta rol o'ynadi. **Islom** - dunyoda monoteizmga, ya'ni tanho xudolilikka asoslangan uchinchi va oxirgi dindir. Bu din ham Yaqin Sharqda paydo bo'ldi.

Islom faqat arab olamida emas, balki *Yaqin Sharq mamlakatlarida, Eron, O'rta Osiyo, Hindiston, Indoneziya, Kavkaz, Volga bo'ylari, Bolqon, Afrikaning katta qismiga* yoyilib, bu xalqlarning tarixi va madaniyatida katta rol o'ynadi.

Islomning tarixi, ilk davrdagi faoliyati *Muhammad s. a. v. va to'rt xalifa - Abu Bakr (hukmronlik davri 632 - 634 yillar), Umar (hukmronlik davri 634 - 644 yillar), Usmon (hukmronlik davri 644 - 656 yillar) va Ali (hukmronlik davri 656 - 661 yillar)* bilan bog'liq.

Islom ilk davrdayoq **ikki mazhabga** bo'lindi. **To'rtinchi xalifa Ali shia mazhabiga asos soldi.** Bu mazhab tarafdorlari ham, sunniylar kabi, Kur'onni ilohiy deb e'tirof etadilar, ammo xalifalar davrida uning ayrim qismlari tushirib qoldirilgan, deb hisoblaydilar. Shia tarafdorlari faqat Ali va uning tarafdorlari nomi bilan bog'liq bo'lgan hodisalarni tan olganlar va shunday hodisalardan iborat majmualar tuzganlar. Bu to'plamlar **Axbor** deb atalgan. Shia mazhabida **tavhid**

(Ollohning yagonaligini e'tirof etish), **adl** (Ollohning odilligi), **nubuvvat** (payg'ambarlik), **qiyomat** yoki **maod** (oxirat kunining kelishi va marhumlarning tirilishi) asosan **sunniylik mazhabi** bilan mos keladi. Yana shia mazhabida beshinchi aqida ham borki, ular **imomat** (imomlar) hokimiyatini e'tirof etadilar. Bu mazhab Ali va uning avlodlaridan iborat o'n ikki imom hokimiyatini tan oladi. Shu munosabat bilan barcha xalifalarni, xususan, dastlabki xalifalar Abu Bakr, Umar va Usmonni hokimiyatni zo'rlik bilan egallab olgan shaxslar sifatida qoralaydi. 874–878 yillar orasida 7–9 yoshida bedarak yo'qolgan o'n ikkinchi imom Muhammad al-Mahdiyni ular **“yashiringan”** deb hisoblaydilar. Zamona oxir bo'lganda, u qaytib keladi, adolat o'rnatadi, deb kutadilar.

Ummaviylar sulolasi (661–750 yillar) xalifa Ali hukmronligi o'rniga kelgandan keyin, sunniylik mazhabi ham paydo bo'ldi. Sunniylik shialikka qaraganda keng tarqalgan. Sunniylar Qur'on bilan birga, sunnaga ham e'tiqod qiladilar. **Sunna** - islomda musulmonlar uchun ibrat hisoblangan Muhammad s. a. v. ning so'zlari va amallaridan iborat. Payg'ambarimiz hayot vaqtlarida: *“Mening so'zlarimni yozmanglar, faqat Olloh oyatlarini yozib olinglar”*, deb buyurgan edilar. Shunday qilindi ham. Albatta, kimlardir o'z tashabbusi bilan u hazratning aytgan gaplari va qilgan ishlari haqida aniq ma'lumotlarni qayd etib borgan bo'lishi mumkin. Ammo Ollohning kitobi but bo'lmay, yagona o'zgarmas matn holiga keltirilmay turib, unga boshqa so'zlar aralashib ketish xavfiga yo'l qo'yib bo'lmas edi. Rasulullohning so'zlarini va amallarini yozib olish 651 yili — xalifa Usmon davrida bajarildi. Mushaf tuzilib, undan bir necha nusxa ko'chirilib, ko'paytirildi. Ana shundan so'ng VII asrning II yarmidan boshlab Abu Xurayra (vafoti 676 yil), Anas ibn Molik (vafoti 710 yil), Abdulloh ibn Abbos (619 - 686 yillar), Abdulloh ibn Umar, Jobir ibn Abdulloh kabi ilk roviylardan Rasululloh so'zlari va amallari xususida minglab hadislar yozib olindi. VIII asr boshlarida Ummaviy xalifalaridan Umar ibn Abdulaziz (717 - 720) noiblariga Muhammad s. a. v. ning hadislarini jamlash haqida farmon berdi. Natijada hadis ilmi rivoj topib, yirik hadis to'plamlari yaratildi. Imom Malik ibn Anas (713 - 795)ning *“al-Muvatta”*, imom Shofe'iy (767–820) va imom ibn Xanbal (780 - 855)larning *“Musnad”* nomli hadis to'plamlari bunga misoldir. Dastlab imom A'zam Abu Xanifa an-Nu'mon ibn Sobit (699 - 767) ta'limoti asosida sunniy yo'nalishida **Xanafiya** mazhabi shakllandi. Keyin uning shogirdlari va izdoshlari imom Malik – **Molikiya** mazhabini, imom Shofe'iy - **Shofe'iya**, imom Xanbal - **Xanbaliya** mazhablarini shakllantirdilar. Shia mazhabida esa payg'ambarimiz avlodidan oltinchi imom Ja'far as-Sodiq (700 - 765) **Ja'fariya** mazhabini yuzaga keltirdi¹.

Islom, o'zidan oldingi dinlar kabi, ijtimoiy qayta qurishga da'vat qilmaydi. Aksincha, bu din itoatkorlikka, mo'minlikka o'rgatadi. Qullar xo'jayinlariga itoat etishlari lozim, xo'jayinlar ham o'z qullariga muloyim munosabatda bo'lishlari kerak. Olloh oldida garchi hamma teng bo'lsa ham, hayotda bunday tenglik yo'q. Solih inson ijtimoiy tizim ierarxiyasiga rioya qilmog'i darkor.

¹ M. Imomnazarov. Milliy ma'naviyatimizning takomil bosqichlari. “Sharq” nashriyot matbaa kontsernining bosh tahririyati. Toshkent, 1996, 31–bet.

Islomiy madaniyatning yana bir muhim jihati shuki, islom zulmni qattiq qoralaydi, zulm kufrlkdir: *“Ollloh zulm qilguvchi qavmni hidoyat qilmaydi”* (Ol imron, 86 - oyat).

Axloqiy qonun - qoidalar, jismoniy va ma'naviy tomondan pok hayot kechirishga oid o'gitlar, nopoklik uchun beriladigan jazo, maishiy hayotning boshqa tomonlariga oid barcha yo'l - yo'riqlar bilan islom ijtimoiy axloqni takomillashtirishga katta hissa qo'shdi. *“Zinokor ayol va zinokor erkak - ulardan har birini yuz darradan uringlar. Agar sizlar Olllohga va oxirat kuniga iymon keltiruvchi bo'lsangizlar, Ollloh (bu) hukmida (ya'ni zinokorlarni darralashda) sizlarni ularga nisbatan rahm - shafqat (tuyg'ulari) tutmasin”* (Nur surasi, 2-oyat). Ammo mish-mish ham og'ir gunoh ekanligi, mish - mish tarqatgan odam ham, zinokorlar singari, jazoga loyiqdir. Unday toifadagi odamlar fosiqlar deb nom olgan, itoatsiz kimsalardir. *“Pokiza ayollarni (zinokorlar deb) badnom qilib, so'ngra (bu davolariga) to'rtta guvoh keltira olmagan kimsalar(ni) - ularni sakson darra uringlar va hech qachon ularning guvohliklarini qabul qilmanglar”* (Nur surasi, 4-oyat). Mazkur axloqiy tushunchalar Sharq olamida azaliy va hamma dinlar uchun umumiy bo'lib, zardushtiylikda, iudaizmda va masihiylikda ham qattiq qoralanadi. Kundalik hayotda axloq va madaniyat uyg'un, doimo biri ikkinchisini talab qilgan, sog'lom ma'naviy, madaniy muhit jamiyatning ilgarilab borishi uchun xizmat qilgan. Islom pok hayot kechirishga oid mavjud aqida va qonun-qoidalarini takomillashtirdi.

Umuman, islomda axloq keng tushuncha, jamiyatning hamma tomonlarini qamrab olib, ma'naviy sog'lom muhit yaratish uchun xizmat qiladi.

Islomda ilm o'rganish tashviqi va targ'iboti alohida ta'kidlanadi. Qur'on ham Muhammad s. a. v. ning ilohiy hikmatlarini anglashga da'vat etdi. Islom ham, yakka xudolilikka asoslangan boshqa dinlar kabi, insoniyatni tuban ketishdan saqlashga, pok hayotga yo'llashga qaratilgan.

Islom qadimiy Sharq, Yunoniston, Eron, Turkiston va qisman Hindistonu Chinning tafakkur mahsulidan yangi madaniyat yuzaga keltirdi. Ilm madaniy bosqichning oliy cho'qqisi ekaniga da'vat qilib, ilm tahsilini musulmon ahliga da'vat etdi. Olim bilan johilning teng bo'lmasligini uqtirdi. Darvoqe, odam ilm egallagandagina, u madaniyatli toifa qatoriga qo'shiladi.

Turkiy qavmlar yashaydigan o'lkalarda islomning tarixi o'ziga xos kechdi. Islom Movarounnahrda qaror topgach, shimolda xazarlar, bulg'orlar orasigacha yoyildi. Turkiy madaniyatning uzluksiz rivojiga islom madaniyati ta'sir etdi. Ayniqsa, o'g'o'z va qorluqlar orasida islom dinining yoyilishi nafaqat turkiy xalqlar tarixida, balki jahon tarixida ham ulkan natijalar berdi. 960 yilda ikki yuz ming ko'chmanchi o'g'o'z va qorluq qabilalari yoppasiga islomni qabul qildi.

Islom va ilmiy bilimlar rivoji. Islomning yoyilishi va O'rta Osiyoda mustahkam qaror topishida **arab tili** asosiy rolni o'ynadi. *“Tarixda favqulodda bo'lgan va biz Uyg'onish deb ataydigan davrni yaratgan kuchlar”*² xuddi shu davrda yuzaga keldi. Uyg'onish davrining buyuk namoyandalari o'zlarining amaliy faoliyati, tarix, falsafa,

² N. Konrad. Alisher Navoiy. — “O'zbek tili va adabiyoti” jurnali, 1969, 1-son, 16-bet.

mantiq, shuningdek, aniq fanlar sohasidagi kashifiyotlari bilan O'rta Osiyo tarixida chuqur iz qoldirdilar.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (780, Xiva - 850, Bag'dod). Bag'dodga taklif qilingan. Avval xalifa al-Ma'mun (813-833), so'ngra al-Mutasim (833 - 842), al-Vosiq (842 - 847) saroyida ishladi. U Sharqning ilk akademiyasi - "**Bayt ul-hikma**" (Donolar uyi)da faol mehnat qildi. Bu erda uning rahbarligida *Ahmad Farg'oniy*, *Ahmad ibn Abdulloh Marvaziy* kabi O'rta Osiyolik olimlar tadqiqotlar olib borganlar. **Xorazmiy** "**Al-jabr val-muqobala**", "**Kitobu surat al-arz**" kabi asarlari bilan matematika, astronomiya fanlarining asoschilaridan bo'ldi.

Xorazmiy "Al-jabr" asarida olimlarni uch toifaga bo'ladi: Birinchi toifasi o'zigacha qilinmagan ishlarni qilib, o'sha ishlarni kelajak avlodlarga qoldirib, boshqalardan o'zib ketadilar. Ikkinchi toifasi o'tmishdoshlarining mehnatlarini sharhlab beradilar va bu bilan qiyinchiliklarni yengillashtiradilar, qulflarni ochadilar, yo'llarni yoritadilar. Bu esa tushunishni yengillashtiradi. Uchinchi toifasi ba'zi kitoblardagi nuqsonlarni topadi va uzilgan joylarini ulaydi.

Shu tasnif bo'yicha Xorazmiyning o'zini "**Algebra**"ning muallifi sifatida birinchi guruhga, "**arifmetika**"si bilan ikkinchi guruhga kiritish mumkin.

Xorazmiy **astronomiya** sohasida ham ishlar yaratgan. Bag'dod rasadxonasida o'tkazilgan kuzatishlari va hindlarning astronomiya jadvallarini har tomonlama tanqidiy tahlil qilish asosida yangi "**Astronomiya jadvali**"ni tuzdi. Bu asar arab tilidan lotin tiliga italyan olimi **Adelard Batskiy** tomonidan tarjima qilindi.

Xorazmiy "**Usturlob haqida risola**", "**Quyosh soatlari to'g'risida risola**", "**Tarix risolasi**", "**Musiqqa risolasi**" kabi asarlar ham yozganligi to'g'risida ma'lumotlar bor.

Abu Nasr Forobiy (873, O'tror - 950, Damashq) Forobda o'qigan, Shoshda bo'lgan, Buxoro, Samarqand, Bag'dodda ta'lim olgan. Halabda, Damashqda yashagan. **160 dan ortiq** ishlar yaratgan.

Forobiy qomusiy olim sifatida falsafa, mantiq, musiqa, tibbiyot, matematika, astronomiya, tilshunoslik va boshqa bir qator fanlarga oid risolalar bilan Sharq olamida mashhurdir.

Forobiy qadimiy falsafa bilan tanishar ekan, avvalo Aristotel asarlarini sinchiklab mutolaa qilgan. Zotan, Aristotelning asarlari Sharq tillariga tarjima qilinib, keng ko'lamda o'rganilar edi. Lekin Aristoteldan keyin falsafa sohasida Sharqda Forobiy singari zot chiqmadi. U fikr doirasi kengligi uchun Aristoteldan keyingi mutafakkir-"**muallimi as-soniy**" deb ataladi. Muarrixlarning xabar berishlaricha, Damashqning o'zida Forobiyning o'zidan ta'lim oluvchilarning soni o'n mingga etgan.

Forobiy shug'ullangan har bir soha, u yozgan har bir asar o'rta asrlarda olimlar tahsiniga sazovor bo'lgan. Mantiq ilmining buyuk ustozi, arab olimi Ibn al-Qiftiy (1172 - 1248) Forobiyning "**Ihso al-ulum va at-ta'rif**" (*Ilm sanog'i va ularning ta'rifi*) asariga ta'rif berib: "**Bunday asarni yozishda hech kim Abu Nasrdan o'zib keta olmagan**", deydi. Bayhaqiy (vafoti 1169) Forobiyni islomdan keyin o'tgan eng buyuk hakim deb ta'riflaydi: "**Hakimlar aslida to'rtta bo'lgan ekan. Ikkitasi islomda oldin chiqqan - Arastu va Iskandar (Afrudusiy) bo'lganlar.**"

Ikkitasi islom davrida etishgan. Ular Abu Nasr bilan Abu Ali ibn Sinodir. . . Ibn Sino Abu Nasrning kitoblar orqali unga shogird sanalgan”³.

Sharqdagi yana bir mashhur **tarixchi va bibliograf Ibn Xallikon** (1211 - 1282) yozadi: “*Abu Nasr Forobiy mantiq, musiqa va bu ikkala fandan tashqari yana bir qancha sohalarga oid asarlar muallifi va u musulmonlarning eng yirik faylasufidan sanaladi. Hech kim bu kishichalik ilm–fan darajasiga erisholmagan*”⁴. Abu Nasr she’rlar ham yozgani to’g’risida Ibn Abu Usaybiya xabar berib, uning she’rlaridan namunalar ham keltiradi⁵.

Forobiy yunon olimlarining asarlarini tarjima qilib, o’sha asarlarga sharh yozgani ham ma’lum. U *Epikur, Zenon, Ptolomey, Parfiriy* asarlariga sharhlar yozgan, turli falsafiy maktablar-epikurchilar, stoiklar, pifagorchilar maktablarini yaxshi bilgan.

Forobiyning fandagi eng katta xizmatlaridan biri “**Aflotun qonunlari mohiyati**” va “**Aristotel falsafasi**” asarlarini yaratgani bo’ldi. Forobiyning har ikki asari ham Aflotun va Aristotelning asarlariga sharhdir.

Arab tili, qolaversa, fors tili ham, O’rta Osiyo madaniy va ilmiy hayotida katta rol o’ynadi. O’rta Osiyo Sharqdagi ilm–fanning eng muhim markazlaridan biriga aylanishida arab va fors tillari katta omil bo’ldi. Qolaversa, alohida diniy–falsafiy oqim - tasavvufning shakllanib, rivoj topishi ham arab va fors tillaridagi asarlarga bog’liq bo’ldi.

Tasavvuf va madaniyat. Islom va uning vositasi bo’lgan arab tili aniq fanlar rivojida o’rta asrlarda muhim rol o’ynadi. Albatta, ilk o’rta asrlar - keskin burilishlar, ko’tarilishlari davridir. Mafkurani belgilovchi omillardan biri bo’lgan jahon dinlari insoniyat taraqqiyotining muayyan bosqichida yanni ma’naviy–ruhiy zarurat, fikriy va hissiy izlanishlar ehtiyojiga javob tariqasida paydo bo’ldi. Islom Sharqda, Markaziy Osiyoda katta madaniy ko’tarilish paydo qilishi bilan birga, qabilachilik xurofotlariga barham bergani bilan ahamiyatlidir.

Islom madaniyatining eng yuksak qadriyati **tavhid e’tiqodidir**. Shuningdek, shariat ham islom madaniyatida muhim, har bir musulmon farzandi bajarishi kerak bo’lgan an’anaviy amallar, aqidalardir.

Tavhid e’tiqodi shubhasiz, islomdan oldin ham shakllangan edi. Tavhid tasavvufni vujudga keltirdi. Tasavvuf to’g’risida so’z yuritar ekanmiz, islom tasavvufining shakllanishi o’ziga xos, alohida diniy falsafiy oqim sifatida jaholat va xudbinlikka qarshi o’laroq maydonga chiqqanini ta’kidlash lozim.

Tasavvuf o’rta asrlar ijtimoiy hayotida katta kuch bo’ldi. Bu oqimning shakllanishida aslida kundalik turmushdagi oddiy hayotiy voqealar, tushunchalar ham muhim rol o’ynaganini aytib o’tishimizga to’g’ri keladi. Ana shunday hayotiy tushunchalardan biri - **muruvvatdir**.

Muruvvat - tasavvufning ilk ko’rinishlaridan biri, xudbinlikka qarshi maydonga kelgan **futuvvat (yoki javonmardlik)** oqimining ilk ibtidosidir. **Muruvvat** - birontasiga o’zi uchun, yaqinlari va mol–mulki uchun majburiyat

³ Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993, 192-193-betlar.

⁴ Shu asar. 200-201- betlar

⁵ Shu asar, 211-212-betlar

yuklaydi. Muruvvatli odam boshqalarning burchini ham o'z zimmasiga olgach, ularning rohat–farog'ati yo'lida mashaqqatlarga duch keladi. Shu tariqa bu odam futuvvatli insonga aylanadi.

Futuvvat - tariqatning bir bo'lagi, futuvvat asoslari bilan tasavvuf g'oyalari bir–biriga muvofiqdir. Futuvvat ham, tasavvuf ham inson axloqini poklash, mehru shafqat, himmat va mardlik ko'rsatishni targ'ib etadi. Sodda qilib aytsak, futuvvatning zohiriy va botiniy ruknlari insoniyatni ma'naviy sog'lom bo'lishga da'vat etadigan, komillikka etaklaydigan, umuman bugungi til bilan aytganda, eng madaniyatli odam, deb ta'rif berishga loyiq inson qilib tarbiyalaydigan tariqatdir.

Futuvvatning zohiriy ruknlari quyidagilar:

Birinchisi - g'iybat, yolg'on, bo'hton va behuda so'zlardan tilni tiyish. Zero tilidan xalqqa ozor etmaydigan odamgina futuvvatga da'vo qila oladi. **Ikkinchisi** - nojo'ya, nomaqbul so'zlar, bo'hton, g'iybatdan quloqni berkitish. **Uchinchisi** - ko'rish nojoiz hisoblangan narsalardan ko'zni yumish. **To'rtinchisi** - harom narsalardan, xalq ozoridan qo'lni tortish. **Beshinchisi** - borish man' qilingan noshostajoylardan oyoqni tortish. Haqorat va gunohga sabab bo'ladigan, gap tashish va ziyon–zahmat, ozorga etaklaydigan ishlarga qadam qo'ymaslik. **Oltinchisi** - harom ovqatlardan og'izni, zinodan a'zoni berkitish. Zino - futuvvat ahdini buzish, haromxo'rlik va futuvvat rishtasini uzishdir.

Botiniy ruknlar mana bulardir: **birinchisi** – saxovat, ya'ni tilamasdan burun o'z mahalida bag'ishlamoq va oqibatini o'ylamaslik, layoqatu qobiliyatni andesha qilmaslik. **Ikkinchisi** – tavoze', ya'ni boshqalarni o'zidan afzal bilmoq, barchaga kamtar, xoksor munosabatda bo'lish. **Uchinchisi** - qanoat. . . **To'rtinchisi** - avf va marhamat, ya'ni xalqqa shafqat ko'rgazmoq, kishilar gunohini kechirmoq va iloji boricha ularga yaxshilik, muruvvat bilan muomala qilish. . . **Beshinchisi** - havobalandlik va g'ururni tark etish, ya'ni qanchalik ma'qul va maqbul ishlarni amalga oshirsa ham mag'rur bo'lmaslik. Zero iblis kibru havo tufayli jannatdan badarg'a bo'ldi. **Oltinchisi** - qurb (ilohiyotga yaqinlashish) va vaslat (yo'l) maqomiga butun vujudi, dilu joni bilan intilish⁹.

Futuvvat tariqatiga mansub odamlar jamoa bo'lib uyushib, o'zlarining ezgu maqsadlarini amalga oshirganlar. Xuroson va Movarounnahrda X asrdan boshlab futuvvat ancha keng yoyila boshladi. Bu tariqatga mansub odamlar muayyan qoida va talablarga rioya etar, ma'naviy va jismoniy etuklikka intilar, nima ish qilsalar ham, mardlik, oliyjanoblik namunasini ko'rsatar, zulmga, haqsizlikka qarshi kurashdilar.

Tasavvufning shakllanishida **zohidlik harakati** ham muhim rol o'ynagan. Kufa, Bog'dod shaharlarida tarkidunyo qilgan zohidlar ko'p edi. Qolaversa, ularning xalq orasida obro'yi ham katta bo'ldi. Chunonchi, Uvays Qoraniy, Hasan Basriy kabi so'fiylar aslida zohid kishilar edilar. **Zohidlarning niyati** ibodat bilan oxirat mag'firatini qozonish, Qur'onda va'da qilingan jannatning huzur–halovatiga

⁹ Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniyyoxud javonmardlik tariqati. — fors–tojik tilidan Najmiddin Komilov tarjimasini. Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti. Toshkent, 1994, 10–11–betlar.

etishish edi. Soʻfiylar nazarida esa jannat umidida toat–ibodat qilish ham taʼmaning bir koʻrinishidir. Soʻfiy uchun na dunyodan, na oxiratdan taʼma boʻlmasligi kerak. Ularning yagona istagi - Xudo diydoridir, xolos.

Zohidlik tushunchasi va harakatini faqat islom bilan bogʻlash biryoqlamadir. Asli zohidlik Buddadan boshlangan. Buddaning hayoti toʻgʻrisidagi rivoyat shundan dalolat beradi.

Budda - haqiqat najotkori demakdir. Uning asl nomi **Siddxartxa**. Siddxartxaning onasi – shakiylarning hukmdori Mayyaning xotini bir kuni tushida yoniga oq filning kirib yotganini koʻrdi. Maʼlum vaqtdan soʻng u oʻgʻil tugʻdi. U boshqa ayollar singari tugʻmay, qoʻltigʻidan tugʻdi. Uning ovozi koinotdagi hamma xudolar eshitdi. Borliqdagi uqubatlarning oldini oladigan odam keldi, deb xursand boʻldilar. Dono Asita chaqaloqning buyuk qahramonliklar koʻrsatishi haqida karomat qildi. Chaqaloqqa Siddxartxa deb ot qoʻydilar. Bu **“topshiriqni bajaruvchi”** deganidir.

Otasi oʻgʻlining diniy ruhda tarbiya topishini istamadi. U hayotning salbiy tomonlarini oʻgʻlidan yashirib, dabdabali hayotni muhayyo qildi. Oʻgʻliga haqiqiy dunyoviy tarbiya berdi, chiroyli qizga uylantirdi. Xotini oʻgʻil tugʻib berdi.

Bir kuni **Siddxartxa Gautama** shahri boʻylab sayr qilib yurgan edi, qartaygan bir cholni koʻrdi. Uning butun tanasiga yara toshgan, tarki dunyo qilgan, yillar davomida qaddi bukilgan edi. Shu tariqa Siddxartxa jonli mavjudotlarning muqarrar azob chekishini bildi. Shu kechasi u hech kimga bildirmay saroyini tark etdi, zohidlikda hayot kechirishni boshladi va azoblardan qutqarish yoʻllarini izlay boshladi.

Etti yil davomida u azob–uqubat bilan ter toʻkib, kohin braxmanlarning muqaddas kitoblarini oʻqidi. Ochlikni bas qilib va yolgʻon donolikdan voz kechib, uzoq mushohadalardan keyin qutqarishga yoʻl ochdi. U **“toʻrt oliyanob haqiqat”**ni fahmladi.

Iso Masihning taʼlimoti va faoliyati ham aslida zohidlikning eng mukammal koʻrinishidir. Masihiylik taʼlimoti aslida zaminiy boylik va hashamatdan voz kechib, Xudo yoʻlida xizmat qilish, jamiki gunohlardan tiyilish va shu orqali Xudo beradigan Samoviy Shohlikka erishishga daʼvat qilishdan iboratdir. Masihning eng buyuk aqidalaridan biri- faqirlikni ixtiyor qilish borasida shaxsiy namuna koʻrsatganidir.

Zohidlardan keyingi davr soʻfiylari tafakkuriy–shuuriy rivojlanishni - dunyoni va ilohni bilishni, tanishni asosiy maqsad deb hisoblaganlar. Bu davr **oriflik davri** deb ataladi.

Tasavvufning paydo boʻlishida yana boshqa omillar ham bor. Bular - shia mazhabi, yunon falsafasi, hind falsafiy qarashlari, zardushtiylikdir. Tasavvuf amaliyoti va falsafasida bularning samarali taʼsiri boʻldi.

Tasavvuf tarixi islom tarixi bilan birga rivojlanib, islom madaniyati va maʼrifatiga ulkan hissa boʻlib qoʻshildi. Dastlabki paytlarda Kufa, Basra va Bagʻdod shaharlarida sanoqli darajada zohid va soʻfiylar yashagan boʻlsalar, bora–bora musulmon olamida shayxu mashoyixlar, soʻfiy daveshtar, qalandarlarning soni koʻpaydi, oʻziga zos harakatga aylandi. Birgina **Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul–uns”** kitobida **664 shayx va soʻfiylarning nomi** zikr etiladi. Bu

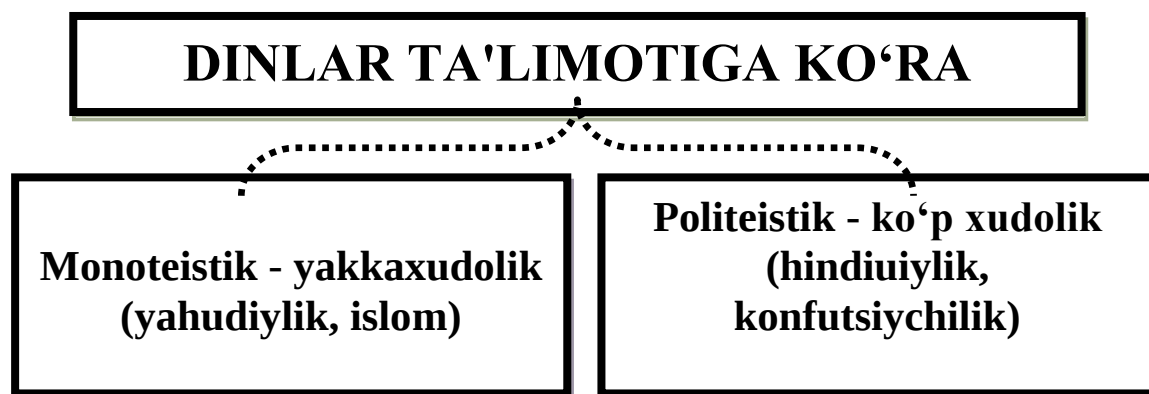
kitobga kirgan soʻfiylar faqat XV asrgacha yashab oʻtganlaridir. XV asrdan keyin ham koʻplab avliyolar yashab oʻtganlar.

Madaniy hayot, birinchi navbatda, ijtimoiy–siyosiy hayot ravnaqi belgisi va ayni paytda uzoq asrlar davomida shakllanadigan jarayon boʻlgani uchun **Markaziy Osiyoning ijtimoiy - siyosiy tarixiga** qisqacha toʻxtalamiz va yuqoridagi manbalarga tayanamiz. Ammo har bir manbaning maʼlum davrdagi madaniyat tarixini oʻrganishda oʻz ahamiyati va mavqei bor.

Markaziy Osiyo tarixi miloddan oldingi davrlarda **Xitoy yilnomalariga** tayangan boʻlsa, Koʻk turk xoqonligi davrida oʻz manbalariga ega boʻldi. Markaziy Osiyo xalqlarining Koʻk turk xoqonligi davridagi tarixi koʻproq Toʻba–xun xoqonligi davridan boshlanadi. Toʻba–xun davlatida IV asrda yuzaga kelgan siyosiy vaziyat Markaziy Osiyo madaniyati tarixida ham yangi sahifani boshlab berdi. Bu siyosiy vaziyat asosan Xitoy imperiyasining tanazzuli va qayta tiklanishi bilan bogʻliq.

Yevropadagi toʻkilay deb turgan Rimni boʻysundirgan xalqlarning buyuk koʻchishi Sharqiy Osiyoda 100 yil oldin yuz berdi. **Xitoy tarixida “Besh vahshiy qabilalar davri”** (304–399 yillar) deb nom olgan davrda Xitoy xunlar va syanbiylar bosib olgan va oraliq davlatlarga asos solgan aytiladi. Bu oraliq davlatlar gotlar, burgundlar va vandallar asos solgan qirolliklarga oʻxshab ketardi. Yevropada Bolqon yarim orolida Sharqiy Rim imperiyasida nisbatan madaniyat yuksalgan edi. Xitoyda esa Yantszi daryosi qirgʻoqlarida barpo boʻlgan Xan imperiyasining merosxoʻri Xitoy imperiyasi hamon mavqeni qoʻldan bermasdi. Zaif, noshud Xan imperatorlari Xuanxe vodiysidagi oʻz xalqlarini “vahshiy qabilalar”ga oʻlja qilib qoldirib ketdi. Ammo shuncha kulfatlarga, tashqi hujumlarga, ichki urushlarga qaramay, Xitoy xalqi miqdor jihatdan koʻpayib boraverdi. VI asrga kelib Xitoyning tiklanishi uchun sharoit yuzaga keldi.

Xitoy bilan Markaziy Osiyo sharqidagi turkiy qavmlarning ijtimoiy–tarixiy munosabatlari xuddi shu davrdan aniqroq yuzaga chiqdi. Miloddan avvalga V asrda - Chin–xun davridagi tarixiy munosabatlar alohida tarixiy davrni tashkil qiladi. Xan sulolasi bilan Xun tangriqutligidagi tarixiy, madaniy munosabatlar alohida tarixiy davrni tashkil qiladi va bu alohida mavzu boʻlgani, buning ustiga, bu davrdagi tarixning maʼlum qorongʻu sahifalari hali borligi uchun bu haqda fikr yuritish uchun koʻplab dalillarga murojaaat etishga toʻgʻri keladi.

Dinlar unga e'tiqod qiluvchilarning soni, miqyosi, o'zining ma'lum millat yoki xalqqa xosligi yoxud millat tanlamasligiga ko'ra turli guruhlariga bo'linadi

Urug' - qabila dinlari - totemistik, animistik tasavvurlarga asoslangan, o'z urug'idan chiqqan sehrgar, shomon yoki qabila boshliqlariga sig'inuvchi dinlar. Ular millat dinlari va jahon dinlari ichiga singib ketgan bo'lib, hozirda Avstraliya, Janubiy Amerika va Afrikadagi ba'zi qabilalarda saqlanib qolgan.

Millat dinlari - ma'lum millatga xos bo'lib, boshqa millat vakillari o'ziga qabul qilmaydigan dinlar. Ularga yahudiylilik (yaxudiy millatiga xos), hinduiylilik (xindlarga xos), konfutsiychilik (xitoy millatiga xos), sintoizm (vaponlarga xos) kiradi.

Jahon dinlari - dunyoda eng ko'p tarqalgan, kishilarning millati va irqidan qat'iy nazar unga e'tiqod qilishlari mumkin bo'lgan dinlar. Unga Buddaviylilik, Xristianlik va Islom dini kiradi.

Antropogenez-inson zoti kelib chiqishi jarayoni, shart sharoitlari va mexanizmini anglatadigan tushuncha

Mif -asotir, ertak bo'lib, kishilar qadimgi davr dunyoqarashining o'ziga xos namoyon bo'lish shaklidir, o'zida uning unsurlarini jam etgan.

Injil- xushxabar, ezgu xabar bo'lib, iudaviy va nasroniy dinlarning muqaddas kitobi.

Insonning yaratilishi to'g'risidagi diniy tushunchalar

Qur'on - o'qish degani bo'lib, islom dinining muqaddas kitobi.

Tadrijiylilik- keng ma'noda olam va uning turli sohadagi o'zgarishlar kechuvi to'g'risidagi falsafiy va ilmiy nazariya

Din-insonning xudoga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan dunyoqarashi, dunyo sezishi va hatti-harakatlari tizimi bo'lib, o'z ichida ijtimoiy me'yorlar, e'tiqodlar, standartlar, tashkiliy shakllarni oladi.

MUSTAMLAKA VA MUSTABID TUZUM SHAROITIDA MADANIYAT

1. Chorizmning Turkistonda madaniyat sohasidagi siyosati
2. Mustabid sovet davrida O'zbekiston madaniyati
3. Ommaviy madaniyat

O'rta Osiyo xonliklarining siyosiy-iqtisodiy, xarbiy jihatdan qoloqligi, tarqoqligi, o'zaro adovatidan unumli foydalangan podsho Rossiyasi Turkistonni bosib olishga kirishgan. 1868 y. Buxoro xonligi, 1873 y. Xiva xonligi Rossiya vassaliga aylanib, siyosiy mustaqillikdan mahrum bo'lgan. 1876 y. Qo'qon xonligi tugatilib, 1867 yil tashkil etilgan Turkiston general-gubernatorligi tarkibidagi Farg'ona oblastiga aylantirilgan. Shu tariqa o'lkada chorizmning mustamlakachilik rejimi o'rnatilgan.

Turkiston o'lkasi xalqlari og'ir mustamlaka sharoitida yashashlariga qaramay, ularning *ijodkorlik faoliyati* to'xtab qolmagan. Buni Xiva xonligi misolida ham ko'rishimiz mumkin, xususan Muhammad Rahimxon II (Feruz) (xonlik davri 1864-1910) davrida Xivada mashhur *kutubxona* tashkil etiladi. Kutubxona dunyoning turli burchaklaridan keltirilgan nodir qo'lyozmalar bilan muttasil boyitib borilgan. O'rta Osiyoda birinchi marta Xivada litografiya tashkil qilinib, noshirlik ishlari yo'lga qo'yiladi. Bu hol ma'naviy-ma'rifiy ishlarni rivojlantirishda, o'lka milliy-madaniy merosini boyitishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shu o'rinda, Muhammad Rahimxonning o'zi ham *shoir va bastakor* bo'lib, she'rlarini "*Feruz*" taxallusi bilan nashr ettirgani, shular qatorida zamondosh adibu olimlar asarlarini ham chop qildirganligini alohida ta'kidlab o'tish lozim. Uning Xorazm shoirlari haqidagi "*Majmuat ush shuaro*" tazkirasi juda mashhur edi.

Xivaga kelgan sharqshunos olim A. N. Samoylovich *xon kutubxonasini* ko'rishga muyassar bo'lgan. Rus olimida kutubxonaning boyligi va undagi kitoblarning muayyan tartib va tabaqalar bilan saqlanishi juda katta taassurot qoldiradi. U o'zining "*Xiva saroy kutubxonasi va kitob chop etish*" nomli maqolasida bu kutubxonaga katta baho beradi¹.

Bu kutubxonalarda nafaqat O'rta Osiyoda yozilgan, balki xorijiy mamlakatlarda nashr etilgan ko'plab kitoblar ham saqlanar edi. Bu erda arab va fors tillaridan o'zbek tiliga tarjima qilingan asarlar ham mo'l bo'lgan, xonning o'zi saroyga shoir va olimlarni to'plagan. *Kutubxona qoshida* xattotlar va musavvirlardan iborat katta guruh faoliyat ko'rsatgan.

Kitob, qo'lyozmalarni yig'ib borish, ularni ma'naviy-milliy boylik sifatida e'zozlash va saqlash, kelajak avlodga berish xalqimiz orasida uzoq yillar davomida an'ana va odatga aylangan edi.

Qo'qon qadimdan *hunarmandchilik markazi* bo'lgan. Qo'qonda *misgarlik, zargarlik, o'ymakorlik, qurolsozlik, kulolchilik, qog'ozgarlik, badiiy to'qimachilik, do'ppichilik, kashtachilik, temirchilik, ko'priksizlik* kabilar rivoj topgan. Qo'qon

¹ Samoylovich A.N. O Xivinskoy pridvornoy biblioteke i knigopечатanii. // Turkestanskije vedomosti, 1880, №24.

gazmollari Sharqda va Rossiyada mashhur bo'lgan. Ayniqsa, Qo'qon qog'ozi hunarmandchilikning alohida tarmog'i sifatida nom qozongan va O'rta Osiyoda eng sifatli qog'oz hisoblangan.

XX asr boshiga kelib Qo'qonda **52 madrasa 120 ta eski maktab, o'ndan ortiq jadid maktabi, 3 ta rus-tuzem maktabi, savdo-tijorat maktablari** bor edi. “Sadoi Farg'ona”, “Yangi Farg'ona”, “Qo'qon sadosi” gazetalari chop etila boshlagan.

Chorizmning Turkistonda maorif, fan va madaniyat soxasidagi siyosati. Turkiston podsho Rossiyasi tomonidan bosib olingach, rus olimlari tomonidan mahalliy xalqlar tarixi, etnografiyasi, arxeologiyasini o'rganishga oid dastlabki ilmiy ishlar yaratildi. Turkistonda **muzey** ochildi, **kutubxona** ish boshladi. Bu davrda O'rta Osiyo tarixi, etnografiyasi, iqtisodi, botanikasi, arxeologiyasi va madaniyatiga oid noyob bibliografik asar – “*Turkiston to'plami*” (594 j. dan iborat) hamda «*Turkiston albomi*» yaratildi. Rus va o'zbek tillarida gazetalari («*Turkestanskije vedomosti*», “*Turkiston viloyatining gazetasi*” va boshqalar) hamda jurnallar chop etildi. **Maorif sohasi** ham rivojlandi. Ammo bu sohadagi har qanday o'zgarishlar Rossiya imperiyasi mustamlakachilik manfaatlariga bo'ysundirilgan edi.

Mustamlakachilar **madaniyat sohasida** ruslashtirish siyosatini yurgizdilar. Bu avvalo **maorif tizimi-maktab va madrasalardan** boshlandi. O'lkada «**rus-tuzem**» maktablari ochila boshlandi. Dastlabki «rus-tuzem» maktabi 1884 yil 19 dekabrda Toshkentda ochildi. XIX asr oxirida ularni soni yuzdan oshib ketdi. 1917 yilning boshlarida esa **170 taga** etgan edi. Bunday maktablarda o'quv jarayoni **ikki qismdan** iborat bo'lib, birinchi qismda 2 soatlik mashg'ulotni **rus o'qituvchisi (o'quv, yozuv, hisob bo'yicha)**, ikkinchi qismda esa saboqni **o'zbek muallimi** olib borgan. Uni ochishdan asosiy maqsad – mustamlaka ma'muriyati uchun tarjimon (tilmochn)lar tayyorlash edi. Rus-tuzem maktablari uchun S. M. Gramenitskiyning 3 qismdan iborat ruscha kitoblari, Saidrasul Saidazizovning «*Ustodi avval*» (1902), Ali Asqar Kalininning «*Muallimi soniy*» (1903) darsliklari nashr etildi.

Mahalliy aholi turmushiga ma'naviy – ruhiy tazyiq o'tkazish dasturida o'lka xotin-qizlarini va oilalarni ruscha hayot tarziga o'rgatish alohida o'rin egallagan. Buning uchun o'lkada xotin-qizlar ambulatoriyalari ko'paytiriladi.

XIX asr oxiriga kelib jahonning bir qancha mamlakatlarida hayot tarzining yuksakligi, ijtimoiy tartibotlarning inson tabiatiga muvofiqligi, ilm-fan taraqqiyotining yuqoriligi turkistonlik ziyolilarni ham sergaklantirdi. Ta'lim tizimini yaxshilash, uning samaradorligini ko'tarish ehtiyoji paydo bo'ldi. Dastlab, 1884 yilda Qrimning Boqchasaroy shahrida Ismoilbek Gaspirali tomonidan **birinchi jadid maktabi** tashkil etildi. Musulmoncha ta'lim tizimining mohiyatiga dahl qilmagan holda ta'limning mazmunini boyitish, chuqurlashtirish va uni dunyoviy ruh bilan sug'orish, yoshlarni tezkor sur'atlar bilan hayotga tayyorlash, ularni zamonaviy ilm-fanni qiynalmay o'zlashtira olish darajasiga yetkazish jadid maktablarining oldidagi asosiy vazifa edi.

Turkiston o'lkasida ham jadid maktablari ochildi. Ushbu maktablar uchun Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Xamza, Isoqjon Ibrat, Saidrasul Saidazizov, Saidahmad Siddiqiy

va boshqa jadidchilik namoyandalari tuzgan darslik va o'quv qo'llanmalari saviyasi jihatidan eng zamonaviy pedagogik asarlar darajasida edi. Podsho ma'muriyati bunday maktablar milliy madaniyatning o'sishiga yordam berishidan cho'chib, ular faoliyatini bo'g'ish uchun turli tadbirlar ko'rdi.

Teatr. Rossiya mustamlakachiligi davrida Turkiston o'lkasiga o'z g'oyaviy-estetik xususiyatlari bilan **mahalliy an'anaviy teatrdan** keskin farq qiluvchi **rus**, keyinroq **tatar va ozarbayjon teatr to'dalari** kirib kela boshladi. O'zbek madaniyatining ilg'or namoyandalari (*Furqat, Ahmad Donish, Behbudiy, Abdulla Avloniy va b.*) mahalliy aholini ulardan o'rganishga chaqirdilar. Shu tarzda **milliy teatr yaratish harakati** yuzaga keldi, unga jadidlar bosh bo'ldi. 1914 yil Samarqandda Behbudiy boshchiligida tashkil etilgan **birinchi o'zbek havaskorlik teatr guruhi**, uning **«Padarkush»** dramasini sahnalashtirdi. O'sha yil Toshkentda Abdulla Avloniy tuzgan teatr guruhi ham «Padarkush» bilan ochildi. Tadqiqotchilarning ma'lumotiga qaraganda «Padarkush» pesasidan keyin 1917 yilgacha o'zbek dramalarining soni **40 ga** etgan.

Kitob san'ati. Turkistonda bosmaxonalar tashkil topishi va ularda gazetalar, jurnallar va kitoblarning chiqishi tasviriy san'at rivojiga ta'sir qildi, mahalliy tillarda kitob, gazeta, ilmiy to'plam va taqvimlar nashr etila boshladi. Bu nashrlarda tasviriy san'atning ilk namunalari yuzaga kela boshladi. Nashr qilinayotgan kitoblarni bezashga mahalliy rassomlar ham jalb etila boshlandi. 1908 yili Toshkentda nashr qilingan **«Shohnoma», «Farhod va Shirin»** kabi kitoblar suratlar bilan bezatildi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida badiiy hayot birmuncha rivoj topib san'at uslublari Yevropa san'ati uslublari bilan uyg'unlasha boshladi. Kitob san'atida XX asr Yevropa san'atida keng tarqala boshlagan **«modern»** uslubi o'z aksini topa borgan. **«O'rta Osiyo almanaxi»** shunday nashrlardan bo'lib, unda geometrik shakl va chiziqlar, ularning murakkab birlashma va hosilalari yaratilgan. XIX asr oxirida xattotlik, qo'lyozmalar tayyorlash bosmaxonalar yordamida kitob yaratish jarayoni juda kengayib ketdi. Bu so'zsiz xattotlik san'atiga bo'lgan talabni ham kamaytirib yubordi. Plakatning turli ko'rinishlari, afisha, reklama, amaliy grafik asarlar bu davrdagi Turkiston badiiy muhitida yetakchi o'rinni egallab, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etdi.

Tasviriy san'at. XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Turkiston o'lkasi badiiy hayotida qalamtasvir va ayniqsa rangtasvir san'ati yetakchi mavqeni egallab, bu san'at turlarida rus ijodkorlari peshqadam bo'ldilar. Bular V. Vereshchagin, N. Karazin, V. Veleje, O. Fedchenko va boshqalarni ko'rish mumkin. **V. Vereshchagin «Turkiston»** asarlari turkumini yaratdi, unda rus quroli, rus shuhrati ko'klarga ko'tarildi, jang manzaralari, mahalliy xalq vakillarini jazolash mavzui yetakchilik qildi. **S. Yudin manzara janrida** san'at muhlislari orasida shuhrat qozongan edi. U 1889-1923 yillarda **Turkiston o'lkasi badiiy maktabida ustozlik qildi.**

An'anaviy tasviriy san'at Samarqand, Buxoro, Qo'qon naqqosh – musavvirlari (*Abdulhaq Maxdum, A. Donish, S. Siddiqiy va b.*) ijodida ko'rinadi. Uy-joylardagi (maskovchi boylarning) devoriy rasmlari orasiga daryolarda suzib yurgan paroxod, temir yo'l, hayvonlar tasviri kabi yangi tasviriy ko'rinishlar kiritila boshlandi. Bu esa azaliy an'analarni o'zgarishiga olib keladi.

Fan. XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoni Rossiya bosib olganidan so'ng o'lkani ilmiy jihatdan har tomonlama o'rganishga kirishildi. 1867 yil **Turkiston harbiy topografiya bo'limi** tashkil qilindi. Bu bo'lim o'lkaning topografik xaritasini tuzish bilan shug'ullandi. 1867 yili Toshkentda **metereologiya stantsiyasi** ochildi. Birin-ketin tabiat, antropologiya va etnografiya havaskorlari jamiyatining Turkiston bo'limi (1870), O'rta Osiyo ilmiy jamiyati (1870) va boshqalar tashkil qilindi.

O'lkada ishlayotgan arxeologlar 1895 yilda Turkiston arxeologiya xavaskorlari to'garagiga birlashdilar. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi (1895) a'zolari tomonidan Orol dengizi, muzliklar, o'lkaning o'simliklar va hayvonot dunyosi, seysmik jarayonlari tadqiq etildi, foydali qazilma konlari ochildi. Rus olimlarining maxsus ekspeditsiyalari tuproqshunoslik va gidrologiya tadqiqotlari o'tkazdi. 1870 yilda Turkiston ommaviy kutubxonasi, 1876 yilda Toshkent ommaviy muzeyi rus sharqshunoslarining sa'y-harakati bilan tashkil topdi. Bu muassasalar aslida Turkiston ma'naviy boyliklarini chorizm manfaatlari yo'lida o'zlashtirish yo'lida xizmat qilishi kerak edi. Muzeylardagi eng noyob boyliklar markazga - **Sankt Peterburg va Moskvaga** olib ketilgan.

Samarqand viloyatining Xo'jand tumanida Xoji Yusuf Mirfayozovning ilmiy-madaniy faoliyati ham diqqatga sazovor. Uning uyi Xo'jand madaniy markaziga aylangan. Falakiyotshunos, matematika, geografiya, tabobat, tarix bo'yicha bilimdon Xoji Yusuf rahbarligida yaratilgan **Yer shari globusi** XIX asr ikkinchi yarmidagi ilmiy kashfiyotlardan biri edi. **Globusda 1000 dan ortiq** geografik nomlar joylashtirilgan. Umuman olganda, XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Sattorxon Abdug'afforov, Saidrasul Saidazizov, Jo'rabek Qalandar qorio'g'li, Shohimardon Mirg'iyos o'g'li va boshqa ma'rifatparvarlar guruhi shakllangan.

Musiqa san'ati. **An'anaviy qo'shiqchilik san'ati.** Ma'lumki o'tmishda mahalliy hukmdorlar musiqa san'ati ahliga homiylik qilib kelgan.

Turkiston Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan so'ng, bu an'analar yo'qqa chiqarildi. Mahalliy xalq orasidagi **milliy musiqa** san'atiga bo'lgan azaliy qiziqish Yevropacha musiqa janrlari, ijrochiligi va ta'lim tizimini astoydil singdirish yo'li bilan paymol qilindi. Toshkent, Qo'qon, Farg'ona, Buxoro, Samarqand kabi yirik shaxarlarda rus imperatori musiqa jamiyati bo'limlari, uning tarkibida esa «**Lira**» xor jamiyati (1898), **Musiq**a va drama (1907), **Simfonik va kamer musiqa** (1908), **Vokal musiqa** (1914) singari Yevropacha musiqa shahobchalari keng faoliyat boshladi.

Bunday sharoitda mahalliy atoqli xonanda, bastakor, sozandalar atrofida muayyan «**ustoz-shogird**»tarzidagi maktablarga mahalliy an'analarni davom ettirib keldi. Xususan, Buxoroda – “**Shashmaqom**” ijrochilik maktabi Ota Jalol (1845-1928), Ota G'iyos (1859-1927) va Levi Boboxon (1873-1926)lar, Samarqandda – maqomchilik va bastakorlik Xoji Abdulaziz (1852-1936), Xorazmda – maqomchilik Pahlavon Niyoz Mirzaboshi (Komil Xorazmiy, 1825-1897), Farg'onada - sozandalik Rustam Mehtor (1860-1933), katta ashulachilik

Erkaqori (1877-1954), Toshkentda – maqomchilik va ashullachilik To‘ychi Hofiz (1868-1943) singari ustozlar atrofida taraqqiy topdi.

Mustamlaka sharoitida bo‘lishiga qaramasdan, Turkiston o‘lkasida ***an’anaviy qo‘shiqchilik san’ati*** taraqqiy eta bordi. Ayniqsa, Farg‘ona vodiysida yaratilgan kuylar va qo‘shiqlar o‘sha davrning og‘ir kunlarini, ezilgan mehnatkash xalq ommasining orzu umidlarini ifodalaganligi bilan xarakterlanadi.

XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshlaridagi murakkab iqtisodiy, siyosiy vaziyatga qaramasdan o‘zbek san’atkorlarining nomi boshqa davlatlarga ham tarqalgan. Masalan, Samarqandlik mashhur hofiz Xoji Abdulaziz Rasulov Eron, Afg‘oniston, Hindiston, Iroq va Yunoniston mamlakatlarida o‘z san’atini namoyish qilgan. Toshkentlik Mulla To‘ychi Toshmuhammedovning ovozi Yordkent, G‘ulja, Chuguchak ahli sevib tinglagan. To‘ychi hofizning **25 ga yaqin qo‘shig‘i Riga «Grammofon» jamiyati** tomonidan 1905 yilda yozib olinib, tarqatilgan.

An’anaviy o‘zbek qo‘shiqchilik madaniyatining rivojlanishida Hamza Hakimzoda Niyoziyning alohida o‘rni bor. U o‘z she’rlarini xalq kuylariga solib, tanish ashula yoki qo‘shiqlar ohangiga mo‘ljallab yozilishini ta’minladi va bu bilan ushbu asarlar tezroq xalq orasida yoyildi.

Me’morchilik. Xalq me’morchiligi. XIX asrga kelib O‘rta Osiyo xonliklarida o‘ziga xos me’morlik maktablari shakllandi. Xivada bino bezagiga olgan ***uch xil rang (ko‘k, oq va qora)*** qo‘llanilgan. Masalan, *Muhammad Aminxon madrasasi (1851-52), kaltaminor (1885)* va boshqalar. Buxoro me’morlik maktabiga xos uslublar *Xalifa Niyozqul madrasasi, Sitorai Mohi xosa (XIX asr oxiri)*da ko‘zga yaqqol tashlanadi. Buxoro Arkidagi uy-joy binolari, atrofdagi guzarlar tarkibi, sinchkori uy-joy va hovlilar me’moriy uslubi, bezaklari yuksak san’ati va mahorati bilan hozirgacha alohida e’tiborni tortadi. Xiva shahrining *Ichan qal’asidagi Sherg’ozixon madrasasi, Bog‘bonli masjidi, Pahlavon Mahmud maqbarasi majmuoti, Toshhovli saroyi, Olloqulixon karvonsaroyi va timi, Muhammad Aminxon madrasasi, Kaltaminor va atrofidagi uy-joylar* Xorazm me’moriy maktabi, mahalliy an’analari yangidan qad ko‘tarib, rivojlanganidan darak beradi. Ichan qal’adagi eng baland *Islomxo‘ja minorasi (1908)* Xorazm me’morchiligining eng so‘nggi yorqin nidosi desak bo‘ladi. Qo‘qon maktabidagi me’moriy uslub xususiyatlarini Xo‘ja Amir maqbarasi XVIII-XIX asr birinchi yarmida qurilgan *Norbo‘tabiy madrasasi, Dahmai Shohon va Modarixon dahmalari (1825), Norbo‘tabiy* va uning avlodlari maqbaralari hamda keyingi davrda bunyod etilgan Xudoyorxon o‘rdasi, Andijon, Marg‘ilon va Qo‘qondagi jome masjid va madrasalar misolida kuzatish mumkin.

Marg‘ilondagi Said Ahmadxo‘ja madrasasi, Shahrixonidagi Ponsod masjidi, Andijondagi Jome madrasa masjidining ichki ko‘rinishi Farg‘ona me’morligining yuksak badiiy mahorati haqida tasavvur beradigan nodir manzarali bezaklarga boy.

Xalq me’morchiligining o‘ziga xos tomonlari XX-asr boshlarida qurilgan Ayubboy, Olimxon hoji, Abdurahmon qozi, Sa’dixon qozi, Ahmadbek hoji va boshqa uylarda o‘z ifodasini topgan.

Ayubboy uyi ikki hovlili (ichkari va tashqari), poydevori baland qilib qurilgan. Tashqari hovlida mehmonxona, ***G simon*** ayvon bo‘lib, ayvonda qator o‘ymakor ustunlar ishlangan. Mehmonxona ichki devorlaridagi tokchalar atrofi

ganchkor turli shakllar hamda arabiy yozuvlar uyg'unlashgan naqshlar bilan bezatilgan. Shift bezagida qizil zaminda bosma handasiy naqshlar, islmiy bezaklar, markaziga esa muqarnasli havzak ishlangan.

Olimxon hoji uyi bir qavatli o'zaro mutanosib tarixga ega bo'lib, xom g'ishtdan qurilgan kvadrat dahliz, ikkita to'g'ri burchak tarhli xona va **P simon** ayvon, mehmonxonadan iborat. Dahliz va sharqiy xona Yevropacha uslubda pardoqlangan, shiftlari ganchkor turunjlar bilan bezatilgan va och yashil zaminga naqshlar, deraza va eshiklarga shakldor hoshiyalar ishlangan. Xarbiy xona va ayvon mahalliy ayvonlarga muvofiq holda pardoqlangan: qizil zaminda handasiy va islmiy naqshlar bilan bezatilgan.

Sa'dixon qozi uyi ikki hovlili, o'zaro qo'shib ketgan tashqari va ichkaridan iborat, bu ikki qismning kiriladigan alohida-alohida eshigi bo'lgan. Ko'cha tomon (tashqari) dahlizdagi molxona va unga taqab qurilgan ayvondan iborat. To'g'ri burchakli ichkari hovlida esa ikkita ayvonli xona va bir necha xo'jalik binolari qad ko'targan. Uning poydevori **2 m**, uning birinchi qavati (**tagxona**)da molxona va omborxona joylashgan. Ayvonga toshdan ishlangan zina orqali chiqilgan. Zina bo'ylab temir panjara, ayvonning to'sinlari orasida toq o'rnatilgan. To'sinlarni salobatli yog'och ustunlar ko'tarib turgan. Ayvonlar tosho'choqlar bilan isitilgan. Xona devorlari tokchali ganchkor naqshlar bilan ishlangan. Shiftiga to'ldirib gul solingan.

Andijonlik savdogar Ahmadbekhojining uyi «**P**» **simon** tarhli, janubga qaratib qurilgan. Uyning ikki qavatli g'arbiy qismi uy egasining idorasi vazifasini o'tagan, qolgan qismi turar joyi bo'lgan. Hovlining tevarak atrofi bo'ylab ayvon qurilgan. Ikkinchi qavat yo'lagi qator xonalarni birlashtirgan. Hamma darvoza va eshiklar an'anaviy holda hovli tomonga qaragan. Uyning idora vazifasini o'taydigan qismi Yevropacha usulda pardoqlangan-shifti naqshinkor ganch bilan bezatilgan, katta xonalarga naqshinkor sirlangan pechlar qurilgan, devorlar tokchasiz bo'lib, moybo'yoq bilan pardoqlangan, ayvon eshiklarining orasiga Farg'ona turar joylari uchun an'anaviy bo'lgan ko'k rangda islmiy va handasiy naqshlar ishlangan. Yog'och karniz jimjimador qilib o'yilgan.

XIX - asr oxiri XX - asr boshlarida O'zbekistonning yirik shaharlari Toshkent, Samarqand, Buxoro, Qo'qonda rus harbiy muhandis va me'morlari tomonidan eng zamonaviy loyihalari asosida ma'muriy va turar joy binolari qurilgan.

Bu loyixalar **modern uslubida** Yevropa me'morlariga taqlidan yaratilgan edi. Bular Toshkentdagi Romanov saroyi (1880), O'qituvchilar seminariyasi (1881), Erkaklar gimnaziyasi (1883), Marg'ilonda Farg'ona gubernatori qarorgohi (1885) va boshqalarni misol keltirish mumkin.

“**Nemis renessans**” me'moriy uslubida esa asosan mehmonxonalar, savdo markazlari, qurilgan: XX - asr boshlarida shaxsiy uylarni qurishda rus me'morlari mahalliy me'morlik an'alaridan ham keng foydalandilar – Toshkentdagi A. L. Polovtsev uyi (1900, hozirgi Xalq amaliy san'at muzeyi) qurilishiga mahalliy xalq me'morlari jalb etilgani uchun arxitektura jihatidan keng omma e'tiborini qozondi.

XIX asrning ikkinchi yarmi **o'zbek amaliy bezak san'atida** hayotni chuqur his etish, san'at turlarining qadimgi, foydalaniladigan materiallarning xilma-xilligi,

yuksak mahorat ko'zga tashlanadi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida san'atda soddalashtirishga intilish kuzatildi iqtisodiy va texnika taraqqiyotining yangi sharoitlarida yangi xususiyatlar yuzaga keldi. Bu davrda amaliy bezak san'ati sekin va notekis rivojlandi, unga uslubiy birlikning yo'qligi xos bo'lib, qarama-qarshi an'analar va xususiyatlarni kuzatish mumkin. Mavjud ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar amaliy bezak san'ati badiiy yo'qotishlarga olib keldi.

Qiziqchilik - o'zbek an'anaviy teatr turi. Qiziqchilik teatri, asosan Qo'qon xonligi hududida (ayniqsa, *Farg'ona vodiysi* va *Toshkentda*) rasm bo'lgan, ijrochisi qiziqchi (*qiziq*), to'da boshlig'i va ish yurituvchisi korfarmon deb atalgan.

XIX asrda qiziqchilarning truppalari (*mas. Bidiyorshum, Zokir Eshon boshchiligidagi to'dalar*) faoliyat ko'rsatgan. Bidiyorshum truppasi XVIII asr oxiri - XIX asr birinchi yarmida Qo'qonda ijod qilgan. Uning repertuari, asosan, hajviya, askiya, musiqa, ashula va raqslardan iborat bo'lgan. XIX asr ikkinchi yarmida Zokirjon qiziq to'dasiga **20 dan ziyod** qiziqchi uyushgan bo'lib, yuzga yaqin tanqid, muqallid, kulki-hikoyalalar va latifalar namoyish etishgan*.

Davriy matbuot. O'zbekiston hududida **matbuotning paydo bo'lish jarayoni** XIX - asrning 70 - yillariga to'g'ri keldi. Mustamlakachilar mintaqada yashovchi erli xalqlarga o'zlarining siyosatlarini targ'ib va tashviq etish maqsadida 1870 yilda Toshkentda **“Turkestanskije vedomosti”** va **“Turkiston viloyatining gazeti”**ni tashkil etgan. Markaziy Osiyoda davriy matbuot shu tariqa paydo bo'ldi. Mazkur gazetalarning har ikkisi ham 1917 yilgacha chop ettirilgani bois Turkiston matbuoti tarixida uzoq muddat davomida uzluksiz faoliyat ko'rsatgan davriy nashrlar sanaladi.

“Turkiston viloyatining gazeti” o'zbek publitsistikasining shakllanishiga yo'l ochdi. Zokirjon Furqat, Sattorxon Abdug'afforov, Ishoqxon Ibrat, Mahmudxo'ja Behbudiy va boshqa ko'plab ziyolilarning bu gazeta bilan ijodiy hamkorligi natijasida Turkiston o'lkasida jaholatga qarshi kurash, ommani, ayniqsa, yosh avlodni har tomonlama ilm-ma'rifatli qilib tarbiyalashga intilish harakatining kuchayishini ta'minladi. Boshqacha aytganda, mazkur nashr ma'rifatparvarlarning fikr va so'z aytishi uchun ilk minbar vazifasini o'tadi.

XIX asrning 90-yillariga kelib Turkistonda matbuot sohasida o'ziga xos yangilanish jarayonlari kuzatildi. Rus tilidagi dastlabki xususiy gazetalar nashr qilina boshlandi. Dastlab Samarqandda, keyinroq Toshkentda nashr etilgan **“Okraina”** (1890-1907), Toshkentda chiqqan **“Russkiy Turkestan”** (1898-1907) gazetalari shular jumlasidandir.

Aynan shu davrda **“Sredneaziatskiy vestnik”** (1896), **“Turkestanskiy skorpion”** (1907, hajviy), **“Srednyaya Aziya”** (1910-11), **“Turkestanskiy karakurt”** (1911, hajviy) *jurnallari* Turkiston jurnalchiligining ilk namunalari edi. O'zbek tilida esa **“Oyna”** (1913-15), **“Al-isloh”** (1915) kabi *jurnallar* hamda **“Al-izoh”** (1917) va boshqa almanaxlar ham o'lkaning tarixini, o'sha kezdagi ahvolini o'rganishga, o'quvchilarning madaniy-ma'rifiy ehtiyojlarini qondirishga ko'maklashdi.

* Zokirjon Eshon (laqabi Zokirov) qariyb yarim asr davrida Qo'qon aktyorlar guruhiga rahbarlik qilgan. Taqlidchilik, ma'noli imo-ishora va harakatlari, ma'noli so'z va ohangdor tovush uning asosiy badiiy ifoda quroli bo'lgan.

Chorizm mahalliy xalqlar ongi va bilim saviyasining yuksalishidan manfaatdor bo'lmagan. Shu bois hukmron siyosat milliy ongning yuksalishiga xizmat qiladigan vositalarning, jumladan, milliy tildagi davriy nashrlarning yuzaga kelishiga imkon qadar yo'l qo'ymadi. 1906 yilga qadar butun o'lkada yagona "Turkiston viloyatining gazetasi"dan bo'lak mahalliy tilda bironta gazeta nashr qilinmagani ham buning isbotidir.

Turkiston jadidlarining yetakchi namoyandalari: *Mahmudxo'ja Behbudiy*, *Munavvarqori Abdurashidxonov*, *Abdulla Avloniy*lar demokratik yo'nalishdagi o'zbek matbuotini shakllantirishga katta hissa qo'shdilar. Jadidlar milliy davriy nashrlar faoliyatini tashkil etish va yo'lga qo'yishda mahalliy rus matbuoti hamda Rossiyaning turli hududlarida tatar tilida nashr qilingan gazetalarning, xususan, ma'rifatchi Ismoilbek Gaspirali muharrirligida chiqqan "***Tarjumon***" gezetasining ish tajribasiga tayandilar.

O'zbekistonda chinakam milliy matbuotning yuzaga kelishi 1906 yil 27 iyundan Toshkentda chiqqan boshlagan jadidlarning "***Taraqqa***" gazetasi bilan bog'liq. Uning sahifalarida podsho Rossiyasining mustamlakachilik siyosatini fosh qiluvchi maqola, xabarlar bosilgan. Gazeta materiallaridagi tanqidiy ruh mustamlakachi ma'murlarga yoqmagani. 19 soni chiqqach, gazeta yopib qo'yilgan. Gazetaning ilk soni chiqqan 27 iyun 1993 yildan buyon mamlakatimizda ***«Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kuni»*** sifatida nishonlanadi.

"*Sadoi Turkiston*" (Toshkent, 1914-15), "*Samarqand*" (1913), "*Sadoi Farg'ona*" (1914) gazetalari hamda "*Oyna*" (Samarqand, 1913-15) jurnallarini saviyasi, omma ongiga ta'siri jihatidan o'zbek matbuoti tarixidagi eng ibratli nashrlardan deb hisoblash mumkin.

1917 yil Rossiyadagi fevral inqilobi Turkistondagi ijtimoiy munosabatlar, shu jumladan, matbuot rivojiga ham ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Milliy birlik harakatini avj oldirishga, o'zbek xalqining istiqloлга erishish yo'lidagi ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishga 1917 yilda tashkil etilgan "*Najot*", "*Turk eli*", "*Turon*", "*Ulug' Turkiston*", "*Hurriyat*" (Samarqand), "*El bayrog'i*" (Qo'qon) gazetalari va "*Yurt*" (Qo'qon), "*Chayon*" jurnallari o'ziga xos hissa qo'shdi.

Madaniyatimizning dunyoga sochilgan durdonalari. Tarixdan ma'lumki, Turkiston hududi qadimdan turli mamlakatlar uchun o'lja manbai bo'lib kelgan. O'rta Osiyoga turli maqsadlarni ko'zlab kelib-ketgan ilmiy, harbiy ekspeditsiyalar, sayyohlar, tijorat vakillarini eng avvalo O'rta Osiyoning qimmatbaho, betakror boyliklari qiziqtirgan.

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga bosqini nafaqat uning hududini egallash, aholisini talash bilan cheklangan, balki ***o'zbek xalqining madaniy merosini*** talon-taroj qilib, tashib ketish va madaniyat yodgorliklarini harob qilish bilan birga sodir etilgan.

Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida Samarqand, Buxoro, Xiva va Qo'qon kabi ko'hna shaharlar xazinasida to'plangan boyliklar maxfiy rejalar asosida ba'zan ochiqchasiga talon-taroj etildi.

Xiva yurishi vaqtida harbiy maslahatchi bo'lgan sharqshunos A. L. Kun turli yo'llar bilan to'plangan ***300 kitobdan iborat sharq qo'lyozmalarini*** 1873 yil Imperator xalq kutubxonasiga topshirgan. A. L. Kun va uning guruhi Xivadan

tanga zarb qilishga mo'ljallangan **200 nusxa qolip, muhrlar bog'lami, xon taxti, 172 nusxa Jo'jixon tangalari, Qo'ng'iroq sulolasidan bo'lgan Xiva xonlarining 3 nusxa tanga va bir qator etnografik ashyolarini, xususan, ayollar va bolalar kiyim-boshlari, ko'plab tilla va kumush bezaklarini**² olib ketgan.

Qo'qon bosqini vaqtida ham tarix, tibbiyot, huquq va ilohiyotga doir 130 qo'lyozma kitob Rossiyaga olib ketilgan va Imperator xalq kutubxonasiga topshirilgan. Demak, Qo'qon arxivi ham, xuddi Xiva xonlari arxivi kabi bosqinchilar tomonidan zo'ravonlik bilan olib ketilgan. Turkiston general - gubernatorlarining o'zlari Turkistondagi boyliklarning eng birinchi qaroqchilari va shaxsiy kolleksiyalarning tuzuvchilari edi.

Xulosa qilib aytganda, Turkiston xalqlarining fan va madaniyati mustamlaka tuzumining biqiq tarkibida ham, ruslashtirish siyosatining barcha zug'um sitamlariga qaramay, rivojlanishdan to'xtamadi. Mustamlakachilar xalqimizning ilm-ma'rifatga intilishi, ilg'or g'oyalar va istiqloq istagini bo'g'ib tashlay olmadilar.

Chorizmning madaniyat sohasidagi siyosatining asosiy yo'nalishlarini quyidagicha belgilash mumkin:

- Chor hukumati Turkistonda turg'unlik xolatini saqlash, o'zaro nizoadovatlar urug'ini sepib turgan xolda ulardagi millatparvarlik, yurtsevarlik va jangovarlik tuyg'ularini o'ldirish.

- O'lka xalqlarini o'z tarixi va madaniyatidan uzoqlashtirish. Bu sohada chorizm juda izchil ish yuritdi. Olimlar, ilmiy jamiyatlar tomonidan Turkiston tarixiga doir moddiy va ma'naviy yodgorliklar yig'ib olindi va Moskva hamda Sankt-Peterburgga jo'natildi. Shunday qilindiki, endilikda o'lka tarixini o'rganish uchun turkistonliklar ana shu markazlarga borishga majbur bo'lishdi.

Mustamlaka ma'muriyati o'lkadagi tarixiy adabiyotlarning qarovsiz qolib vayron bo'lishiga ataylab yo'l qo'ydi.

Chorizm xalq maorifi sohasidagi ruslashtirish siyosatini rus-tuzem maktablari tizimini vujudga keltirish va rus tiliga davlat maqomi berish vositasida amalga oshirdi.

Mustabid sovet davlati davrida O'zbekiston madaniyati.

1925 yil SSSR tarkibidagi O'zbekiston SSR tuzilgan. Albatta, bu «o'zbek xalqining milliy davlatchiligi tashkil qilindi» degan fikrni anglatmaydi. Chunki O'zSSR amalda hech qanday suverenitet va mustaqillikka ega emas edi. Rossiya imperiyasi davrida bo'lgani singari sovet davrida ham O'zbekiston markazning chekka mustamlaka o'lkasi bo'lib qolaverdi.

Sovet davlati o'zining dastlabki yillaridayoq madaniyatga nisbatan ***sinfilylik va partiyaviylik nuqtai nazaridan yondoshib***, butun mamlakat bo'yicha ***“markscha-lenincha metodologiya”***ga asoslangan sotsialistik madaniy-ma'rifiy qurilishni amalga oshirishni o'z oldiga maqsad qilib olgan edi.

Mamlakatda ko'plab ***klublar, madaniyat uylari, saroylari, kinoteatrlar, muzaylar*** barpo etila boshlandi.

² Sadqkova N.S. Muzeynoe delo v Uzbekistane. T., Fan, 1975, S.31.

Bu sohada **kommunistik partiya** rolini kuchaytirish, siyosiy mafkurani omma ongiga turli yo‘llar bilan singdirishga katta e‘tibor berildi.

Sho‘rolar davrida madaniyat hukmron mafkura, mustabid tuzum tazyiqida G‘arb madaniyatiga taqlidan rivojlandi. *Ikkinchidan*, milliy madaniyatning boy o‘tmishi bir yoqlama o‘rganilib, uning ko‘pgina bebaho durdonalaridan xalqimiz bebahra bo‘lib keldi. Ammo har qanday to‘siqlarga qaramay madaniyat sohasida O‘zbekistonda bir muncha yutuqlar qo‘lga kiritildi.

O‘zbekiston ma‘naviy-siyosiy hayotida madaniy-ma‘rifiy muassasalarning eng sinalgan shakli sifatida **klub muassasalari** ochilib, ularning faoliyati siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy-ma‘rifiy, mafkuraviy masalalarni hal qilishga yo‘naltirildi.

O‘zbekistonda birinchi klublar 1918 yil **Toshkent (Turkiston xalq universiteti huzurida)** va **Samarqand (Qushhovuz mahallasidagi musulmon klubi)**da ochildi. 1920 yillarda maxsus madaniy - ma‘rifiy muassasalar (*klub, xalq uyi, qizil choyxona, qiroatxona va boshqalar*) tizimi «*mehnatkashlarning kommunistik tarbiyasi*» va Xalq ma‘rifatining asosiy vositalaridan biri sifatida xalq maorif komissarligi tarkibida tashkil topgan. 1924 yili **klub muassasalari soni 134 taga** etgan bo‘lsa, 1978 yili O‘zbekistonda **3880 ta madaniyat uyi va saroylari** faoliyat ko‘rsatdi.

Madaniy-ma‘rifiy, siyosiy-mafkuraviy ishlar tizimida **kutubxona** alohida e‘tibor berildi. Ularga partiya va sovet davlatining siyosatini keng omma orasida targ‘ib etishning muhim vositasi sifatida qaraldi.

Ushbu kutubxonalar asosan ommaning g‘oyaviy-siyosiy ongini oshirish uchun ish olib borar edilar. Shu maqsadda kutubxonalardagi sovet mafkurasiga zid ko‘plab nashrlar yo‘q qilindi. Natijada, o‘zbek milliy madaniyati, tarixi, ma‘naviy merosiga oid ko‘plab noyob asarlar ilmiy-badiiy muomaladan olib tashlandi.

Madaniy - ma‘rifiy ishlarda **muzeylarning rolini** oshirishga katta ahamiyat berildi. **Muzeylar** asosan g‘oyaviy-mafkuraviy vazifalarni bajarar edilar*.

Respublikadagi mavjud muzeylar ish faoliyatini takomillashtirish, ularga yagona markazlashgan rahbarlikni tashkil etish maqsadida 1921 yil 20 mayda *Turkiston Respublikasi muzey, qadimiy yodgorliklar, san‘at, tabiatni muhofaza qilish qo‘mitasi (Turkkomstaris, 1927 yilda Uzkomstaris)* tashkil etildi. Qo‘mitaga respublikadagi barcha tarixiy yodgorliklarni himoya qilish, hisobga olish va undan foydalanish huquqi berildi. Natijada, shu yilning o‘zida **52 ta** yirik yodgorliklar hisobga olindi, **114045 ta** moddiy va madaniy boyliklar muzeylarga to‘plandi. 1975 yilda **34 ta davlat muzeyi** mavjud bo‘lib, shulardan **4 tasi tarixiy 4 ta memorial, 2 san‘at va 15ta o‘lkashunoslik muzeylari** edi. Xiva (1964), Samarqand (1982), Buxoro (1985)da muzey-qo‘riqxonalar tashkil etildi.

Sho‘rolar davrida **O‘zbekiston adabiyoti** o‘ziga xos tarzda, keskin mafkuraviy tazyiqlar ta‘siri ostida rivojlandi.

Sovet davlatining izchil mafkuraviy targ‘ibot ishlari natijasida kechagi jadid yozuvchilarining bir qismi sho‘rolar tomoniga o‘tgan, o‘tmaganlar esa ta‘qib qilina boshlandi. Sovet davlati nazoratidagi «**Qizil qalam**» adabiy tashkiloti (1926-30),

* 1918 yilda knyaz Romanov to‘plagan kolleksiyasidan O‘rta Osiyoda birinchi badiiy muzey (hozirgi O‘zbekiston davlat san‘at muzeyi), 1920-30-yillarda Namangan, Xiva, Buxoro, Qo‘qon, Andijon, Termiz, Nukus va boshqa yirik shaharlarda o‘lkashunoslik muzeylari ochildi.

Turkiston yo'qsil yozuvchilari uyushmasi hamda bu uyushma viloyat va shahar bo'limlari (1928-32)ning tashkil etilishi, yozuvchilarning «o'ng», «so'l», «yo'lovchi» kabi turli guruhlariga ajratilishi o'zbek adabiyotining taraqqiyotiga katta zarba berdi. Mustabid tuzumning insoniyat tarixida misli ko'rilmagan qatag'on siyosati natijasida 30-yillarning ikkinchi yarmiga kelib A. Qodiriy, Fitrat, Cho'lpon, Tavallo, Elbek, G'ulom Zafariy, G'ozir Yunus, Usmon Nosir singari o'nlab shoir va yozuvchilar yo'q qilib yuborildi. 50-yillarning boshlarida esa M. Shayxzoda, Shuxrat, Shukrullo, Said Axmad, M. Ismoilov, Hamid Sulaymon singari yozuvchi va adabiyotshunoslar qatag'on etildi.

20 – yillarda *yo'qsil (proletar)* adabiyotining barpo etishga qaratilgan sa'y-harakat natijasida shunday nasriy asarlar maydonga keldiki, ular boylar faqat zolimlar, kambag'allar esa yangi jamiyatni barpo etuvchi ilg'or kuchlar sifatida talqin etila boshladi va xalqning bu har ikkala qatlami o'rtasidagi ziddiyat shu davr adabiyotining asosiy konflikti sifatida tasvirlandi.

Sovet yozuvchilarining 1-qurultoyi (Moskva, 1934)da sotsialistik realizm sovet yozuvchilari uchun yagona ijodiy metod deb e'lon qilingan. Bu metodga ko'ra sovet voqeligini «*inqilobiy taraqqiyot*»da, ya'ni pardoqlab ko'rsatish va aksincha, «*feodal o'tmish*»da ro'y bergan voqea-hodisalarni qora bo'yoqlar bilan tasvirlash zarur edi. Ammo shunday davrda ham A. Qodiriyning «*O'tgan kunlar*» va «*Mehrobdan chayon*» singari davrning mafkuraviy panjaralarini yorib-parchalab tashlagan romanlari ham yaratildi.

Jadid yozuvchilari boshlab bergan zamonaviy o'zbek adabiy tili va uslubini yaratish jarayoni shu davrda, birinchi navbatda, A. Qodiriy va Cho'lpon, shuningdek Oybek, G'. G'ulom, H. Olimjon va boshqa yozuvchilarning ijodiy mehnatlari bilan ma'lum darajada o'z yakunini topdi. Oybekning «*Qutlug' qon*» romani 20-30 yillarda o'zbek nasrida olib borilgan ijodiy izlanishlarning sintezi sifatida yuzaga keldi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida adabiyot urush mavzusini yoritishga safarbar etildi. Oybek, G'. G'ulom, H. Olimjon, Shayxzoda, Uyg'un, Mirtemir va boshqa yozuvchi, shoirlar o'z asarlari bilan front va front orqasida kurashayotgan armiya va hamda dushmanga nisbatan nafrat va g'azab tuyg'ularini uyg'otuvchi, ularni g'alabaga undovchi urushida qahramonona kurashga rag'batlashtiruvchi asarlar yozdilar. Ayniqsa, Oybekning *Navoiy romani* bu davrning o'lmas asari bo'lib, adib bu asari bilan o'zbek adabiyotida tarixiy-biografik roman janrini boshlab berdi.

Davlat va partiya urushdan keyingi dastlabki yillarda (1946-48) adabiyot va san'atni tamomila izdan chiqaruvchi, yana 1937-38 yillar qatag'onini yodga soluvchi mafkuraviy qarorlarni chiqardi. Bu qarorlar asosida o'zbek xalq og'zaki ijodining durdonasi - «*Alpomish*» eposi «*feodal davr mafkurasi bilan sug'orilgan*», «*sovet xalqiga yot asar*», deb e'lon qilindi. Aruz vazni she'riyatda sovet davrida ro'y berayotgan «*olamshumul o'zgarishlarni ifodalashga qodir bo'lmagan vazn*» sifatida quvg'inga uchradi.

Urush va urushdan keyingi mashaqqatli yillar tasviri Sh. Rashidovning «*Bo'rondan kuchli*», I. Rahimning «*Ixlos*» (1958) romanlarining g'oyaviy yo'nalishini belgilab berdi.

Shu davrda tarixiy o'tmish mavzuida yozilgan asarlar orasida atoqli adib M. Osimning «*To'maris*», «*Shiroq*», «*Temur Malik*», «*Maxmud Torobiy*», «*O'tror*» qissalari, shuningdek, 20-asrning 20-30 yillarida o'zbek diyorida bo'lib o'tgan murakkab voqealar haqida hikoya qiluvchi M. Ismoilning «*Farg'ona tong otguncha*» (1959, 1967) dilogiyasi yaratildi.

50 - yillarning oxiri - 60 - yillarning boshlarida adabiy hayotga E. Vohidov, Yu. Shomansur, B. Boyqobulov, X. Saloh, A. Oripov, M. Jalilov, O. Matchon va boshqa o'nlab yosh shoirlar avlodi kirib keldi.

Shu davr o'zbek she'riyatining muhim xususiyatlaridan biri ijtimoiy adolatsizliklar bilan murosa qila olmagan kenja avlod vakillari (A. Oripov, R. Parfi, U. Azim, Sh. Rahmon va b.) o'z asarlarida turli yo'llar bilan millatparvarlik va erkparvarlik g'oyalari kuyladilar.

80 - yillarda voqelikda ro'y bergan voqea va hodisalar mustabid sovet tuzumining inqirozga yuz tutgani, uning yolg'on ideal va g'oyalarga asoslanganidan darak bera boshladi. Dramaturglar jamiyatdagi ko'ngilsiz hollarga qarshi kurashda komediya janri imkoniyatlaridan samarali foydalandilar. Istiqlof arafasida Sh. Boshbekov «*Temir xotin*» asari bilan komediyaning kishilarga shunchalik hordiq beradigan, ularni dunyo tashvishlaridan forig' etadigan janr emas, balki ularni o'ylatadigan, ular orqali jamiyatni haq yo'lga etaklaydigan vosita ekanini to'la asoslab berdi.

O'zbek xalqining ma'naviy - mafkuraviy hayotida *san'at* har doim ham muhim rol o'ynagan. San'at va uning barcha turlari bilan shug'ullanish, bu borada yangiliklar yaratish, ularning jahon andozalari darajasida yaratilishini ta'minlash o'zbek xalqi uchun yangilik emas edi.

Sovet mustabid tuzumining dastlabki davrida teatr, musiqa, tasviriy san'at va kino san'atida ma'lum ijobiy siljishlar ko'zga tashlandi. Ammo bu san'at turlari kommunistik mafkuraning siyosiy aqidalari tazyiqi asosida «rivoj» topdi. Sovet hukumatining O'zbekistonda san'at turlarini rivojlantirishga bo'lgan intilishini esa ushbu vosita orqali o'z mafkuraviy maqsadlariga erishish ma'nosida tushunish kerak. Shuning uchun ham o'zbek san'atkorlarining u yoki bu san'at turini rivojlantirishga bo'lgan barcha sa'y-harakatlari sovet hukumati tomonidan qo'llab-quvvatlab turildi. Yaratilayotgan asarlarning mezoni esa siyosiy - mafkuraviy qarashlarning darajasi bilan belgilanar edi.

O'zbekiston teatr san'atining shakllanish jarayoni juda murakkab sharoitda yuz berdi. Bir tomondan, milliy san'at arboblari xalq madaniy merosi, o'ziga xos madaniy qadriyatlar asosida sahna asarlarini yaratishga harakat qilgan bo'lsalar, boshqa tomondan, hukmron siyosiy kuch ***«proletar madaniyatini barpo etish»*** bayrog'i ostida teatr san'atida ***«sovetlashtirish»*** ishini kuchaytirib yubordi.

1918 y. Hamza Farg'onada o'lka sayyor siyosiy truppasini tashkil etdi. M. Qoriyoqubov, Y. Egamberdiev, H. Islomov, M. Kuznetsovalar shu teatr qaldirg'ochlari bo'ldi. O'sha yili Mannon Uyg'ur Toshkentda «*Turon*» jamiyati qoshida teatrni tikladi. Bu to'da keyinchalik O'lka davlat namuna teatriga aylandi. Abror Xidoyatov, Obid Jalilov, Sayfi Olimov, Ziyosaid va boshqalar teatrning birinchi aktyorlari bo'lishgan.

Teatrlar soni asta - sekin orta borgan. *Andijon* (1919), *Xivada* (1922) teatr tashkil topdi.

20 – yillarda Moskava va Boku shaharlarida tashkil bo'lgan teatr studiyalarida M. Uyg'ur boshchiligidagi artistlar tahsil ko'rib (1924-27) qaytdilar. 1924 y. Samarqandda O'zbek davlat drama teatri barpo etildi. 20 – yillar oxiri Rus yosh tomoshabinlar teatri (1928), O'zbek yosh teletomoshabinlar teatri (1929) tashkil topdi. 30-yillarda *Farg'ona* (1930), *Namangan* (1931), *Qashqadaryo* (1932), *Surxondaryo* (1955) viloyat teatrlari, o'nlab shaxar va tuman teatrlari tashkil qilindi. Toshkentda M. Gorkiy nomida Rus drama teatri (1934), *Respublika qo'g'irchoq teatri* (1939) ochildi. 1939 yil dastlab kinoteatrlar tashkil etilib, bir yildan so'ng Muqimiy nomidagi Respublika musiqali drama va komediya teatriga aylantirildi. Garchi teatrlar soni ko'payib borsada, kommunistik mafkura, sinfiylik talabi ko'pgina dramaturglar va teatr arboblarning qatag'on qilinishiga sabab bo'ldi, sahna san'atining erkin rivojlanishiga to'sqinlik qildi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida o'zbek teatri namoyondalari «*Muqanna*» (H. Olimjon), «*Jaloliddin Manguberdi*» (M. Shayxzoda), «*O'lim bosqinchilarga*» (K. Yashin) va b. , musiqali dramalardan «*Nurxon*» va «*Oftobxon*» (K. Yashin, T. Jalilov) spektakllari shuhrat qozondi.

1968 yili «*Yosh gvardiya*» (1990 - yillardan Abror Hidoyatov nomidagi o'zbek drama teatri tashkil qilindi). 70 - yillarning birinchi yarmi o'zbek teatrida ziddiyat davri bo'ldi: bir tomondan, turli teatr anjumanlari o'tkazilib, ba'zi rejissorlarda (B. Yo'ldoshev va b.) milliy meros va an'analarga e'tibor kuchayib, bu ijobiy natijalar, hatto kashfiyotlarga olib kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan dabdababozlik, ho'jako'rsinga ishlash, haqiqatdan qo'rqib, hayotni xaspo'shlab ko'rsatish teatr san'atining imkoniyatlarini cheklab qo'ydi. Bu davrda o'zbek teatrlari tarixiy mavzuda va mumtoz asarlar talqinida bir muncha yutuqlarga erishdi. Hamza teatrining «*Tirik murda*» (L. Tolstoy), «*Otello*» (Shekspir) spektakllari shular jumlasidandir. Ba'zi komediyalar («*Oltin devor*», «*Kelinlar qo'zg'oloni*») xalq qadriyatlarini ruhida ishlandi. **1986 y. Respublika satira teatri tashkil topdi.**

80 - yillar ikkinchi yarmidagi oshkoralik davrida teatr san'atida ham axvol bir qadar o'zgardi: hayotni haqqoniy aks ettirish, nuqsonlarni ro'y-rost ochish, uslub va janr rang-barangligi kuchayib bordi. Bu davrda Abror Hidoyatov teatri yetakchi o'ringa chiqdi. *Teatr «Maysaraning ishi», «Paranji sirlari»* (Hamza), «*Qora kamar*», «*Ziyofat*» (Sh. Xolmirzaev), «*Iskandar*» (Navoiy dostoni asosida Sh. Rizaev pesasi) spektakllari bilan tarixiy va zamonaviy mavzularni aks ettirishda milliy vositalarni keng ishlatish, ijroda katta yutuqlarga erishdi.

Me'morlik. 1917 yilgi Oktabr to'ntarishi va fuqarolar urushi oqibatida o'lka me'morchiligi tamoman tanazzulga uchradi. Sho'ro tuzumi davrida yer, suv qatorida, me'morlik ham davlat tasarrufiga o'tdi. Yirik binolar musodara qilindi, masjid va madrasalar berkitildi. 1930-yillardan boshlab esa yangi tipdagi binolar qurila boshladi: kommuna uyi, ishchilar shaharchasi, maktab, bolalar bog'chasi, ishchi-yoshlar klubi, kinoteatr, muzeylar, istiroxat bog'lari paydo bo'ldi, suv omborlari qurildi. Yangi tartibdagi loyixali shaharlarga asos solindi. Ayniqsa, 1940-yillardan boshlab *Yangiyo'l*, *Chirchiq*, *Olmaliq*, *Angren*, *Bekobod* kabi

shaharlar tez taraqqiy etdi, yangi tipdagi zavod-fabrikalar qad ko'tara boshladi. Toshkentda urushning eng og'ir yillarida (1943) **Muqimiy teatri** qurildi. **Alisher Navoiy teatri** (1947) binosi umuman o'zbek me'morchiligi ijobiy imkoniyatlarining yorqin namoyishi bo'ldi.

20-asrning ikkinchi yarmida binokorlik tez sur'atlar bilan rivojlandi. Davlatning me'morchilikda ortiqcha bezakdorlik alomatlariga chek qo'yish, binokorlik industriyasini rivojlantirish haqidagi qarori 1950-60 yillarda temir - beton zavodlari tayyorlagan konstruksiyalar bilan, bir qolipdagi (tipovoy) loyixalar asosida kata - kichik mikrorayonlar qurish odatga aylandi. Qurilishda temir - beton bilan bir qatorda yaxlit yirik oynalardan foydalanildi: San'atshunoslik instituti, ma'muriy binolar, san'at muzeyi va boshqalar. 1960 - yillarning ikkinchi yarmi -70 yillarda sinchli, yirik panelli va yirik blokli, zilzilabardosh binolar qurish avj oldi. Qurilishlar ko'cha bo'ylab qurilmasdan yangi uslub - mikrorayon qurilishi joriy etildi. Toshkentdagi Chilonzor, Shimoliy-Sharqiy, Yunusobod, Qoraqamish, Qorasuv massivlar qad ko'tardi.

Qishloq bilan shahar orasidagi tafovutni yo'qotish shiori ostida yangi o'zlashtirilayotgan hududlarda, ayniqsa, Mirzacho'lda o'nlab sovxoz shaharchalari qurildi, namuna tarzida ikki qavatli kottejlar dexqonlarga tavsiya etildi, lekin qishloq sharoitida bunday binolar g'ayri tabiiy, begona tarzida aholiga ma'qul bo'lmadi. Qishloqlarda 3-4 qavatli uylar qurilishi butunlay salbiy natija berdi.

Lekin shunday bo'lsada, yakka tartibdagi yirik imoratlar me'morchiligi ba'zan ijobiy yutuqlarga erishildi. *Toshkentdagi San'at saroyi kinoteatri (1964), Markaziy universal magazini (1964), O'zbekiston tarixi muzeyi (1970), Bosh universal magazin (1972), «O'zbekiston» mehmonxonasi (1974), Toshkent teleminorasi (1981), Xalqlar do'stligi saroyi (1981)* kabi imoratlar yangi davr ruxida yaratilgan. **Toshkentda metropoliten ochilishi (1977)** milliy me'morchilikning yangi imkoniyatlarini namoyish etdi. Metro bekatlarining me'moriy tuzilishi, husnu jamoli esda qoladigan shohona ko'rinish kasb etdi.

Amaliy bezak san'ati. 20 - asrning 20-yillaridan keyin o'zbek bezak san'ati qo'shni xalqlar san'ati bilan bir oqimda rivojlandi. G'oyaviy-badiiy jihatdan bu davr tushkunlik an'analarini engib o'tish, o'tmishning yaxshi an'alariga tayangan xolda yangi taraqqiyot yo'llarini izlash davri bo'ldi.

1920-30 yillarda O'zbekistonda maxalliy badiiy san'at vujudga keldi. Badiiy hunarmandchilikning ko'plab sohalari (**ipakchilik, kashtachilik, zardo'zlik va boshqalar**) tiklandi. 30 - yillarning o'rtalarida amaliy bezak san'atining sanoat taraqqiyoti boshlandi. Badiiy san'atning dastlabki korxonasi – **Toshkent to'qimachilik kombinati** ishga tushdi (1934), chitga gul bosishning yangi tarmog'i yuzaga keldi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida to'qimachilik va kulollik taraqqiy etdi. Marg'ilon shoyi to'qish kombinati ishga tushdi (1943-47). Xalq ustalari *Usta Shirin Murodov, Mahmud Usmonov, Abdulla Boltaev* va b. binolarni bezashda faol qatnashib, milliy ganchkorlik, naqqoshlik va yog'och o'ymakorligining noyob namunalarini yaratdi.

Buyumlarida an'anaviy va zamonaviylik uyg'unlashgan zargarlik sanoati vujudga keldi (***Toshkent zargarlik zavodi, 1963***). Chinni sanoati yaratildi. Respublikada birinchi chinni zavodi 1953 yilda ochildi.

1960-70 yillardan boshlab O'zbekistonda amaliy bezak san'atining noan'anaviy shakllari yuzaga keldi. Badiiy mato, an'anaviy bo'lmagan chinni, shisha, kulollik, zargarlik buyumlari ko'rgazmalarda namoyish etildi.

1970-yillarda badiiy shishasozlik noan'anaviy amaliy bezak san'atining gobelen, batik kabi turlari ham 70 - 80 yillarda paydo bo'ldi. Kashtachilik, gilamchilik, kigizchilik, naqqoshlik bo'yicha ustalar kasabachilik guruhiga birlashgan. 1978 yilda Rassomlar uyushmasi qoshida tuzilgan ***«Usto» birlashmasi*** mohir xalq ustalarini birlashtirgan. Bu uyushma tizimida ustaxona ochilib, Ch. Ahmarov boshchiligidagi qadimgi san'at turlaridan bo'yama naqshli buyumlar tayyorlash yo'lga qo'yildi.

Bu davrda ma'muriy - buyruqbozlik tizimining qattiq tazyiqlariga qaramasdan ***qo'shiqchilik - musiqiy san'at*** ham rivoj topdi. 1928 yili Samarqandda O'zbekiston xalqlari musiqiy madaniyatini o'rganish bo'yicha maxsus ilmiy - tadqiqot instituti barpo etildi. Bu yillarda ijodkorlarimiz tomonidan ***«O'zbeklar musiqasi»*** va ***«Farg'ona, Buxoro va Xiva qo'shiqlari»*** nomli turkum tadqiqotlar yaratildi.

20-30-yillarda musiqa ta'limi, ijrochiligi va ilmida ma'lum o'zgarishlar sodir bo'ldi. Toshkentda *Turkiston xalq konservatoriyasi (1918)*, *musiqa texnikumi (1924, 1936 yildan musiqa bilim yurti)*, *davlat konservatoriyasi (1936)*, *ilk o'rta maxsus (1927, keyinchalik R. Glier nomidagi)* va boshlang'ich musiqa maktablari kabi Yevropa tizimidagi muassasalar ochildi. Samarqanddagi *O'zbekiston musiqa va xoreografiya instituti (1928)* ham o'quv, ham ilmiy dargoh bo'lgan.

Bu davrda o'zbek ijrochilari chet el gastrollarida bo'lishgan: *Tamaraxonim va M. Qoriyoqubovlar Parij va Berlin (1925)*, *Tamaraxonim, Usta Olim Komilov, To'xtasin Jalilov va Abduqodir Ismoilovlar London (1935)*da katta muvaffaqiyat qozonishgan. O'zbek davlat filarmoniyasining tashkil etilishi (1936) ijrochilik san'atining ma'lum darajada tizimlanishiga asos bo'ldi.

1958 y. O'zdavestrada tarkibida, 1963 yilda esa O'zteleradio qoshida estrada orkestrlari tashkil etilganidan so'ng estrada qo'shiqchiligi jadallashdi.

1960-80-yillarda an'anaviy mumtoz musiqa ijodining badiiy madaniyatdagi mavzu qayta tiklanib, ko'tarildi. I. Rajabovning milliy musiqa merosiga bag'ishlangan ***«Maqomlar masalasiga doir» (1963)*** ilk yirik tadqiqoti chop etildi. *Buxoro Shashmaqomi (Yu. Rajabiy, 1966-75)*, *Xorazm maqomlari (M. Yusupov, 1980-87)*ning yangi turli nashrlari e'lon qilindi. Maqom ijrochiligi bo'yicha ***xonanda va sozandalarning respublika tanlovlari (1983 yilda)*** o'tkazildi.

1970 - yillarda shahar, rayon va qishloq madaniyat uylarida folklor – etnografik ansambllar faoliyat ko'rsata boshladi. 1980 yillardan folklor – etnografik ansambllari, baxshi- shoirlar va ko'rik-tanlovlarining o'tkazilishi o'zbek xalq musiqa ijodining targ'iboti, tiklanishi, yangi sharoitda rivoji uchun katta ahamiyat kasb etdi.

O'zbek milliy san'ati rivojida ***kino san'atining o'rni va ahamiyati*** ham juda katta. Sovet mustabid tuzumi kinoning mafkuraviy kurashdagi o'rnini yaxshi

tasavvur etardi. Shuning uchun ham sovet hukumati kino rivoji uchun mablag'ni ayamadi.

Kommunistik partiya va davlat tomonidan kino san'ati omma orasida g'oyaviy - siyosiy tarbiya va mafkura targ'iboti uchun zarur muhim vosita deb qaraldi.

Bu davrda ommaviy axborot vositalarining kuchli tarmog'i sifatida **radio**, **radioeshittirishga** ham muhim e'tibor qaratildi. Sovet xukumati kommunistik dunyoqarashni shakllantirish, kommunizm g'oyalarini targ'ib etish, ilmiy, siyosiy-mafkuraviy bilimlarni tarqatishda radiodan unumli foydalandi. ***O'zbekistonda birinchi keng tarmoqli radiostantsiya 1927 yil 11 fevralda Toshkentda*** faoliyat ko'rsata boshlagan edi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki mustabid tuzum davrda milliy madaniyatimiz zaiflashib, qadriyatlar, an'analar va milliy bayramlarimiz unutila bordi. Har bir xalqning asrlar davomida vujudga kelgan o'ziga xos madaniyati, nodir qadriyatlari, an'anasi, urf-odatlar mavjud.

Lekin bu davrda tarixan ildiz otgan milliy qadriyatlarimiz oyoq osti qilinib, yot firqa mafkurasi va uning "*dohiy*"lari esa ulug'landi. Mustabid sho'ro hukumatining milliy madaniyatimizga, qadriyatlarimizga qarshi kurashi ***«Qizil imperiya»***ning parchalanishi davrigacha davom etdi.

Mustabid sho'ro tuzumi davrida (20-30-yillar) ***«din-afyun»*** degan shior bayroq qilib olinib barcha dinlar, jumladan Islom dini, u yaratgan bebaho madaniy obidalar, diniy qadriyatlar inkor etildi. Islom madaniyatining zamonaviy ilm-fan taraqqiyotiga qo'shgan hissasi tan olinmadi. Odamlarni go'yo diniy sarqitlardan xalos qilish va dahriylik ruhida tarbiyalash maqsadida tashkil qilingan "xudosizlar jamiyati"ning minglab faollari milliy urf-odatlarimiz, udum va marosimlarimizga qarshi tashviqotni avj oldirdilar.

Yangi «madaniy hayot»ga «sovet turmush tarzi»ga tezroq ko'niktirish uchun ko'p asrlik tarix - ma'naviy merosimiz bitilgan alifbo ham shosha-pisha o'zgartirildi va o'zgartirilib turildi. Arab alifbosida asarlar "diniy" deb turli yo'llar bilan yo'q qilishga harakat qilindi. Hatto "hujumkor ateizm" shiori ostida muqaddas madaniy merosimiz-betakror tarixiy yodgorliklar, obidalar qarovsiz qoldi, ko'plab masjid va madrasalar vayron qilindi.

Sovet mustabid tuzumi sharoitida madaniyatda siyosiy badiiylik o'rniga ustuvorlik o'rnatildi. Badiiy jamoalar, madaniyat maskanlari, ijodiy uyushmalarning mehnat faoliyati faqat bir narsaga, sovet voqeligini madh etish, uning dunyoda eng nufuzli va adolatli tuzum ekanligini isbotlashga qaratildi.

Bu davrda ham turli mafkuraviy tazyiqlarga qaramasdan o'zbek milliy madaniyatida umumiy rivojlanish bo'ldi. Ammo, juda katta intellektual salohiyatga, buyuk madaniy merosga ega bo'lgan o'zbek xalqi bundan ham ko'ra ko'proq yutuqlarga erishishi mumkin edi. Uzoq yillar davomida madaniyatga sinfiylik, g'oyaviylik, partiyaviylik asosida munosabatda bo'lish milliy madaniyatimizga juda katta salbiy tasir ko'rsatdi. Mustamlakachilik va mustabid tuzum davrida madaniyatimiz katta zarar ko'rди. Ayniqsa kommunistik mafkura maddohlari xalqimiz madaniyatini yo'q qilishga zo'r berdilar. O'zbek xalqi katta yo'qotishlarga qaramasdan o'zligini, o'z milliy madaniyatini saqlab qola bildi.

O'ZBEKISTONDA TA'LIM, ADABIYOT VA SAN'AT

•O'zbekistonda 29 ta oliy va 52 ta o'rta maxsus o'quv yurti ishlab turdi, ularning soni Markazdan ko'chirib keltirilgan 31 ta oliy o'quv yurti va 7 ta harbiy akademiya hisobiga yana ortib bordi. Bu o'quv yurtlarida urush yillari mobaynida 11.750 nafar yuqori malakali mutaxassis va 6.673 nafar kadrlar tayyorlandi;

•Oybek, H.Olimjon, Shayxzoda, G'.G'ulom, Uyg'un, Sobir Abdulla, Zulfiya, Temur Fattoh kabi shoir va yozuvchilar urush maydonlariga safarbar etuvchi she'rlari va maqolalari bilan xalqni g'alabaga ruhlantirdilar;

•A.Axmatova, I.Vitra. S.Gordetskiy, A.Deych, K.Zelinskiy, Ya.Kolas, N.Pogodin, A.Tolstoy, V.Yan kabi yozuvchi-shoirlar ham O'zbekistonda yashab, o'zbek adabiyotchilari bilan hamkorlikda ajoyib asalar yaratdilar;

•Dramaturgiya sohasi rivojiga N.Pogodin, H.Olimjon, Uyg'un va Sobir Abdullalar katta hissa qo'shdilar;

•1941-1945 yillarda O'zbekistonda teatr va san'at rivojlandi;

•Teatr va san'at arboblari frontning oldingi marralarida bo'ldilar;

•Ikkinchi jahon urushi yillarida respublikamizda 30 dan ortiq kontsert brigadalari tashkil etilib, ular harakatdagi armiya qismlarida 35 mingdan ortiq, nogironlarga 26 mingta kontsert qo'yib berib, jangchilarni ruhlantirdilar;

•Tamaraxonim, Halima Nosirova, Mukarrama Turg'unboeva, Sora Eshonto'raeva va boshqa san'atkorlar jangchilarni ruhlantirdilar;

•Urush yillarida qisqa metrajli filmlar va 10 ta ovozli badiiy filmlari yaratildi;

•Y.A'zamov, K.Yormatov, N.G'aniev, S.Muhamedov kabi o'zbek rejissyorlari kinematografiyani rivojlantirdilar. Bu davrda ishlangan "Nasriddin Buxoroda", "Tohir va Zuhra" kabi filmlar "O'zbekfilm"ning oltin fondiga aylandi.

O'ZBEKISTONDA FAN

■ O'zbekiston olimlari orasida O'zbekistonning mashhur olimlaridan U.A.Arifov, Yo.X.To'raqulov, I.Ismoilov, X.Usmonov va boshqalar bor edi;

■ T.N.Qori-Niyoziy, V.I.Romanovskiy, T.Z.Zohidov, I.A.Raykova, O.S.Sodiqov kabi olimlar natijasi xalk xo'jaligi va front zaruriyati uchun xizmat qilgan muammolarni hal qilishda katta kuch bilan mehnat qildilar;

■ O'zbek matematik, mexanik va astronomlari aviatsiya, o'q-dori, harbiy texnika sifatini oshirishga aloqador bo'lgan bir qancha muhim ilmiy muammolarni hal qildilar. Bunda T.A.Sarimsoqov, V.I.Romanovskiy, M.Kamolov, N.N.Nazarov va boshqa olimlar hissi katta bo'ldi;

■ Ularning ehtimollik nazariyasi va matematika statistikasi sohasidagi ijodiy izlanishlari artilleriya otishmalari va bomba tashlash aniqligini, jangovar samolyotlarning yuk ko'tarish imkoniyatini oshirishga, respublikada ishlab chiqarilayotgan harbiy texnikaning sifat ko'rsatkichlarini takomillashtirishga imkon berdi;

■ O'zbekiston tog'lari va cho'llarida 1943 yilning o'zidagina 35 ta geologiya ekspeditsiyalari ish olib bordi;

■ O'zbekistonlik kimyogarlar etil spirtini, sirka kislotasini, qamishni quruq qayta ishlash natijasida ko'mir briketini olishning usullarini ishlab chiqdilar. Bunda akademik O.S.Sodiqov boshliq guruh ishlari alohida ahamiyat kasb etdi;

■ Akademik S.Yu.Yunusov rahbarligida katta ishlar olib borildi;

■ Ilmiy tadqiqot ishlariga rahbarlik qilish, ularni muvofiqlashtirishni dastlab 1940 yilda tashkil etilgan SSSR FAning O'zbekiston filiali (O'z FAN), keyin 1943 yil noyabrda ochilgan O'z FA amalga oshirdi. O'zFAning birinchi prezidenti T.N.Qori-Niyoziy saylandi;

■ Bu o'zbek xalqi hayotida muhim voqea bo'ldi. 1943-45 yillarda qo'lga kiritilgan muvaffaqiyatlar bilan O'zFA Ittifoqqa tanilgan ilmiy markazga aylandi.

MUSTAQILLIK VA MADANIY TARAQQIYOT

1. O'zbekistonda milliy va diniy qadriyatlarning tiklanishi, rivojlanishi
2. Mustaqillik yillarida adabiyot, ta'lim, tasviriy san'at, me'morchilik, teatr, musiqa, kino va televideniye san'atlari ravnaqi
3. Teatr, sirk, musiqa va qo'shiqchilik san'ati, muzey va sport taraqqiyoti

Jamiyat ma'naviyati mamlakat taraqqiyotining muhim sharti va kafolatidir. Shu narsa haqiqatki, bironbir mamlakat o'z ma'naviy imkoniyatlariga tayanmay, odamlar ongi, tafakkurida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay, xalqning milliy ruhini uyg'otmay turib, yuksak taraqqiyot darajasiga ko'tarila olmaydi. Ma'naviyat insonni ruhiy poklanish va yuksalishga da'vat etadigan, uning ichki olamini boyitadigan, iymonirodasi, e'tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg'otadigan qudratli kuchdir.

Tarixdan ma'lumki, mamlakatimiz bir necha bor ajnabiy bosqinchilar hujumiga duchor bo'lgan, qaramlik va zulm ostida qolgan. Buning oqibatida xalqimizning boy ma'naviy merosi, urfodatlari qadsizlanishga mahkum bo'lgan. Ayniqsa, chor mustamlakachiligi va sovetlar tuzumi davrida milliy qadriyatlarimiz, urfodatlari oyoq osti qilindi. Ona tilimiz, boy ma'naviy merosimiz qadsizlantirildi, ko'plab masjid-madrasalar, milliy maktablar, tarixiy yodgorliklar buzildi, qarovsiz qoldi. O'zbekiston davlat mustaqilligini qo'lga kiritgan kundan boshlab oq mamlakatimizda boy ma'naviy merosimizni tiklash va rivojlantirish, jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

Jamiyat ma'naviyatini tiklash va yuksaltirishni ta'minlovchi ma'naviy ma'rifiy islohotlarning yo'nalishlari belgilab olindi.

Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq ajdodlarimiz ma'naviy merosini tiklash ishlari boshlanib ketdi.

Xo'sh, ma'naviy merosning o'zi nima, uning tiklanishi nimalarda namoyon bo'lmoqda?

Ma'naviy meros qadim zamonlardan beri ajdodlarimiz, otabobolarimizdan bizgacha yetib kelgan ma'naviy boyliklar – siyosiy, falsafiy, huquqiy va diniy qarashlar, axloqodob me'yorlari, ilmfan yutuqlari, tarixiy, badiiy va san'at asarlari majmuyidir. Ma'naviy qadriyatlar, boyliklar inqilobiy yo'l bilan hosil qilinadigan hodisa emas, u jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida uning ehtiyojlari tufayli yuzaga keladi va o'sha davr hayotini aks ettiradi, u jamiyat o'zgarishi bilan yo'qolib ketmaydi, keyingi avlodlar uchun meros bo'lib qoladi. Har bir avlod ma'naviyatni yangidan yaratmaydi, balki mavjud ma'naviy merosga tayanadi. Biroq uni qanday bo'lsa shundayligicha, ko'rko'rona qabul qilavermaydi, taraqqiyparvarlik, insonparvarlik, adolat nuqtayi nazaridan qabul qiladi va rivojlantiradi.

Istiqlol tufayli milliy madaniyatimiz, jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga bebaho hissa qo'shgan buyuk bobokalonlarimizning ma'naviy merosi qaytadan o'rganildi va tiklandi. Xalqimiz ulardan bahramand bo'la boshladi.

Mustaqillik yillarida xalqimiz ma'naviyati yulduzlari bo'lgan buyuk allomalarimizning tavallud topgan tarixiy sanalari YUNESKO bilan hamkorlikda mamlakatimizda va xalqaro miqyosda keng nishonlandi:

- 1991yil – Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi;
- 1992yil – Boborahim Mashrab tavalludining 350 yilligi;
- 1993yil – Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 510 yilligi;
- 1994yil – Mirzo Ulug‘bek tavalludining 600 yilligi;
- 1996yil – Amir Temur tavalludining 660 yilligi;
- 1997yil – Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon tavalludining 100 yilligi;
- 1998yil – Ahmad al Farg‘oniy tavalludining 1200 yilligi;
- 1999yil – «Alpomish» dostoni yaratilganining 1000 yilligi;
- 2000yil – Burhoniddin Marg‘inoniy tavalludining 910 yilligi;
- 2000yil – Kamoliddin Behzod tavalludining 545 yilligi;
- 2001yil – «Avesto» yaratilganligining 2700 yilligi.

Buyuk allomalarimiz yubileyleri munosabati bilan ularning o‘nlab noyob asarlari turli tillarda nashr etildi, ularga atab haykallar o‘rnatildi, ziyoratgohlar, bog‘lar yaratildi.

1991-yilda buyuk bobomiz Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi keng nishonlandi. Shu yili O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Adabiyot institutiga Alisher Navoiy nomi berildi, Alisher Navoiy nomidagi Davlat mukofoti ta’sis etildi. Yubiley yilida «Lison uttayr», «Sab’al sayyor», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Hayratul Abror» asarlari nashr qilindi, kinofilmlar va sahna asarlari yaratildi. 1991yil 28sentabr kuni Toshkent shahrida barpo etilgan Alisher Navoiy haykali va Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy bog‘ining ochilish marosimi bo‘lib o‘tdi.

1994-yil oktabr oyida Mirzo Ulug‘bek tavalludining 600 yillik yubileyi o‘tkazildi. Ulug‘bek madrasasi, Ulug‘bek yashagan davrdagi astronomik asboblari, Toshkentdagi Ulug‘bek haykali aks etgan pochta markalari muomalaga chiqarildi. O‘sha yil 24-oktabrda Parijda YUNESKO zalida «Ulug‘bek va Temuriylar davri» mavzusida Xalqaro konferensiya hamda «Ulug‘bek va an’anaviy san’at» ko‘rgazmasi bo‘lib o‘tdi. Bu tadbirlar Mirzo Ulug‘bek qoldirgan ilmiy merosning umuminsoniy qadriyatga molik ekanligini yana bir bor isbot etdi.

1998yil 23oktabrda Farg‘onada buyuk alloma Ahmad alFarg‘oniyning 1200 yillik yubileyi nishonlandi. Uning noyob ilmiy merosi xalqimizga qaytarildi. Farg‘ona shahrida alFarg‘oniy bog‘i yaratildi va buyuk allomaga haykal o‘rnatildi.

Tarixiy xotiraning tiklanishi. Jamiyat ma’naviyatini yuksaltirishda tarixiy xotira, ajdodlar tarixini bilish, milliy axloqiy qadriyat hamda an’analar va muqaddas dinimizning o‘rni va ahamiyati katta. Bironbir xalq o‘z tarixini bilmay, asrlar osha yaratilgan ma’naviy merosga tayanmay va uni yanada rivojlantirmay turib o‘z kelajagini tasavvur eta olmaydi. Shu bois mustabid tuzum davrida soxtalashtirilgan xalqimiz tarixini xolisona, haqqoniy yoritish, barcha o‘quv maskanlarida Vatan tarixini o‘qitish borasida muhim tadbirlar amalga oshirildi. 1996-yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi qoshida «O‘zbekistonning yangi tarixi markazi» tashkil etildi.

O‘zbek xalqi va o‘zbek davlatchiligi tarixini, tariximizning boshqa sahifalarini xolisona ilmiy asosda yoritish vazifalari Prezident I. A. Karimovning bir guruh tarixchilar bilan 1998-yil iyun oyida bo‘lgan suhbatida, Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 27-iyulda qabul qilingan «O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida»gi qarorida belgilab berildi.

Mustaqillik yillarida Vatanimiz tarixini yoritish va o'rganish masalalari partiyaviylik, sinfiylik yondashuvlardan, hukmron kommunistik mafkura ta'siridan xalos etildi. Necha 10 yillar davomida buzib ko'rsatilgan yoki so'z yuritilmay kelgan tarixiy voqealarni xolislik, tarixiylik, haqqoniylik tamoyillari asosida yoritilgan qator ilmiy asarlar, darsliklar va o'quv adabiyotlari yaratildi.

Amir Temur yubileyi munosabati bilan Samarqand va Shahrisabzda o'nlab tarixiy obidalar ta'mirlanib, qayta tiklandi, yangi inshootlar qurildi, bog'lar barpo etildi. Samarqand va Shahrisabz shaharlari markazida ko'rkam Amir Temur maydonlari barpo etildi va ulug'vor haykallar o'rnatildi. Shuningdek, bu shaharlarga «Amir Temur» ordeni topshirildi.

1997-yilda Buxoro va Xiva shaharlarining 2500- yilligi, 1999-yilda buyuk vatanparvar siymo Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800- yilligi nishonlandi. 2002-yilda Termiz shahrining 2500 -yilligi nishonlandi.

Vatanimiz ozodligi yo'lida shahid ketgan Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Usmon Nosir va boshqa xalq ziyolilari nomi, hurmati o'z joyiga qo'yildi, asarlari nashr etildi. Prezident Islom Karimov tashabbusi bilan Toshkentda mustamlakachilik davri qurbonlari xotirasini abadiylashtirish maqsadida «Shahidlar xotirasi» yodgorlik majmuyi bunyod etildi. Mazkur majmua qoshida «Qatag'on qurbonlari xotirasi» muzeyi qurilib, 2002yil 27 avgust kuni foydalanishga topshirildi.

Bu yodgorlik majmualari jamiyat ma'naviyatini yuksaltirishga, milliy ong va milliy g'ururni ko'tarishga hamda xalqimiz, ayniqsa, yoshlar ongida milliy istiqlol g'oyalarini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Milliy qadriyatlarning tiklanishi. O'zbek xalqining o'ziga xos milliy qadriyatlari bor. O'zbek xalqining shakllanishi qanchalik uzoq tarixiy jarayonda sodir bo'lgan bo'lsa, uning milliy qadriyatlari ham shunchalik uzoq tarixiy jarayon davomida shakllangan.

Qadriyatlar dastlab mahalliy mazmunda, ya'ni Xorazm, Surxondaryo, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg'ona va hokazo hududlarda yashovchi elatlarga xos urfodatlar, rasmlar, marosimlar tarzida shakllangan. So'ngra ularning eng yaxshilari asrlar davomida saralanib, umummilliy qadriyatlar darajasiga ko'tarilgan. Turli mamlakatlarga xos eng yaxshi qadriyatlar saralanib umuminsoniy qadriyatlarga aylanadi. Shu boisdan ham har bir inson uchun o'z milliy qadriyatlarini, shuningdek umuminsoniy qadriyatlarni bilish ham farz, ham qarzdir.

Mustaqillik yillarida xalqimizning milliy qadriyatlarini tiklash, yangi ma'nomazmun bilan boyitish yo'lida bir qator xayrli ishlar amalga oshirildi.

1994yil 23 apreldagi Prezident farmoni asosida tashkil etilgan Respublika «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi o'zbek xalqining ma'naviymadaniy merosini tiklash, millat kelajagini belgilaydigan g'oyalarni yuzaga chiqarish, yuksak iste'dod va tafakkur sohiblarining aqliyijodiy salohiyatini Vatan ravnaqi sari yo'naltirishga qaratilgan muhim tadbirlar, ko'rgazmalar tashkil etishni yo'lga qo'ydi. Markaz tomonidan aholi orasida o'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar, so'rovlar va shu asosda ishlab chiqilgan tavsiyalar jamoat birlashmalari, ilmiyijodiy muassasa va tashkilotlar, ommaviyaxborot vositalarining

ma'naviytarbiyaviy faoliyati saviyasini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etdi.

1996-yil yanvarda Respublika «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi huzurida «Oltin meros» xalqaro xayriya jamg'armasi tuzildi. 1996-yil 27-sentabrda Respublika Vazirlar Mahkamasining «Oltin meros» xayriya jamg'armasini qo'llabquvvatlash to'g'risida»gi qaroriga binoan mazkur jamg'arma davlat tomonidan moddiy jihatdan qo'llabquvvatlandi.

«Oltin meros» xayriya jamg'armasi «Xalq merosi durdonalari» ilmiy anjumanlarini, xorijdan izlab topilgan qo'lyozmalar, tarixiy hujjatlar, xalq hunarmandchiligi amaliy san'at namunalari, yodgorliklarini tahlil qilish, ko'rik tanlovlar o'tkazish bilan shug'ullanmoqda. 1996-2002 yillarda «Oltin meros» jamg'armasi sa'yharakatlari natijasida buyuk allomalarimizning ko'plab madaniy-ma'naviy meros namunalari mamlakatimizdan va xorijiy davlatlardan izlab topildi, jamlandi hamda kutubxona va muzeylarga joylashtirildi. Shuningdek, u xalqimizning rasmrusumlarini, urfodatlarini, marosimlarini o'rganish, tiklash, xalqimizga qaytarish, ularning ma'nomohiyatini, hozirgi kundagi ahamiyatini keng ommaga tushuntirish ishiga katta hissa qo'shmoqda.

Diniy qadriyatlarning tiklanishi. Qadim zamonlardayoq yurtimizda din erkinligi mavjud bo'lgan. Zardushtiylar, buddiylar, moniylar, musulmonlar va boshqa diniy e'tiqoddagilar inoqlikda yashagan, tenglik, erkinlik g'oyalariga amal qilingan. Xalqimiz ma'naviy jihatdan ko'pgina afzalliklarga ega bo'lgan islom dinini qadrlaydi. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil alBuxoriy islom dini ta'limotida Qur'oni Karimdan keyingi asosiy manba hisoblanuvchi «AlJomi' AsSahih» nomli asar yaratib islom dinini boyitdi. Bobokalonlarimiz Imom Abu Mansur alMoturidiy, Burhoniddin alMarg'inoniy, Bahovuddin Naqshband, Imom atTermiziy, Xo'ja Ahmad Yassaviylar insonni ma'naviy yetuklikka chorlovchi diniy, axloqiy va huquqiy hikmatlar ijodkoridirlar.

Qaramlik davrida tahqirlangan diniy qadriyatlarimiz mustaqillik nuri bilan qayta tiklandi, islomshunos allomalarimizning ulug' nomi o'z o'rniga qo'yildi.

1993-yil sentabrda Buxoroda mashhur shayx Bahovuddin Naqshband tavalludining 675 yilligi nishonlandi. Yubiley munosabati bilan Buxorodagi Naqshband nomi bilan bog'liq tarixiy yodgorliklar qaytadan tiklandi, uning ijodiga bag'ishlangan qator risolalar chop etildi.

1998-yil 23-oktabrda Samarqandda buyuk mutafakkir Imom alBuxoriy tavalludining hijriyqamariy tavqim bo'yicha 1225 yilligi nishonlandi. Shu kuni Xartang qishlog'ida Imom alBuxoriy yodgorligi majmui ochildi. Yubiley munosabati bilan Ismoil alBuxoriyning 4 jildlik «AlJomi' AsSahih» kitobi o'zbek tilida nashr etildi.

2000-yil 16-17-noyabr kunlari Marg'ilonda islom huquqining asoschilaridan biri Burxoniddin alMarg'inoniy tavalludining 910 yilligi, Samarqandda Imom Abu Mansur al-Moturudiy tavalludining 1130 yilligi nishonlandi va ular xotirasiga bag'ishlab barpo etilgan yodgorlik majmualari ochildi. Burhoniddin al-Marg'inoniyning islom huquqiga bag'ishlangan «Hidoya» kitobi nashr etildi. Shuningdek, islom olamining taniqli allomalari Imom Abu Iso at-Termiziyning 1200 yilligi, Mahmud azZamahshariyning 920 yilligi, Najmiddin Kubroning 850 yilligi, Xoja Ahror Valiy tavalludining 600 yilligi keng ko'lamda nishonlandi.

O'zbekiston Prezidentining 1992-yil 27-martdagi farmoni bilan Ro'zaRamazon hayitining birinchi kuni dam olish kuni deb e'lon qilindi. Respublika musulmonlarining istak va xohishlariga ko'ra Qurbon hayiti ham tiklandi, dam olish, bayram kuni bo'lib qoldi. O'zbekiston xalqi tarixida birinchi marta bevosita hukumat homiyligida har yili Haj va Umra amallarini ado etish imkoniyatlariga ega bo'ldilar. Mustaqillik yillarida 40 ming o'zbekistonliklar Makka va Madinada Haj safarida bo'ldi. Yuzlab masjidlar musulmonlarga qaytarildi, yangilari barpo etildi. Hozir «Islom nuri» gazetasi chiqmoqda. Qur'oni Karim 8 marta 1 mln. nusxada nashr etildi. Bu tadbirlar nafaqat dindorlar uchun qilingan marhamat bo'lib qolmay, ular aslida xalqimizning qadimiy rasmrusum va udumlari, qadriyatlarining tiklanishi, ajdodlar ruhining qayta uyg'onishidir.

Prezidentning 1992-yil 7-martdagi farmoni bilan Islom dini va uning ma'naviy imkoniyatlaridan keng foydalanish maqsadida Respublika Vazirlar Mahkamasi huzurida din ishlari bo'yicha qo'mita tashkil etildi. Uning tasarrufida islom instituti va 10 ta madrasa faoliyat ko'rsatmoqda. Ularda 1000 dan ortiq talabayoshlar ta'lim olmoqdalar. 1999-yilda tashkil etilgan Toshkent Islom universitetida 750 talaba o'qimoqda. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida va 1998-yil 30-aprelda yangi tahrirda qabul qilingan «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi qonunda davlatning din va dindorlar vakillariga munosabati huquqiy jihatdan aniq belgilab berildi.

Muxtasar qilib aytganda, mustaqillik yillarida din, eng avvalo, islom dinining ham milliy, ham umuminsoniy qadriyat sifatidagi mavqeyi tiklandi, diniy ulamolarning qadrqimmati o'z joyiga qo'yildi.

O'zbek tili mavqeyining mustahkamlanishi. Mamlakatimizda o'zbek tilining xalq va davlat turmushidagi asosiy ahamiyati va o'rni qayta tiklandi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IV sessiyasi 1995-yil 21- dekabrda yangi tahrirdagi «Davlat tili to'g'risida»gi Qonunni qabul qildi. Qonunda o'zbek tili o'zbek xalqining ma'naviy mulki ekanligi, uning ravnaqi, qo'llanilishi va muhofazasi davlat tomonidan ta'minlanishi belgilab qo'yildi. O'zbekistonda Oliy davlat hokimiyati, mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining faoliyati, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning hisobkitobi, statistika va moliya ishlari o'zbek tilida yuritilmoqda. Respublikaning ma'muriyhududiy birliklari, maydonlari, ko'chalari, geografik o'rinlarning nomlariga yagona milliy shakl berildi va o'zbek tilida yozib qo'yildi. Natijada o'zbek xalqining milliy qadrqimmati, mustaqil davlatimizning mavqeyi qayta tiklandi va mustahkamlandi. Shuningdek, O'zbekistonda istiqomat qilayotgan barcha millatlarning tillari, qadrqimmati o'z o'rnini topdi.

Mustaqillik yillarida ta'lim, badiiy adabiyot, me'morchilik, amaliy san'at, kino va televideniye san'atlari ravnaqi

Ta'lim ravnaqi. Maorif va madaniyat barkamol insonni shakllantirishning eng muhim vositasidir. Shu boisdan ham mustaqil O'zbekistonda maorif va madaniyat ishlarini eng muhim va dolzarb soha sifatida rivojlantirishga alohida e'tibor berildi.

1992-yil 2-iyulda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni hamda 1991-1996yillarda e'lon qilingan 30 dan ziyod Prezident

farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari asosida ta'lim sohasida qator o'zgarishlar amalga oshirildi.

Maktabgacha ta'lim tizimida uylarda tashkil etiladigan bolalar bog'chalari hamda «bolalar bog'chasimaktab» majmuyi tarmog'i rivojlandi. Bolalarga chet tillarni, xoreografiya, tasviriy va musiqa san'ati, kompyuter savodxonligi asoslarini o'rgatuvchi 800 dan ortiq guruh tashkil etildi.

«Sog'lom avlod uchun», «Iqtisodiy ta'lim», «Qishloq maktabi», «Rivojlanishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tiklash» va boshqa tarmoq dasturlari ishlab chiqildi hamda ta'lim jarayoniga tadbiq etila bordi.

Oliy ta'lim sohasida ham ko'plab yangi o'quv yurtlari ochildi. 1992 yil 28fevraldagi Prezident farmoni bilan 8 ta viloyat pedagogika institutlari universitetlarga aylantirildi. Eng zarur zamonaviy mutaxassisliklar bo'yicha yangi oliy o'quv yurtlari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi, Qurolli kuchlar akademiyasi, Ichki ishlar vazirligi akademiyasi, Bankmoliya akademiyasi, Toshkent Moliya instituti, Navoiy konchilik instituti, Samarqand davlat chet tillari instituti, Andijon iqtisodiyot va boshqaruv instituti, Jizzax politexnika instituti, Qarshi agrariqtisodiyot instituti, Navoiy davlat pedagogika instituti, Namangan muhandislikiqtisodiyot instituti hamda viloyatlarda yirik universitetlarning filiallari tashkil etildi. 1997-yil boshlarida Respublika Oliy ta'lim tizimida 58 ta oliy o'quv yurti, shu jumladan 16 ta universitet va 42 ta institut faoliyat ko'rsatdi. Ularda 164 ming talaba o'qidi, 18, 5 ming professoro'qituvchi faoliyat ko'rsatdi.

Abiturientlar va talabalarning bilim darajasini test va reyting asosida baholashning ilg'or usullari joriy etildi.

Iste'dodli yoshlarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish, ularning chet elda o'qishini qo'llabquvvatlash maqsadida «Ulug'bek», «Umid», Respublika bolalar fondi, «Kamolot», «Sog'lom avlod uchun», «Iste'dod» jamg'armalari tashkil etildi.

Ta'lim tizimida bir qator choratadbirlar amalga oshirilsada, hali bu sohada jiddiy kamchiliklar mavjud edi.

Xususan, ta'lim tizimi, kadrlar tayyorlash jamiyatda bo'layotgan demokratik o'zgarishlar, bozor islohotlari talablari bilan bog'lanmagan edi. O'quv jarayonining moddiy texnika va axborot bazasi qoniqarsiz ahvolda edi. Ta'lim muassasalarida zamonaviy o'quv adabiyotlari va didaktik materiallar yetishmasdi. Yuqori malakali pedagoglar yetishmasdi. Maktab o'quvchilarida mustaqil fikr shakllantirilmayotgan edi.

Ta'lim tizimi, fan va ishlab chiqarish o'rtasida hamkorlik, integratsiya o'rnatilmagandi. Kadrlar tayyorlashda marketing mavjud emasdi. Amaldagi ta'lim tizimi zamonaviy, taraqqiy topgan davlatlar darajasidan ancha orqada edi. Shu boisdan ta'lim tizimini tubdan isloh qilish masalasi ko'ndalang bo'lib qoldi.

Prezident Islom Karimov tashabbusi bilan ta'limni isloh qilish yo'llari ishlab chiqildi. Islom Karimov 1997-yil 29-avgustda Oliy Majlisning IX sessiyasida «Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» mavzusida ma'ruza qildi. Ma'ruzada oldimizga qo'ygan buyuk maqsadlarimizni ro'yobga chiqarish taqdiri, avvalambor, zamon talablariga javob beradigan yuqori malakali, ongli mutaxassis kadrlar tayyorlash muammosi bilan chambarchas bog'liq ekanligi asoslab berildi.

1997yil 29avgust kuni Oliy Majlisning IX sessiyasida O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi yangi qonuni va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» qabul qilindi.

Kadrlar tayyorlash Milliy dasturining maqsadi ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash Milliy tizimini yaratishdan iboratdir.

Milliy dasturda, hayotimizning barcha sohalarida bosqichmabosqich amalga oshirilayotgan islohotlarga monand ravishda, ta'lim islohotlarini uch bosqichda amalga oshirish nazarda tutilgan.

Birinchi bosqich (1997-2001yillar) da mavjud kadrlar tayyorlash tizimining ijobiy salohiyatini saqlab qolish asosida ushbu tizimni isloh qilish va rivojlantirish uchun huquqiy, kadrlar jihatidan, ilmiyuslubiy, moliyaviymoddiy shartsharoitlar yaratish vazifalari ro'yobga chiqariladi.

Ikkinchi bosqich (2001-2005yillar) da Milliy dastur to'liq ro'yobga chiqadi, mehnat bozorining rivojlanishi va real ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda unga aniqliklar kiritiladi.

Uchinchi bosqich (2005 va undan keyingi yillar) da to'plangan tajribani tahlil etish va umumlashtirish asosida mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish istiqbollari muvofiq kadrlar tayyorlash tizimi takomillashtiriladi va rivojlantiriladi.

Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida belgilangan vazifalarni bajarish umumxalq, umummillat ishiga aylandi. 2001-yilda Milliy dasturni ro'yobga chiqarishning birinchi bosqichi yakunlandi.

Islohotlarga mos ravishda maktabgacha ta'lim faoliyati tubdan o'zgardi. Xususiy va xonadon bog'chalar tarmog'i kengaydi. Respublika bo'yicha 84 foiz maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabga tayyorlash maktabgacha ta'lim muassasalarida, xo'jalik hisobidagi qisqa muddatli guruhlarda, maktablar qoshidagi tayyorlov guruhlari, savodxonlik va boshqa turdagi markazlarda amalga oshirilmoqda. 16 foizi esa oilalarda maktabga tayyorlanmoqda. 2001-2002yillarda Respublikamizda 6742 ta maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyat ko'rsatdi, ularda 608500 nafar o'g'il-qizlar tarbiyalandi, 65862 nafar pedagog, tarbiyachi va boshqa xodimlar faoliyat ko'rsatdi.

O'zbekiston hukumati ta'limni rivojlantirish uchun katta mablag' ajratmoqda. Birgina 2001-yilda ta'lim xarajatlari davlat budjeti sarfxarajatlarining 36 foizini tashkil etdi. Ta'lim uchun 150 mln. AQSH dollaridan ziyod chet el investitsiyasi sarflandi. Ular yangi ta'lim binolari barpo etish, ularni eng zamonaviy o'quvlaboratoriya uskunolari va o'quv mebellari bilan jihozlash uchun sarflandi. Mustaqillik yillarida 848398 o'quvchi o'rniga mo'ljallangan 2244 ta yangi umumta'lim maktab binolari qurilib, foydalanishga topshirildi.

Respublikamizda 9661 umumta'lim maktablarida 6 millionga yaqin o'quvchi ta'limtarbiya olmoqda.

Kadrlar tayyorlash Milliy dasturining eng muhim O'zbekistonga xos xususiyati yangi turdagi 3 yillik o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimini yaratishdan iborat vazifa sobitqadamlik bilan amalga oshirilmoqda. Kadrlar tayyorlash Milliy dasturining birinchi bosqichi – 1997-2001yillarda 216 ming

o'quvchi o'rniga ega bo'lgan 44 ta akademik litsey va 291 ta kasb-hunar kolleji barpo etildi.

Oliy ta'lim ikki bosqichdan: bakalavriat va magistraturadan iborat etib qayta tashkil etildi. 1999-yilda Toshkent Islom universiteti tashkil etildi. 2001-2002 o'quv yilida 62 ta oliy o'quv yurtida 180 mingdan ortiq bo'lajak bakalavrlar va 5 mingdan ortiq magistrantlar ta'limtarbiya oldilar. 18486 nafar professoro'qituvchilar mehnat qildilar, ularning 1462 nafari fan doktori, 7201 nafari fan nomzodidir.

Mamlakatimizda iqtidorli yoshlarni izlab topish, ularga ko'maklashish, qo'llabquvvatlash bo'yicha davlat siyosati yuritilmoqda. Bu borada xalqaro hamkorlikni yo'lga qo'yish muhim vazifalardan biridir. 1997-yilda tashkil etilgan «Umid» jamg'armasi yo'llanmasi bilan 1997-2001 yillarda 785 nafar yigitqiz rivojlangan davlatlarning oliy o'quv yurtlariga o'qishga yuborildi. Ulardan 519 nafari bitirib keldi va Prezident farmoyishi bilan tashkil etilgan Maxsus ishchi guruhi yo'llanmasi asosida vazirliklar, idoralar, tashkilot va korxonalarda ishlamoqda. 2002-yil iyulda Toshkentda Xalqaro Vestminster universiteti tashkil etildi va 160 ta dastlabki talabalar qabul qilindi.

Ta'lim muassasalarining Yevropadagi ta'lim jamg'armasi, Germaniyadagi Texnikaviy hamkorlik tashkiloti, Yaponiyadagi JAYKO xalqaro tashkiloti, Koreyaning KOYKA agentligi, YUNESKO, Jahon banki, TASISTEMPUS ochiq jamiyat instituti, AQSH, Angliya, Fransiya, Yaponiya, Daniya, Xitoy, Gollandiya Oliy ta'lim vazirliklari bilan hamkorligi kengayib bormoqda. Ta'lim ravnaqi uchun 150 mln. AQSh dollari hajmida chet el investitsiyalari jalb etildi. Oliy o'quv yurtlarining yuzlab professoro'qituvchilari «Ustoz» jamg'armasi yo'llanmasi bilan xorijiy oliy o'quv yurtlarida malaka oshirib keldilar.

O'zbekiston ta'lim tizimi dunyo miqyosida katta qiziqish uyg'otmoqda. Moskvadagi Oliy ta'lim Xalqaro Fanlar akademiyasi prezidenti V. Shukshunov O'zbekistonda ishlab chiqilgan bu Milliy dasturni mazmunmohiyati jihatidan tengi yo'q hujjat, deb ta'rifladi. O'zbekistonda yaratilayotgan ta'lim tizimi «Ta'limning o'zbek modeli» deb e'tirof etildi.

Badiiy adabiyot. Mustaqillik yillarida badiiy adabiyotda milliylik, ming yillik tarixiy ijodiy an'analar, umuminsoniy qadriyatlar, erkin fikr yuritish tamoyillari tiklandi. Badiiy adabiyot sinfiylik, partiyaviylik, kommunistik mafkuraviylik kabi aqida hukmronligi illatlaridan ozod bo'ldi.

Badiiy adabiyotda mustaqillikni asrabavaylash, ozod va obod Vatan qurish, barkamol insonni tarbiyalash, milliy o'zlikni anglash kabi masalalar bosh mavzu bo'lib qoldi. Badiiy adabiyot rivojiga H. Karomatovning «Qur'on va o'zbek adabiyoti», O. Sharofiddinovning «Cho'lponni izlab», B. Qosimovning «Maslakdoshlar» asarlari ijobiy ta'sir etdi.

Abdulla Oripov, Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov, Xurshid Davron kabi ijodkorlarning tarixiy roman, pyesa va qissalarida ulug' bobokalonlarimiz Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Z. M. Bobur va boshqalarning siymolari umuminsoniy va milliy qadriyatlarga mos tarzda yangicha talqinda yoritildi.

Shukrulloning «Kafansiz ko'milganlar» romanida, Nazar Eshonqulovning «Qora kitob» povestida, O'tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar», Tog'ay

Murodning «Otamdan qolgan dalalar» singari asarlarda mustabid sovet davrida xalq boshiga solingan behad kulfatlar, g'amalamlar haqqoniy tasvirlangan.

Tohir Malikning «Shaytanat» (4 kitob), Hojiakbar Shayxovning «Tutqin odamlar» asarlarida insonni iymon va vijdondan ozdirishga, razolat va qabohat ummoniga botirishga urinuvchi yomonlik dunyosi, mafiya olami shaytonlari fosh qilinadi, ularga nisbatan nafrat tuyg'ulari tarannum etiladi.

Omon Muxtorning «To'rt tomon qibla» nomli trilogiyasi, Barot Boyqobulovning «O'zbeknoma» tarixiyfalsafiy dostoni, Abduqahhor Ibrohimovning «Biz kim, o'zbeklar» badiiytarixiy asari, Azim Suyunning «Oq va qora», A. Qutbiddinning «Izohsiz lug'at» she'riy asarlari zamonaviy o'zbek adabiyotining yorqin ifodasidir.

Me'morchilik va amaliy san'at. O'zbek xalqi me'morchiligi mohiyat e'tibori jihatidan buyuk bunyodkorlik san'atidir. Mustaqillik yillarida me'morchilik san'ati yanada rivojlanib, takomillashib bormoqda. Me'morchilikda ikki asosiy tamoyil ko'zga tashlanadi. Ulardan biri sharqona me'moriyatning an'anaviy qonunqoidalariga rioya etishdir. Bu tamoyil Temuriylar tarixi davlat muzeyi, Turkiston saroyi, Oliy Majlis, Toshkent shahar hokimiyati binolari timsolida o'z aksini topgan.

Me'morchilikdagi ikkinchi tamoyil esa O'zbekistonning jahon hamjamiyatidan munosib o'rin olish sari intilishini namoyish etuvchi jahon me'morchiligining eng yaxshi yutuqlaridan foydalanishda namoyon bo'lmoqda. Bunday binolar jumlasiga «Meridian», «Afrosiyob» (Samarqand), «Buxoro» «Interkontinental», «Sheraton» mehmonxonalari, «O'zekspomarkaz», Milliy bank, Markaziy bank, «Toshkentplaza» savdo markazi, Respublika birja markazi, banklararo moliyaviy xizmatlar Markazi, O'zbekiston Davlat konservatoriyasi va boshqa binolarni kiritish mumkin.

Toshkent shahri ko'rkiga ko'rk qo'shib turgan «Oloy», «Chorsu», «Otchopar», «Yunusobod», «Mirobod», «Parkent», «Qo'yliq» va boshqa bozor binolari, shuningdek, «Yunusobod» tennis markazi, «Jar» sport markazi singari zamonaviy inshootlar barpo etildi.

O'zbekistonning qadimiy shaharlaridagi tarixiy binolarni tiklash ishlari jadallik bilan olib borilmoqda. Bunga Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva shaharlarida qayta tiklangan o'nlab binolar, obidalar misol bo'la oladi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini hayotga tatbiq etish jarayonida yuzlab akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun mahobatli binolar bunyod etildi.

Mustaqillik yillarida haykaltaroshlik san'ati jadal o'sdi. Haykaltarosh I. Jabborov va K. Jabborovlar tomonidan Toshkentda Amir Temurning otliq haykali, Samarqand va Shahrisabzda Amir Temur haykallari, Farg'ona va Quvada alFarg'oniy (1998), Xorazmda Jaloliddin Manguberdi haykallari (1999) yaratildi. Haykaltarosh R. Mirboshiyev ijodiga mansub «Z. M. Bobur» (1993, Andijon), «Abdulla Qodiriy» (1994, Toshkent), «Cho'lpon» (1997, Andijon), «Ona» (1999, Jizzax shahri) kabi bir qator haykal va yodgorliklar yaratildi. 1999-yilda Termizda «Alpomish» haykali va majmuakompozitsiyasi (A. Rahmatullayev va boshqalar) bunyod etildi.

O'zbekistonda qadimdan amaliy san'at o'ziga xos tarzda rivojlanib kelgan. Mustaqillik yillarida badiiy kulolchilik, pichoqchilik, zargarlik, ganchkorlik, yog'och o'ymakorligi, naqqoshlik, kashtachilik, zardo'zlik, gilamdo'zlik, bezakchilik kabi amaliy san'at turlari tiklandi va yangi ma'nomazmun bilan

rivojlanib bormoqda. Mustaqillik sharofati bilan dizayn san'ati ham jadal rivojlanmoqda. Tasviriy san'at, rassomchilik san'atining rivojida 1997-yilda tashkil etilgan O'zbekiston Badiiy akademiyasi va «Tasviriy oyina» respublika ijodiy uyushmasi muhim rol o'ynadi. O'zbekiston xalq rassomlari Malik Nabiyeu, Bahodir Jalolov va boshqalar xalqimiz ongida milliy g'urur, Vatanga sadoqat tuyg'ularini uyg'otuvchi qator san'at asarlari yaratdilar. Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Bobur Mirzo portretlari shular jumlasidandir. Tasviriy va miniatura san'ati yangi ma'nomazmun bilan boyidi. Shahar ko'chalariga bugungi hayotimizni tasvirlovchi rasmlar o'rnatildi, binolarning devorlari odamlarga huzurhalovat, zavq bag'ishlaydigan naqshlar bilan bezatildi.

Kino san'ati. Mustaqillik yillarida kino san'ati rivoj topdi. 1996-yilda «O'zbekfilm» tasarrufida 8 ta kinostudiya, 30 ga yaqin mustaqil ijodiy studiyalar faoliyat yuritdi. 1996-yilda tashkil etilgan «O'zbekkino» davlat aksionerlik kompaniyasi, uning davlat tomonidan moddiy jihatdan qo'llabquvvatlanishi kino san'atining rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. 1991-2002 yillarda 60 ga yaqin badiiy filmlar yaratildi. «Temir xotin», «Dallol», «Sharif va Ma'rif», «Tilla bola», «Buyuk Amir Temur», «Yulduzingni ber, osmon», «Kenja singil» va boshqa filmlarda milliylik va zamonaviylik uyg'unligi yaqqol namoyon bo'ldi. 1997yil 2229may kunlari XII Xalqaro Toshkent kinofestivali bo'lib o'tdi. Unda 32 ta davlat va 8 ta xalqaro tashkilotdan vakillar, kino san'ati ustalari qatnashdi. «Buyuk Amir Temur» filmi ijodkori R. Ibrohimovga festival bosh sovrini – «Neksiya» avtomobili berildi.

Mustaqillik yillarida o'nlab hujjatli filmlar yaratildi. «O'zbekiston bahorlari», «Ulkan odim», «Ular Germaniyada o'qigan edilar», «O'zbekiston qahramonlari», «Umid qaldirg'ochi», «Istiqlol fidoyilari» va boshqalar shular jumlasidandir.

Teatr, sirk, musiqa, qo'shiqchilik san'ati, muzey va sport taraqqiyoti

Teatr. Mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan ma'naviy ma'rifiy islohotlar jarayonida teatr san'ati ham rivojlandi.

1993-yilda foydalanishga topshirilgan «Turkiston» saroyi Vatanimiz va xorijlik teatr arboblarning, ijodiy guruhlarining sahna asarlari namoyish etiladigan dargohga aylandi. Andijonda jamoatchilik asosida faoliyat ko'rsatayotgan yoshlar teatri Abbas Bakirov nomli yoshlar va bolalar teatriga aylantirildi.

Respublika Prezidentining 1995 yil 20 oktabrdagi «O'zbekistonda teatr va musiqa san'atini yanada rivojlantirishni qo'llabquvvatlash va rag'batlantirish choratadbirlari to'g'risida»gi, 1998 yil 26 martdagi «O'zbekiston teatr san'atini rivojlantirish to'g'risida»gi farmonlari asosida teatrlar davlat budjeti hisobiga qo'llabquvvatlandi. Farmonga binoan Madaniyat ishlari vazirligi tizimida va teatr ijodiy xodimlari uyushmasi qoshida 1998-yilda «O'zbekteatr» ijodiyishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. Birlashma teatr jamoalariga xalqimizning boy ma'naviy olamini, uning madaniy merosi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat hissini uyg'otuvchi spektakllar yaratishda, iste'dodli yoshlarni teatrga jalb qilishda, teatrlarning moddiytexnikaviy bazasini mustahkamlashda, ijodiy xodimlarni ijtimoiy himoya qilishda ko'maklashdi. Alisher Navoiy nomli Davlat akademik katta opera va balet teatri Yaponiya tomonidan 1995-yilda bepul ajratilgan 47 mln. yen (1500 ming AQSH dollari) qiymatiga teng yangi uskunalari bilan jihozlandi.

Respublikamizda 36 ta professional teatr faoliyat ko'rsatmoqda. Har bir viloyatda qo'g'irchoq teatrlari bolalarga xizmat qilyapti.

2001-yilda respublika teatr san'atida muhim tarixiy voqea sodir bo'ldi. Hamza nomidagi O'zbek akademik drama teatri binosi muhtasham koshona shaklida qayta qurildi, zamonaviy teatr uskunalari va mebellar bilan jihozlandi. Prezident farmoni bilan unga Milliy teatr maqomi berildi.

Respublika teatrlari Vatan tarixini sahna asarlari orqali yoritishga alohida e'tibor berdilar. Milliy akademik drama teatri va Qashqadaryo musiqali drama teatri jamoalari «Sohibqiron», Xorazm viloyati musiqali drama va komediya teatri «Jaloliddin Manguberdi», Abror Hidoyatov nomli o'zbek davlat teatri «Buyuk ipak yo'li» kabi tarixiy dramalarni sahnaga qo'ydi.

1997-yil oktabrda Toshkentda bo'lib o'tgan «Teatr: SharqG'arb» xalqaro festivalda Yaponiya, Hindiston, Gonkong, Turkiya, Rossiya, Buyuk Britaniya teatr san'atkorlarining chiqishlari bo'ldi. Amir Temur tavalludining 660 yilligiga bag'ishlangan festivalda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston teatrlarining 15 ta eng yaxshi tarixiy sahna asarlari namoyish etildi. O'zbekiston teatr ustalari Germaniya, Fransiya, Slovakiya, Hindiston, AQSh, Belgiya, Misr, Rossiya teatr festivallarida qiziqarli spektakllar bilan ishtirok etdilar.

Muxtasar aytganda, respublikamiz teatr san'ati xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz ma'naviyatini boyitish, ular ongiga Milliy istiqlol g'oyasini singdira borish, vatanparvarlik tuyg'ularini kuchaytirish, axloqiy, estetik tarbiya maktabi bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbek sirk. 1992-yilda «O'zbekdavlasirk» respublika birlashmasining tashkil etilishi sirk san'atining rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Toshkent sirk zamonaviy talablar asosida qayta ta'mirlandi, unga O'zbekiston xalq artisti Toshkenboy Egamberdiyev nomi berildi. An'anaviy sirk san'atining unitilgan turlari tiklandi va rivojlandi. Iste'dodli yoshlarga amaliy yordam berish maqsadida 1996-yilda estradasirk kolleji ochildi.

O'zbekiston sirkchilarining chet ellarga gastrol safarlari uyushtirildi. Misr, Iordaniya, Falastin, Pokiston, Malayziya, Hindiston, Xitoy, Suriya, Livan, Eron, Birlashgan Arab Amirligida gastrol safarlarida bo'lgan respublikamiz sirk ustalari o'zbek milliy sirk san'atini namoyish etdilar. Olimjon Toshkenboyev rahbarligidagi «O'zbekiston dorbozlari» guruhi 1996-yildan boshlab Yevropa mamlakatlarida gastrol safarida bo'lib, 2000 dan ziyod tomosha ko'rsatdilar. 15 yoshli Karima Zaripova 1997-yil yanvarda Parijdagi Buglion sirkida bo'lgan yosh sirk artistlarining xalqaro festivalida qatnashib «Plastik etyud» (besuyak o'yini) janrida festivalning eng oliy mukofoti – oltin medalni qo'lga kiritdi. 1998-yilda Toshkent sirkida iste'dodli yoshlarga ko'maklashuvchi bolalar studiyasi ochildi. O'zbek sirkchilari 1999-yilda Birlashgan Arab Amirligining Dubay shahrida, 1999-yilda Saratov shahrida bo'lib o'tgan Butunrossiya sirk festivalida, 2000-yilda Xitoyning Uxan shahrida bo'lib o'tgan xalqaro sirk festivalida, 2001-yil yanvarda Belgiyaning Lej shahrida bo'lib o'tgan Yevropa sirkklarining 10festivalida muvaffaqiyatli qatnashib, sovrinli o'rinlarni egalladilar. Sirkchilarimizning sa'yharakatlari natijasida O'zbek sirkiga xos turli nomer va attraksionlar xalqaro sirk dasturlaridan o'rin egalladi.

Milliy musiqa va qo'shiqchilik. Mustaqillik yillarida milliy musiqa va qo'shiqchilik san'ati rivojlandi. Respublika madaniyat ishlari vazirligi, 1992-yilda tashkil etilgan «Xalq ijodi va madaniyma'rifiy ishlar respublika markazi», uning viloyatlardagi bo'limlari musiqa va qo'shiqchilik san'atini, havaskorlik va folklor jamoalari faoliyatini rivojlantirish, unutilgan xalq ohanglarini tiklash maqsadida turli xil ko'rik tanlovlar, festivallar tashkil etmoqdalar. 1992-yilda Toshkentda «Asrlarga tengdosh navolar» va «Boqiy ovozlar», Xorazm viloyatida folklor jamoalari, askiya, qiziqchi va masxarabozlarning, Qo'qonda katta ashula, lapar va yalla ijrochilarining ko'riktanlovlari o'tkazildi. 1994-yil may oyida Parijda bo'lib o'tgan «Sharq musiqasi» festivalida Munojot Yo'lchiyeva va Shavkat Mirzayevlar ishtirok etib, o'zbek milliy qo'shiqchilik san'atini jahonga namoyish etdilar.

1996-yil aprel oyida Turkiston saroyi, «Bahor» majmuasi va boshqa ijodiy konsert tashkilotlari negizida tashkil etilgan «O'zbeknavo» gastrolkonsert birlashmasi orqali xalq orasidan iste'dodli qo'shiqchilarni izlab topish va ko'riktanlovlarga jalb etish, musiqa va qo'shiqchilik san'ati bo'yicha xalqaro hamkorlikni rivojlantirish kabi tadbirlar amalga oshirildi. Respublika Prezidentining 1996-yil 27avgustdagi «O'zbekiston – Vatanim manim» qo'shiqlar bayrami to'g'risida»gi farmoni qo'shiqchilik san'atini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. 1996-yilda o'tkazilgan barcha viloyat, shahar va tumanlarida «O'zbekiston – Vatanim manim» qo'shiq tanlovida 54 mingdan ziyod qo'shiqchilar qatnashdi. Bunday ko'rik tanlov har yili avgust oyida o'tkaziladigan bo'ldi va avgust oyining uchinchi yakshanba kuni «O'zbekiston – Vatanim manim» qo'shiq bayrami kuni deb belgilandi. Bu tanlov jarayonida Vatan, mustaqillikni e'zozlovchi yuzlab yangi qo'shiqlar yaratildi. «O'zbekiston – Vatanim manim», «Men seni sevaman, O'zbekiston», «Vatan yagonadir», «Mustaqillik gullari», «Ona yurtim», «O'zbekiston askarlari» qo'shiqlari shular jumlasidandir. 1997-yil 11-martda qabul qilingan Respublika hukumatining «Sharq taronalari» Xalqaro musiqa festivalini o'tkazish to'g'risida»gi qarori musiqa san'atining noyob namunalarini keng targ'ib qilish, rivojlantirishda dasturamal bo'lib xizmat qildi. 1997-yil 25-avgust – 2sentabr kunlari Samarqandda bo'lib o'tgan «Sharq taronalari» birinchi Xalqaro festivalida dunyoning 40 dan ortiq mamlakatidan ijrochilar, san'atshunoslar, jamoat arboblari ishtirok etdi, festivalda yangragan o'zbek ohanglari, kuyqo'shiqlari jahon uzra taraldi. Har ikki yilda Samarqandda «Sharq taronalari» Xalqaro festivalini o'tkazish an'ana tusini oldi.

O'zbekistonda musiqa va qo'shiqchilik san'atini rivojiga har yili 31avgust va 21mart kunlari o'tkazilayotgan Mustaqillik va Navro'z kunlariga bag'ishlangan bayram tantanalari ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda yashayotgan 130 ga yaqin turli millat va elat urfodatlari va an'analari birdek rivojlanib bormoqda. Hozirgi paytda O'zbekistonda 120 ta milliy madaniyat markazlari faoliyat yuritmoqda. Milliy madaniy markazlar o'z millatdoshlarining tili, madaniyati, urfodatlari, rasmlarini tiklash, tarixiy Vatani bilan aloqani jonlantirish kabi masalalar bilan shug'ullanib kelmoqdalar. Milliy madaniy markazlar qoshida milliy musiqa, raqs, hunar va boshqa yo'nalishlardagi to'garaklar tashkil etilgan. 1992-yilda turli milliy madaniy markazlarga ko'maklashuvchi Respublika Baynalmilal markazi tuzildi. Uning faoliyatida

respublikamizda istiqomat qiluvchi turli millat va elatlarni jipslashtirish asosiy o‘rin tutmoqda. Har bir millatga mansub rassomlar, yozuvchilar, shoirlar, olimlar, madaniyat va san‘at arboblari bag‘ishlangan yig‘ilishlar, ko‘rgazmalar tashkil etilmoqda. Milliy madaniy markazlar o‘z faoliyati bilan respublikada madaniyat ravnaqiga muhim hissa qo‘shmoqdalar.

Muzey. Jamiyat madaniyma‘rifiy hayotida, aholida tarixiy xotirani tiklash va mustahkamlashda muzeylarning ahamiyati katta. Shu boisdan ham mustaqillik yillarida mavjud muzeylarni ta‘mirlash, ularni yangi eksponatlar bilan boyitish, yangi muzeylar barpo etishga alohida e‘tibor berildi.

Namanganda ulug‘ o‘zbek shoiri Boborahim Mashrab muzeyi, Xorazmda hofiz Hojixon Boltaboyev nomli maqomchilar muzeyi, Urganchda Xorazm amaliy san‘ati va tarixi muzeyi, Buxoroda temirchilik muzeyi, Samarqand viloyatining Oqtosh shahrida xalq baxshisi Islom shoir Nazar o‘g‘lining uymuzeyi, Toshkentda o‘zbek ayollari orasidan chiqqan birinchi huquqshunos olimi Hadicha Sulaymonova muzeyi, o‘zbek raqqosasi Mukarrama Turg‘unboyeva muzeyi singari uy muzeylari tashkil etildi. Shuningdek oliy ta‘lim muassasalarida ko‘plab muzeylar ochildi.

1996-yil 1-sentabr kuni Toshkentda Osiyoda yagona bo‘lgan Olimpiya shonshuhrat muzeyi faoliyat ko‘rsata boshladi. Bu muzey o‘zbekistonlik sportchilarning xalqaro musobaqalardagi muvaffaqiyatlarini namoyish etadigan, mamlakatimizda sport harakatini rivojlantirish markazi bo‘lib qoldi. 1996-yil 18-oktabrda Toshkentda Temuriylar tarixi davlat muzeyi ochildi. Muzey temuriylar davri ruhini aks ettiruvchi o‘sha davrga xos tarixiy jihozlar, qurolaslahalar, lashkarboshilar va oddiy jangchilarning kiyimboshlari, oltindan yasalgan uybuyum ashyolari, musiqa asboblari, Amir Temur, Bobur qo‘lyozmalari, Ulug‘bekning astronomik qurilmalari va boshqa 2000 dan ortiqroq tarixiy, madaniy yodgorliklar bilan jihozlangan. Temuriylar tarixi davlat muzeyi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan madaniy, ma‘naviy, ma‘rifiy ishlar, ilmiy tafakkur markaziga aylandi. 2002-yilda Termizda Arxeologiya muzeyi bunyod etildi.

O‘zbekiston Prezidentining 1998-yil 12-yanvardagi «Muzeylar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish to‘g‘risida»gi farmoni va uning bajarilishini ta‘minlashga qaratilgan Respublika hukumatining 1998yil 5dekabrda qabul qilingan «Muzeylar faoliyatini qo‘llabquvvatlash masalalari to‘g‘risida»gi qarori mamlakatimizda muzey ishini rivojlantirish istiqbollari belgilab berdi. Madaniyat ishlari vazirligi, «Oltin meros» jamg‘armasi, Badiiy Akademiya, Moliya vazirligi, Mehnat vazirligi muzeylar rahbariyati bilan hamkorlikda muzeylarning rivojlanishi va moliyaviy ta‘minoti bo‘yicha dastur ishlab chiqildi. Muzeylar davlat muhofazasiga olindi, ularni ta‘mirlash, muzey eksponatlarini boyitish davlat byudjeti hisobidan moliyaviy jihatdan qo‘llabquvvatlandi. Muzeylar faoliyatini muvofiqlashtirish, ilmiyuslubiy yordam ko‘rsatish, moddiy jihatdan qo‘llabquvvatlash maqsadida 1998-yilda «O‘zbekmuzey» Respublika jamg‘armasi tuzildi. Aholining muzeyshunoslik madaniyatini oshirishga ko‘maklashuvchi «Moziydan sado» jurnali ta‘sis etildi va u 1999-yildan boshlab o‘zbek, rus va ingliz tillarida nashr etila boshlandi. Faqat 1999-yilda muzeylarning asosiy fondi 7544 ta tarixiy va madaniy yodgorliklar bilan boyidi.

O'zbekistonda umumiy maydoni 137150 kv. m. ni tashkil etadigan 510 ta muzey faoliyat ko'rsatmoqda. Ularda 1, 3 milliondan ortiq ajdodlarimiz tarixi, betakror madaniyatini aks ettiruvchi nodir buyumlareksponatlar saqlanmoqda va aholiga namoyish etilmoqda. Mamlakatimizning me'moriy yodgorliklarga boy 10 ta shahri tarixiy shaharlar ro'yxatiga kiritilgan. 2500 ta me'moriy obida, 2700 ta arxeologik yodgorlik, 1800 monumental san'at asari davlat muhofazasiga olingan. Buxoro, Samarqand va Xiva shaharlaridagi 3 ta muzeyqo'riqxonalarida butun dunyoda eng nodir tarixiy yodgorliklar, me'moriy obidalar, monumental san'at asarlari saqlanib qolgan, davlat muhofazasida yangidan chiroy ochayotgan muzeylar sifatida e'tirof etilgan.

O'zbekiston muzeylari aholi orasida o'lkamiz tarixi, xalq amaliy san'ati asarlaridan iborat etnografik ko'rgazmalarni namoyish etib, jamiyatimiz ma'naviy kamolati yo'lida xizmat qilmoqda. Minglab xorijiy sayyohlar respublikamiz muzeyqo'riqxonalariga tashrif buyurib, ajdodlarimizdan qolgan tarixiy yodgorliklar, obidalar, monumental san'at asarlari oldida ta'zim etmoqdalar. Fransiya, Turkiya, Eron, Pokiston, Koreya, Xitoy va boshqa mamlakatlarda O'zbekiston muzeylarining eksponatlari namoyish etildi.

Sport. Mustaqillik yillarida sport O'zbekiston milliy madaniyatining tarkibiy qismi sifatida rivojlantirildi.

1992-yil 5-fevralda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi qonuni sportni ommaviy ravishda rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratdi. 46 mingdan ortiq sport inshootlari – sport sog'lomlashtirish klublari, bolalar o'smirlar sport maktablari, olimpiya o'rinbosarlari bilim yurtlari, oliy sport mahorati maktablari, o'yingohlar, sport zallari, maydonlari, hovuzlar barpo etildi va ta'mirlandi. Ularda 7 mln. kishi jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish imkoniyatiga ega bo'ldi. 1992-yil yanvarda O'zbekiston Milliy olimpiya qo'mitasi tuzildi va 1993yil sentabrda xalqaro olimpiya qo'mitasining 101sessiyasida rasmiy e'tirof etildi.

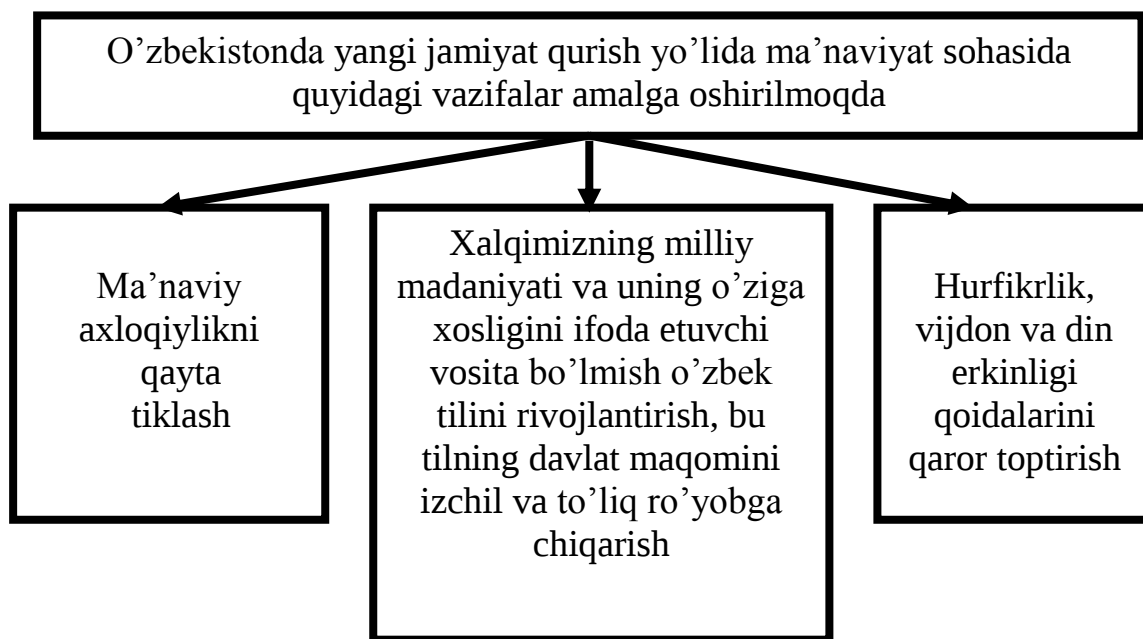
Sportning boks turi jadal o'sdi. 17 marta jahon chempioni Artur Grigoryan, Sidney Olimpiadasi chempioni Muhammadqodir Abdullayev kabi bokschilarimiz nomi jahonga mashhur. 1999-yil avgust oyida Amerikaning Xyuston shahrida o'tkazilgan X jahon chempionatida O'zbekiston boks komandasi 83 mamlakat o'rtasida AQSH va Kuba komandalaridan keyin faxrli uchinchi o'rinni egalladi.

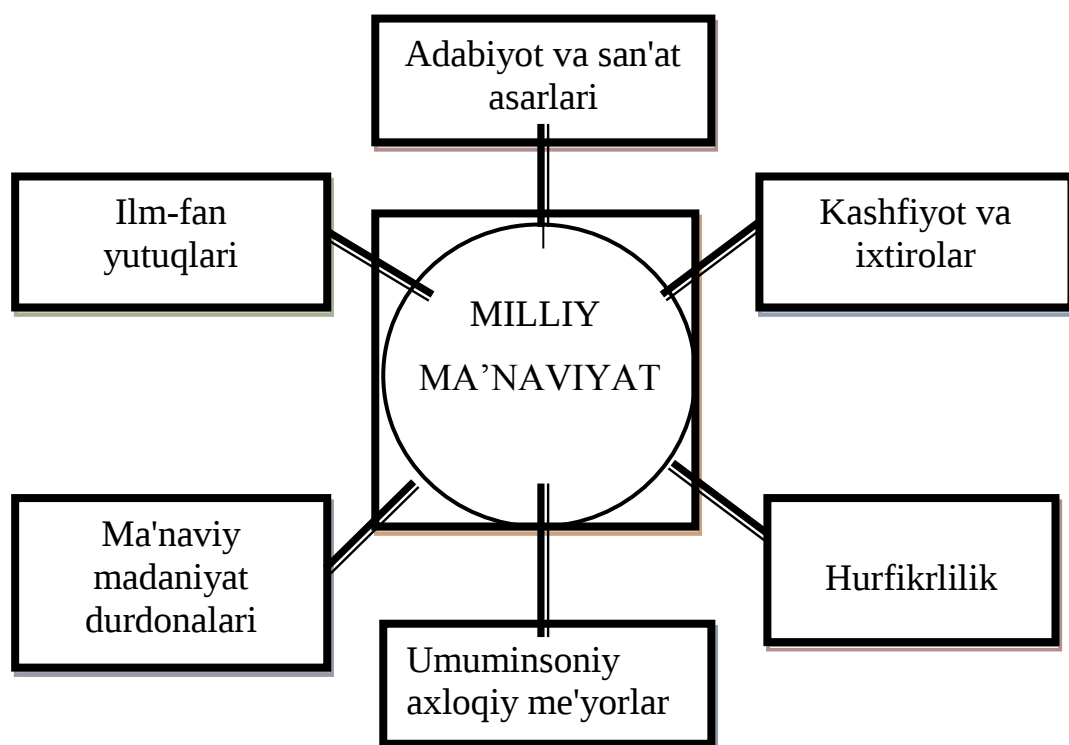
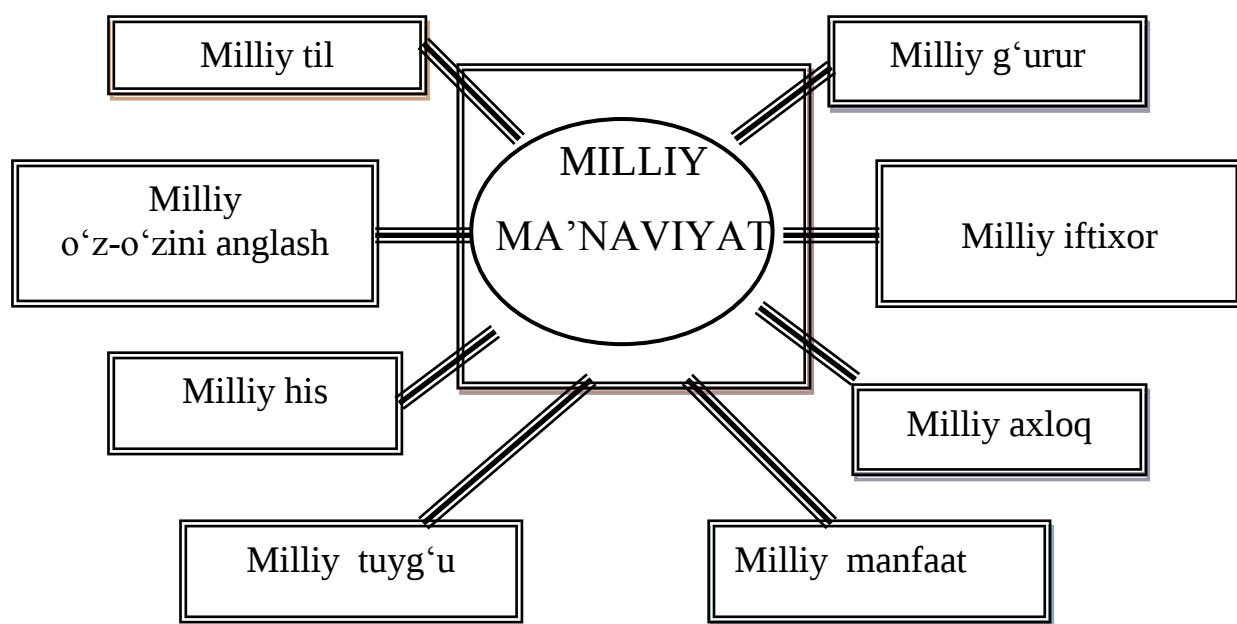
Vatanimizda sportning tennis turi rivojlandi. 168 ta tennis korti, eng zamonaviy Yunusobod tennis majmuyi barpo etildi. Yunusobod tennis saroyida 19942002 yillarda O'zbekiston Prezidenti kubogi uchun 9 marta xalqaro tennis musobaqalari o'tkazildi. 1999yilning iyul oyida Londonda o'tgan tennis bo'yicha yoshlar xalqaro turnirida toshkentlik sportchi Iroda To'laganova Uimblon uchrashuvida g'olib chiqib, kumush kubokning kichraytirilgan nusxasini qo'lga kiritdi.

1998-yil may oyida mamlakatimiz alpinistlari Himolay tog'ining eng baland «Everest» cho'qqisiga ko'tarilib, O'zbekiston dovrug'ini dunyoga taratdilar. Mustaqillik sharofati bilan milliy o'zbek kurashi tiklandi. 1992-yilda Termiz va Shahrisabz shaharlarida dastlabki milliy kurash bo'yicha xalqaro musobaqa o'tkazildi. Milliy kurashimizning nazariy jihatlar va qoidalari ishlab chiqildi va

xalqaro ekspertlar tomonidan e'tirof etildi, xalqaro sport turlari qatoridan o'rin oldi. 1999-yil may oyida Toshkentda dunyoning 50 dan ortiq mamlakatlaridan kelgan sportchilar ishtirokida kurash bo'yicha birinchi jahon chempionati bo'lib o'tdi. Unda o'zbekistonlik kurashchilar 3 ta oltin, 3 ta kumush, 3 ta bronza medallarini qo'lga kiritdilar. Akobir polvon, Kamol polvon, Toshtemir polvonlar nomi butun jahonga taraldi. Xalqaro kurash assotsiatsiyasi tuzildi, uning faxriy Prezidenti etib Islom Karimov saylandi. 2000-2002 yillarda London shahrida 3 marta Islom Karimov nomi bilan ataluvchi xalqaro turnir bo'lib o'tdi. 2002 yil oktyabrda Xalqaro kurash assotsiatsiyasi Xalqaro sport federatsiyasi a'zolicigiga qabul qilindi. O'zbek milliy kurashi xalqaro sport turi sifatida dunyoda e'tirof topdi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston sportchilari Olimpiadalar, Osiyo o'yinlari, Jahon va Osiyo chempionatlari va boshqa musobaqalarda qatnashib, 3000 dan ortiq oltin, kumush va bronza medallarini qo'lga kiritdilar. Shunday qilib, mustaqillik yillarida O'zbekistonda sport rivojlandi, yangi ma'nomazmun bilan boyidi, jahon sportiga qo'shildi va xalqaro maydonda salmoqli o'rinni egalladi.

MUSTAQILLIK DAVRIDA SPORT

1992 yildan boshlab 46 mingdan ortiq sport inshootlari qurildi
1992 yil yanvarda O'zbekiston Milliy olimpiya qo'mitasi tuzildi
Bu hujjat 1993 yil sentyabrda xalqaro olimpiya qo'mitasining
101-sessiyada rasmiy e'tirof etildi

Bokschi 17 marta jahon chempioni Artur Grigoryan,
Sidney olimpiadasi chempioni Muhammadqodir Abdullaev.
1999 yil Londonda o'tgan tennis bo'yicha yoshlar xalqaro turinirida
toshkentlik Iroda To'laganova Uimblon uchrashuvida g'olib chiqdi

O'zbek kurashi polvonlari:
Akobir polvon, Kamol polvon, Toshtemir polvon

2000-2002 yillarda London shahrida 3 marta Islom
Karimov nomi bilan ataluvchi xalqaro turnir bo'lib
o'tdi.

2002 yil oktyabrda Xalqaro kurash asotsiatsiyasi
Xalqaro sport federatsiyasi a'zoliciga qabul
qilindi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston sportchilari
Olimpiadalar, Osiyo o'yinlari, Jahon va Osiyo
championatlarida 3000 dan ortiq oltin, kumush va
bronza medallarni qo'lga kiritdilar.

GLOSSARIY

Agora - Qadimgi Yunoniston shaharlarida xalq yig'ini o'tkaziladigan joy, markaziy maydon.

Altamir - Ispaniyadagi so'nggi paleolitga oid qoya rasmlari topilgan g'or.

Animizm - kishilar, hayvonlar, predmetlar va hodisalarni go'yo ruh, jon boshqarib turishiga ishonish

An'analar - jampyat xayoti turli soxdparining moddiy va ma'naviy faoliyat shakllarining, kishilar urtasidagi alokalar va munosabatlarning avloddan-avlodga utishi, ajdodlar xayoti belgilari va xususiyatlariing takrorlanish tarzi, dunyoda an'analar va urf-odatlariga ega bulmagan millat yoki elat yo'q.

Asketizm - tuyg'u va istaklarni cheklash yoki bostirish, azob tortish, hayot ne'matlaridan voz kechish.

Aksiologiya – qadriyatlar haqidagi ilm. U aksiologik ong, tuyg'u, aksiologik bilish va yondoshuvlarda ifodalanadi. Madaniyatga aksiologik yondoshuv uni qadriyatlar me'yori sifatida baholashga asos bo'ladi.

Banno - g'isht teruvchi

Barokko – Yevropa me'morchiligi uslubi.

“Bayt ul-Hikmat” – “Donishmandlar uyi”. Bag'doddagi akademiya.

Buyuk geografik kashfiyotlar – XV-XVII asrlar o'rtalarida Yevropalik sayyohlar tomonidan qilingan yirik geografik kashfiyotlar uchun qabul qilingan shartli termin.

Vandalizm - moddiy va madaniy boyliklarni o'ylamay - netmay shafqatsizlarcha yo'q qilib tashlash.

Varvarlik - vahshiylik - ibtidoiy jamoa tuzumining yovvoyilikdan keyingi va tsvilizatsiyadan oldingi ikkinchi davrini ifodalaydigan tushuncha

Geotsentrik g'oya – koinot markazida doira shaklida harakatsiz Yer turadi.

Gotika – me'morchilik uslubi.

Gominizatsiya – narsa va hodisalar kelib chiqishi, rivojlanishining bir xilliligi. Madaniyat yaratilishi, rivojlanishidagi umumiy manba' va tomirlar: inson faoliyati, nutqning vujudga kelishi v.b.

Gumanizm-insonni himoya qilishga, uning huquqlariga kafillik berishni maqsad qilib olgan ta'limot

Diletant - havaskor, yuzaki ishqiboz, shunchaki qiziquvchi

Dolmenlar - so'ng neolit va ilk jez davriga oid dafn inshootlari

Dolixotsefal (fr.) –boshning eni uzunligiga nisbatan 75 foiz qisqa bo'lgan odamlar.

Ierarxiya — yunoncha so'z bo'lib, “xizmat pillapoyalari”, lavozim, unvonlarning quyidan yuqoriga ko'tarilishini bildiradi.

Individualizatsiya - madaniyat ma'lum shaxslar qobiliyati, iqtidori, xususiyatini o'ta rivojlantirishga mo'ljallangan. Shaxs madaniyati qolgan barcha madaniyatlar doirasida – (jamiyat, insoniyat) eng asosiy bo'g'in bo'lib, bu har bir aniq shaxs madaniyatining barkamollik darajasiga jamiyat yoki butun insoniyat madaniyati bog'liq bo'lishini bildiradi.

Intellekt – insonning aqliy qobiliyati; hayotni, atrof muhitni ongda aynan aks ettirish va o'zgartirish, fikrlash, o'qish o'rganish, dunyoni bilish va ijtimoiy tajribani qabul qilish qobiliyati; turli masalalarni hal qilish, bir qarorga kelish, oqilona ish tutish, voqea hodisalarni oldindan ko'ra bilish layoqati.

Intelligent – bilimlilik, ijtimoiy tabaqa sifatida asosan aqliy mehnat bilan shug'ulanadigan xodimlar.

Inkulturratsiya – shaxsni madaniylashuv jarayoni, shaxs tarafidan, milliy va umuminsoniy meros, qadriyatlarni o'zlashtirilishi;

“Ilmi nujum” – Astronomiya fani.

Ikonagrafiya – O'rta asrlarda avliyolarni yog'och taxtalarda tasvirlash.

Liturgiya – Cherkov kuyi.

Mafkuraviy immunitet – shaxs, ijtimoiy guruh, millat, jamiyatni turli zararli g'oyaviy ta'sirlardan himoya qilishga xizmat qiladigan g'oyaviy nazariy qarashlar va qadriyatlar tizimi.

Ma'naviyat – insonning ruhiyatini, uning o'z-o'zini anglashi, didi, farosati, adolat bilan razillikni, yaxshilik bilan yomonlikni, go'zallik bilan xunuklikni, vazminlik bilan johillikni ajrata bilish qobiliyati, aql-zakovatini, yuksak maqsad va g'oyalarni qo'ya bilishi, ularni amalga oshirish uchun harakat qilish va intilish salohiyatidir.

Ma'naviy meros – qadim zamonlardan beri ajdodlarimiz, otabobolarimizdan bizgacha etib kelgan ma'naviy boyliklarni siyosiy, falsafiy, huquqiy va diniy qarashlar axloq-odob me'yorlari, ilm-fan yutuqlari, tarixiy, badiiy va san'at asarlari majmuidir.

Ma'rifat – bilish, tanish, ya'ni bilim demakdir.

Ma'rifatparvarlik – jamiyatning ma'naviy- ma'rifiy sohalarida o'rnatilgan ijtimoiy- siyosiy zulmkorlik siyosatiga qarshi o'laroq shakllangan ijtimoiy falsafiy va ommaviy - demokratik harakat. Uning negizini fan, bilim imkoniyatlariga katta ishonch tashkil etadi.

“Ma'mun akademiyasi” – Xorazmda tashkil etilgan akademiya.

Mentalitet (lotincha mentalis – aqliy) – ayrim kishi yoki ijtimoiy guruhga xos aqliy qobiliyat darajasi, ma'naviy salohiyati. Millatning mentaliteti o'ziga xos tarixiy an'analar, urf-odatlar, diniy e'tiqodi, yashab turgan tarixiy makoni, shart-sharoitlari, ijtimoiy faolligi va boshqa omillar bilan bog'liq holda izohlanadi.

Meros – insoniyatning har bir tarixiy bosqichida yashagan avlodlari tomonidan yaratilgan va keyingi avlodga etib kelgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklar majmuidir.

Merosdan foydalanish mexanizmi – madaniyatlar rivojlanishda vorislik qonuniyatini amal qilish jarayoni. U uzluksiz, tadrijiy, merosni zamon, avlod ehtiyoji manfaatlariga moslab – o'zgartirib, boyitib foydalanish demak.

Modernizm – Yangi san'at.

Neoplatonizm — antik falsafada oxirgi va eng uzoq davom etgan davr (milodiy III–V1 asrlar) bo'lib, ruhiy olamni moddiy olamga nisbatan birlamchi deb qaraydi; bu oqimga ko'ra, tajriba va aql vositasida emas, balki mistik ekstaz holatida falsafa oliy bosqichga erishiladi.

Ommaviy madaniyat - madaniyat mavjudligining murakkab, hamma vaqt bir xil talqin qilinmaydigan o'ziga xos shakli. Ommaviy madaniyatni G'arb madaniyati bilan bog'liq hodisa deb tushunish, shuningdek, uni g'oyasizlik, sifatsizlik va didsizlik namunasi sifatida baholash keng tarqalgan.

Pifagorchilar — tabiatdagi hamma hodisalar miqdor munosabatlariga bog'liq, deb qarash tarafdorlari.

Rakono – rassomchilikdagi uslub. Bu uslub o'zining yengilligi to'g'ri chiziqlarning simmetriyasi yo'qligi bilan xarakterlanadi.

Rasadxona – observatoriya. Osmon jismlarini kuzatadigan ilmiy dargoh.

Ratsionalizm — bilish nazariyasidagi bir yo'nalish, ong – haqiqiy bilimning manbai va mezoni, deb hisoblaydi, tafakkurni hissiy bilishdan ajratadi

Ratsionalizm - aqlga odamlarning bilish va hulqining asosi, deb qaraydigan falsafiy yo'nalish.

Renessans – Markaziy Osiyo, Eron, Xitoy (9 - 12 va 15 - asrlar), G'arbiy Yevropada yuz bergan alohida madaniy vatafakkuriy taraqqiyot davri.

Reformatsiya – O'zgarish, qayta qurish ma'nolarini anglatadi.

Roman – me'morchilik uslubi.

Sanoat to'ntarishi, sanoat inqilobi-qo'l mehnatiga asoslangan manufaktura sanoatidan mashinalashgan yirik industriya (fabrika, zavod)ga o'tish jarayonini ifodalovchi iqtisodiy va ijtimoiy siyosiy o'zgarishlar tizimi.

Sotsializatsiya – inson tomonidan jamiyat hayoti uchun zarur bo'lgan ijtimoiy talab va me'yorlarni o'zlashtirilishi. Shaxsni ijtimoiylashuvi;

Stsientizm – falsafiy dunyoqarashning bir turi bo'lib, uning asosida ilmiy bilim madaniyatning eng oliy qadriyati, degan tasavvur yotadi.

Stoiklar – bularning qarashicha, odam ongga itoat etib, his-tuyg'ulardan va mayllardan xalos bo'lib yashash kerak.

Texnokratiya - texnik xodimlar va mutaxassislarning siyosiy hokimiyati zarurligini tanluvchi sotsiologik kontseptsiya

Tolerantlik - o'zgalarning turmush tarzi, hulq atvori, odatlari, his tuyg'ulari, fikr mulohazalari, g'oyalari va e'tiqodlariga nisbatan chidamlilik, bag'rikenglik.

Faoliyat - inson jamiyati mavjudligining shakli, borlig'ini, tashqi dunyoni, insonning o'zini maqsadga muvofiq tarzda o'zgartirishga qaratilgan insonning ng muhim xossalaridan biri hisoblanadi.

Fenomen – ko'ga tashlanib tungrgan aniq holat yoxud. Kam uchraydigan hodisa. Metaxolik. Madaniyatdagi fenomen – betakrorlikdir.

Fobizm – San'at yo'nalishidagi yangi oqim bo'lib, predmet narsalarning ajabtovur, yorqin ko'rinishda aks ettirishni ifodalaydi.

Qadriyatlar – borliq va jamiyat, narsalar, voqealar, hodisalar, inson hayoti, moddiy va ma'naviy boyliklarning ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llaniladigan tushuncha.

Umuninsoniy qadriyatlar – odamzod uchun, kishilik jamiyati uchun eng qadrlı bo'lgan narsalar, hodisalar, faoliyat va boshqalarning umumijti-moiy qadrini va ahamiyatini ifodalash maqsadida qo'llaniladigan tushuncha

Milliy qadriyatlar – millatning genofondi, tili, turmush tarzi, madaniyati, tarixi, urf-odatları, anʼanalari, milliy ongi, moddiy va maʼnaviy boyliklari, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha jihatlaridan namoyon boʻladi.

Svilizatsiya - jamiyat erishgan moddiy va maʼnaviy daraja, uning faqat insonga xos sunʼiy olamni moddiyva maʼnaviy jihatdan takomillashtirishdagi muvaffaqiyatlari koʻrsatkichi.

Ekspressionizm – Sanʼat yoʻnalishidagi oqim. Taʼsirchanlik, hayajonlilik maʼnosini bildiradi.

Ellada – Qadimgi Yunonistonning nomi.

Ellinizm – Makedoniya, Yunoniston, Oʻrta dengizning sharqiy sohillari, Gʻarbiy Osiyo, Qora dengiz atrofidagi mamlakatlar tarixining Aleksandr (Iskandar) istilosi (mil. av. 324 323 yillar)dan mil. av. 30 yilda Misr Rim qoʻshinlari tomonidan ishgʻol etilgan paytgacha oʻtgan davr. Bu atama orqali ellinlarning Sharq mamlakatlaridagi hukmronligi va ular madaniyatining Sharq halqlari madaniyati bilan uygʻunlashib hosil qilgan yangi madaniyati tushunilgan.

Ellinizm — Makedoniyali Aleksandr Makedonskiy (mil. aval. 362 –332 y.) istilosidan keyin turli mamlakatlarda paydo boʻlgan madaniyat; bu madaniyatda yunon tili va yunon tafakkuri xukmron boʻlgan edi. Ellinistik davr Aleksandr Makedonskiy oʻlimidan boshlab masihiylik taʼlimoti paydo boʻlgungacha davrni qamrab oladi. Ammo Rim imperiyasi ellinistik madaniyatni davom ettirdi. Shuning uchun Rim imperiyasi qulagunga qadar, xatto undan keyin ham, ellinistik madaniyat davom etdi.

Epikurchilar – Epikur (mil.ol. 241 – 370 yillar) tarafdorlari; ularning qarashicha, odam baxt–saodatga ongli ravishda intiladi.

“Qurʼoni Karim” - Islom dinining muqaddas kitobi.

“Qubbatul islom” – Buxoro shahri. Islom dinining gumbazi.

Gʻoya - inson tafakkurida vujudga keladigan, ijtimoiy xarakterga ega boʻlgan, ruhiyatga kuchli taʼsir oʻtkazadigan, jamiyat va odamlarni harakatga chorlaydigan, maqsad muddao sari etaklaydigan kuchli, teran fikr.

Xattotlar – Kitob koʻchiruvchi husnixat egalari.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Rahbariy adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -Toshkent. : O'zbekiston, 2014y.
2. Karimov I. A. Tarixiy xotira va inson omili – buyuk kelajagimizning garovidir. T. : O'qituvchi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2012.
3. Karimov I. A. Istiqlol va ma'naviyat. T. : O'zbekiston, 1994.
4. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T. : O'zbekiston, 1998.
5. Karimov I. A. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. T. : O'zbekiston, 1992.
6. Karimov I. A. O'zbekiston XXI asr busag'asida. T. , 1997.
7. Karimov I. A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T. , 1999.
8. Karimov I. A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. -Toshkent. : O'zbekiston, 1999 y.
9. Karimov I. A. Barkamol avlod orzusi. Toshkent. : Sharq. 1999 y.
10. Karimov I. A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. (Prezident Islom Karimovning Nezavisimaya gazeta muxbirining savollariga javoblari). -Toshkent. : O'zbekiston, 2005 y.
11. Karimov I. A. Milliy istiqlol mafkurasi - xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. -Toshkent. : O'zbekiston, 2000 y. 11-jild.
12. Karimov I. A Biz tanlagan yo'l - demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. 11-jild. -Toshkent. : O'zbekiston, 2003 y.
13. Karimov I. A. O'zbek xalqi hyech qachon hyech kimga qaram bo'lmaydi. - Toshkent. : O'zbekiston, 2005 y.
14. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch - Toshkent. : Ma'naviyat 2008 y.
15. Karimov I. A. Eng asosiy mezon - hayot haqiqatini aks ettirish. Toshkent. : O'zbekiston, 2009 y.
16. Karimov I. A. Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligini yanada yuksaltirish. Toshkent. : O'zbekiston, 2010 y.
17. Karimov. I. A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. Toshkent. : O'zbekiston, 2010 y.
18. Karimov. I. A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. Toshkent. : O'zbekiston, 2011y.
19. Karimov I. A. Inson manfaati, huquq va erkinliklarini ta'minlash, hayotimizning yanada erkin va obod bo'lishiga erishish – bizning bosh maqsadimizdir. –T. : O'zbekiston, 2012.
20. Karimov I. A. Bosh maqsadimiz – keng ko'lamli islohotlar va modernizasiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish. – T. : O'zbekiston, 2013.
21. 2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning 2011 yilning asosiy yakunlari va 2012 yilda O'zbekistonni ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga

bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. //“Xalq so'zi”, 2012 yil 20 yanvar.

22. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimiovning “O'zbek xalqiga tinchlik omonlik kerak”. O'quv qo'llanma/ nashr uchun ma'sul ilmiy ijodiy gurux: M. Komilov, U. G'ofurov, M. Amonboyev; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – T. : “O'qituvchi” NMIU, 2012.

23. Karimiov I. A. Bizning yo'limiz – demokratik isdohotlarni chuqurlashtirish va modernizasiya jarayonlarini izchil davom ettirish yo'lidir. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimiovning O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 19 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimidagi ma'ruzasi. – “Xalq so'zi”, 2011 yil 8 dekabr.

24. Karimiov I. A. “Tarixiy xotira va inson omili – buyuk kelajagimizning garovidir” risolasini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma / O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – T. : “O'qituvchi” NMIU, 2012.

25. Karimiov I. A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy – iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muxim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasining majlisidagi ma'ruza. – T. : “O'zbekiston” NMIU, 2011.

26. Karimiov I. A. Amalga oshirayotgan islohotlarimizni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati qurish – yorug' kelajagimizning asosiy omilidir. – T. : “O'zbekiston” NMIU, 2013.

27. Karimiov I. A. Mamlakatimizni yanada obod etish va modernizatsiya qilishni qat'iyat bilan davom ettirish yo'lida. T. 21. – T. : “O'zbekiston”, 2013. 384b.

Darslik va o'quv qo'llanmalar:

1. Akramov Sh. va boshqalar. O'zbekistonning madaniy obidalari. -Toshkent. : O'zbekiston, 1993 y.
2. Madaniyat va ma'naviyat muammolari. -Toshkent. : Meros, 1994 y.
3. Xayrullayev M. O'zbekistonda ijtimoiy falsafiy fikrlar tarixidan. -Toshkent. : O'zbekiston, 1995 y.
4. Mavrulov A. Madaniyat va tafakkur o'zgarishlari. Toshkent. : 2004 y.
5. Abdullayev M. Madaniyatshunoslik asoslari. Toshkent. : “Farg'ona”, 1998 y.
6. Axmedova E, Gubaydullin R. . Kulturalogiya. Mirovaya kultura. Tashkent. : -2001 g. Akademiya xudojestv Uzbekistana.
7. Abdullayev M. , Umarov E. , Ochildiyev A. , Madaniyatshunoslik asoslari. -Toshkent. : Turon-iqbol, 2006 y.
8. Ochildiyev A. Madaniyat falsafasi. -Toshkent. : *Muharrir*, 2010y.
9. Bekmurodov M, Yusupova N. Madaniyat sosiologiyasi. Toshkent. : Yangi asr avlodi. -2010 y.
10. Abduraxmonov M. , Raxmonov N. Madaniyatshunoslik. Universitet, Toshkent. : -2011y.

11. Temur va Ulugʻbek davri tarixi. T. , 1996.
12. Abduraxmonov. Saodatga boshlovchi bilim. 2005.
13. Abduraxmonov A. Ulugʻbek va uning rasadxonasi. T. , 1996
14. Abdullayev M. va bosh. Madaniyatshunoslik. T. : Turon-Iqbol, 2006
15. Amir Temur va temuriylar davrida madaniyat va sanʼat. T. , 1996.
16. Asqarov A. Oʻzbekiston tarixi. T. : Oʻqituvchi, 1994.
17. Bekmurodov M. Oʻzbek mentaliteti. Tafakkur, 2002 № 1 16 bet.
18. Gulmetov E. , T. Qobiljonova, Sh. Ernazarova, A. Mavrulov. Madaniyatshunoslik. T. , 2000.
19. Inoyatov M. Oila, ijod, tarbiya va maʼnaviyat. T. , 2000
20. Mirtazayeva M. va bosh. Oʻzbekiston tarixi. T. : A. Qodiriy nomli xalq merosi nash. , 2007.
21. Moʻminov I. Amir Temurning Oʻrta Osiyo tarixida tutgan oʻrni va roli. T. , 1993.
22. Moziydan sado. Jurnal. 2008.
23. Nazarov Q. Falsafa qomusiy lugʻat. 2005.
24. Novaya texnokraticheskaya volno na zapade. M. , 1996.
25. Sulaymonova F. Sharq va Gʻarb. T. , 1997
26. Xayrullayev M. Oʻrta Osiyoda ilk Uygʻonish davri madaniyat. T. , 1994.
27. Oʻzbekiston xalqlari tarixi 1-jild. T. : Fan, 1992.
28. Oʻzbekiston xalqlari tarixi 2-jild. T. : Fan, 1992.
29. Xaydarov A. Inson kamoloti va milliy – maʼnaviy qadriyatlar. T. , 2008
30. Xojiyeva M. Oʻzbekistonda tolerantlik jarayoni. T. , 2008
31. Xolmatova M. Oilaviy munosabatlar madaniyati va sogʻlom avlod tarbiyasi. T. , 2000.
32. Maʼnaviy yuksalish yoʻlida (Yuksak maʼnaviyat – yengilmas kuch asarini oʻrganish boʻyicha metodik manbaa). – T. : Maʼnaviyat. 2008.
33. Ziyomuhammadov B. , Ismoilov F. , Barkamol avlodni voyaga yetkazish sirlari. T. , “Sano-standart”, 2011.
34. Nizomiddinov N. Gʻ. Janubiy, Janubiy- Sharqiy va Sharqiy Osiyo xalqlari qadimgi tarixi, diniy eʼtiqodi, madaniyati (Xrestomatiya). T. : OʻzRFA Davlat Adabiyot muzeyi, 2010.
35. Qoraboyev U. , Soatov Gʻ. Oʻzbekiston madaniyati. T. : Tafakkur boʻstoni. 2011.
36. Sagdullayev A. Qadimgi Oʻrta Osiyo tarixi. T. : Universitet. 2004.
37. Mahmudov S. Oʻzbek udumlari. T. : 2007.

Qoʻshimcha adabiyotlar:

1. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. -T. : Yozuvchi, 1996 y.
2. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. - Toshkent. : Oʻzbekiston, 1998 y.
3. Boboyev X. va boshqalar. Madaniyatshunoslik asoslari. -Toshkent. : 2001 y.
4. Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. - Toshkent. : 2002 y.
5. Quranboyev Q. , . Abdurahmonov M, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning Yuksak maʼnaviyat-yengilmas kuch asarini oʻqitish boʻyicha

o'quv-uslubiy qo'llanma. Universitet, Toshkent. : -2010y.

6. Rahmonov N. , B. Matboboyev. O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari. - Toshkent. : 2006 y.

Jurnallar va gazetalar

1. Jamiyat va boshqaruv
2. Fuqarolik jamiyati
3. Demokratlashtirish va inson huquqlari
4. Tafakkur
5. O'zMU xabarlari
6. O'zbekiston adabiyoti va san'ati
7. Barcha ijtimoiy – siyosiy gazetalar

Elektron ta'lim resurslari:

1. “Xalq so‘zi” gazetasi -[www info XS. O'z](http://www.info.XS.O'z).
2. “Turkiston” gazetasi - [www turkiston sarkor. o'z](http://www.turkiston.sarkor.o'z).
3. “Ma’rifat” jurnali - [www ma'rifat - inform](http://www.ma'rifat-inform).
4. “Jamiyat va boshqaruv” jurnali - [www rzult academy freenet o'z](http://www.rzult.academy.freenet.o'z).
5. “Moziydan sado” jurnali - [www moziy dostlink. Net](http://www.moziy.dostlink.Net)
6. [www. mfa. o'z](http://www.mfa.o'z).
7. [www. press-servise. o'z](http://www.press-servise.o'z).
8. [www. literature. o'z](http://www.literature.o'z).
9. [www. Ziyo net. o'z](http://www.Ziyo.net.o'z).
10. [www. bilim. o'z](http://www.bilim.o'z).
11. [www. philosophy. ru](http://www.philosophy.ru).
12. [www. filosofiya. ru](http://www.filosofiya.ru).
13. [www. philosophy. nsc. ru](http://www.philosophy.nsc.ru).
14. [www. philosophy. albertina. ru](http://www.philosophy.albertina.ru).
15. [www. history. ru](http://www.history.ru).
16. [www. philosophy. com](http://www.philosophy.com).
17. [www. mgimo. ru/fileservers](http://www.mgimo.ru/fileservers)
18. [pacademy. edu. b](http://pacademy.edu.b)
19. [rags. ru/kaf/fi](http://rags.ru/kaf/fi). . .
20. [ssu. runnet. ru/](http://ssu.runnet.ru/)

MUNDARIJA

1.	KIRISH	3
2.	"Madaniyatshunoslik" fanining predmeti va vazifalari	4
3.	Madaniy taraqqiyotning asosiy qonuniyatlari. Madaniy taraqqiyot va ma'naviy meros	15
4.	Jahon madaniyatining tarixiy bosqichlari	29
5.	Qadimgi davr madaniyati	50
6.	Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi madaniyati	69
7.	Markaziy Osiyo xalqlarining V-XIII asrlardagi ijtimoiy, madaniy hayoti	78
8.	Amir Temur va Temuriylar davri madaniyati	88
9.	XVI - XIX asr birinchi yarmida Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati	95
10.	Dunyoviy va diniy madaniyat	105
11.	Mustamlaka va mustabid tuzum sharoitida madaniyat.	116
12.	Mustaqillik va madaniy taraqqiyot	132
13.	Glossariy	147
14.	Adabiyotlar	151

MADANIYATSHUNOSLIK

fanidan o'quv-qo'llanma

Qo'ysinova F. O. , katta o'qituvchi

Jizzax oliy harbiy aviatsiya bilim yurti,
Jizzax shahri, X.Nosirov ko'chasi, 3.

Bosishga ruxsat etildi № 14. 27. 05. 2016 yil. Bichimi 60x84^{1/8}.

Times garniturası.

Ofset bosma usulida chop etildi.Hajmi:9,9 bosma taboq.

Adadi: 20 nusxa.

JOHABYU bosmaxonasida chop etildi.

Jizzax shahri, H.Nosirov ko'chasi, 3.